

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

На правах рукопису

ГРИГА МАРІЯ АНДРІЇВНА

УДК 343.982.4

**КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ,
ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ**

12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза;
оперативно-розшукова діяльність

**Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата
юридичних наук**

Науковий керівник:

Садченко Олександр Олексійович

кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. Наукові основи криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.....	13
1.1. Стан наукового вивчення криміналістичного дослідження підписів.....	13
1.2. Підпис, виконаний за допомогою технічних прийомів, як об'єкт комплексного криміналістичного дослідження.....	32
1.3. Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у системі завдань судової експертизи.....	45
Висновки до першого розділу.....	62
РОЗДІЛ 2. Технічні прийоми, які використовуються для виконання неавтентичних підписів.....	64
2.1. Загальна характеристика технічних прийомів, які використовуються для підроблення підписів, та їх класифікація.....	64
2.2. Особливості виконання підписів шляхом перемальовування на просвіт та їх ознаки.....	87
2.3. Нанесення підписів за допомогою кліше (факсиміле).....	102
2.4. Підписи, нанесені із застосуванням копіювально-розмножувальної техніки.....	118
Висновки до другого розділу.....	136
РОЗДІЛ 3. Особливості методики дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.....	138
3.1. Комплексне криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.....	138
3.2. Техніко-криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.....	161
3.3. Особливості почеркознавчого дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.....	175
Висновки до третього розділу.....	189
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	196
ДОДАТКИ.....	225

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГУМВС	Головне управління Міністерства внутрішніх справ
ДНДЕКЦ	Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
ІЧП	інфрачервоні промені
ККДПТП	комплексне криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів
КНДІСЕ	Київський науково-дослідний інститут судових експертиз
КПК	Кримінальний процесуальний кодекс
МВС	Міністерство внутрішніх справ
МЮ	Міністерство юстиції
НВМ	не виявилося можливим (форма експертного висновку)
НДЕКЦ	Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
КТЕ	комп'ютерно-технічна експертиза
ТЕД	технічна експертиза документів
ТКДД	техніко-криміналістичне дослідження документів
УМВС	Управління Міністерства внутрішніх справ
УФП	ультрафіолетові промені

ВСТУП

Актуальність теми. Ефективна реалізація завдань щодо протидії злочинності неможлива без застосування у різних процесуальних формах спеціальних знань, зокрема судової експертизи. Криміналістичні експертні дослідження значною мірою сприяють результативності роботи органів досудового розслідування. За статистичними даними, упродовж 2010–2014 рр. питома вага участі працівників Експертної служби МВС України у розкритті злочинів становила в середньому 62,4 %, а загальна кількість проведених експертиз за зазначений період збільшилась на 4,9 % (з 234,4 тис. до 245,9 тис.).

Серед численних видів судової експертизи однією з найбільш розповсюджених вважається криміналістична експертиза почерку, питома вага якої в деяких експертних підрозділах сягає понад 10 % від загальної. Фахівці Експертної служби МВС України за 2014 р. провели понад 8 тис. почеркознавчих експертиз (101,5 тис. об'єктів), а співробітники Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України – 1,9 тис. За результатами опитування працівників експертних підрозділів, підписи становлять 86,4 % від загальної кількості об'єктів почеркознавчих досліджень.

Підпис вважається обов'язковим реквізитом будь-якого офіційного документа. До того ж у сучасних умовах стрімкого розвитку та розповсюдження засобів оперативної поліграфії підпис залишається чи не єдиним рукотворним об'єктом у документі, який пов'язує його з виконавцем. Проте, з огляду на свою конструктивну простоту та обмеженість графічної інформації підпис є досить недосконалим посвідчувальним знаком і зазвичай легко піддається підробленню. З метою досягнення максимальної подібності з підписом-оригіналом злочинці часто застосовують при його підробленні різноманітні технічні засоби та прийоми.

Підписи, виконані із застосуванням технічних прийомів, є доволі складними для дослідження об'єктами, що зумовлено низкою чинників, зокрема: обмеженістю криміналістично значущої інформації у таких підписах, втратою та

викривленням ознак підпису під час копіювання, складністю оцінки встановлених при дослідженні ознак, недосконалістю методичної бази.

Методологічні засади використання досягнень природничих, суспільних і технічних наук у кримінальному судочинстві висвітлено у фундаментальних роботах Ю. П. Аленіна, Л. І. Аркуші, Л. Ю. Ароцкера, В. П. Бахіна, В. Д. Берназа, Р. С. Белкіна, В. В. Бірюкова, Т. В. Варфоломеевої, А. І. Вінберга, В. І. Галагана, В. Г. Гончаренка, І. В. Гори, В. Я. Горбачевського, В. А. Журавля, А. В. Іщенка, О. А. Кириченка, Н. І. Клименко, І. І. Когутича, В. О. Коновалової, І. І. Котюка, В. С. Кузьмічова, В. К. Лисиченка, В. Г. Лукашевича, Є. Д. Лук'янчикова, О. М. Моїсєєва, Ю. Ю. Орлова, М. А. Погорецького, С. М. Потапова, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, В. В. Тіщенко, Л. Д. Удалової, І. Я. Фрідмана, В. Г. Хахановського, П. В. Цимбала, К. О. Чаплинського, С. С. Чернявського, Ю. М. Чорноус, В. Ю. Шепітька, Б. В. Щура, О. Г. Яновської та ін.

У різні періоди проблеми почеркознавчих досліджень, у тому числі досліджень підписів, викликали інтерес вітчизняних та зарубіжних учених-криміналістів, зокрема, В. Ф. Берзіна, М. Є. Бондар, А. Б. Бродської, В. Г. Грузкової, О. А. Єлісєєва, В. В. Ліповського, А. М. Лисенка, З. А. Ковальчук, А. А. Купріянової, Р. М. Ланцмана, А. І. Манцвєтової, З. С. Мелєневської, І. М. Можар, В. Ф. Орлової, З. М. Соколовського, Л. Ф. Солнцевої, С. А. Ципенюк та ін.

Однак у незалежній Україні підготовлено лише дві дисертаційні роботи, присвячені проблемам дослідження підписів безпосередньо: Н. О. Комісаровою – щодо підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю (2003 р.) і Д. В. Мельником – щодо дослідження малоінформативних підписів методом структурно-геометричних характеристик (2012 р.).

Відзначаючи теоретичну та практичну значущість наукових праць згаданих учених, варто зауважити, що вони не містять комплексного вивчення питань криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, а наявні з цих питань наукові публікації часто є неоднозначними. Тож в експертній практиці виникають труднощі при проведенні таких досліджень, що

призводить до надання помилкових або неповних експертних висновків та, як наслідок, постановлення судом неправосудних рішень.

Отже, удосконалення експертної практики дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, з використанням отриманих знань у досудовому розслідуванні набуває все більшої наукової та практичної значущості. Серед багатьох проблемних питань найбільш пріоритетними вважаємо, по-перше, необхідність подальшого розроблення наукових засад проведення криміналістичного дослідження названих об'єктів, по-друге, удосконалення методичної бази на основі повного й усебічного вивчення практичного досвіду. Зазначені обставини й зумовили вибір теми дисертаційного дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Обрана тематика дослідження узгоджується з положеннями Концепції реалізації державної політики у сфері профілактики правопорушень на період до 2015 р. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р), Пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на 2015–2019 рр. (наказ МВС України від 16 березня 2015 р. № 275), Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2011–2015 рр. (рішення Національної академії правових наук України від 24.09.2010 № 14-10) і планів науково-дослідних та дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ на 2014, 2015 рр. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Київського національного університету внутрішніх справ (нині – Національна академія внутрішніх справ) від 29 грудня 2009 р. (протокол № 21) та включено до переліку тем дисертаційних досліджень з проблем держави і права Національної академії правових наук України (№ 1182, 2009 р.).

Мета та задачі дослідження. *Метою* роботи є розроблення наукових засад криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, та вироблення на їх основі практичних рекомендацій з удосконалення методики експертного дослідження зазначеної категорії об'єктів.

Поставлена мета зумовила необхідність вирішення таких *задач*:

- висвітлити стан і перспективи наукового вивчення проблем криміналістичного дослідження підписів;
- запропонувати авторський підхід до визначення технічного підроблення підпису;
- розкрити зміст комплексного підходу до криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів;
- уточнити місце дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у системі завдань криміналістичної експертизи з обґрунтуванням можливості проведення ідентифікаційних почеркознавчих досліджень таких об'єктів;
- визначити прийоми технічного підроблення підписів та розробити їх класифікацію з огляду на запропоновані критерії;
- охарактеризувати ознаки підписів, виконаних за допомогою різних технічних прийомів, розкрити механізм їх відтворення, зміни та диференціації з ознаками, не пов'язаними з відтворенням підписів у такий спосіб;
- обґрунтувати доцільність проведення почеркознавчого дослідження підписів, нанесених за допомогою прийомів механічного відтворення (електрофотокопії, відбитки кліше);
- розробити наукові засади методики комплексного криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у межах почеркознавчої та технічної експертизи документів;
- розкрити можливості техніко-криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів;
- обґрунтувати необхідність та особливості почеркознавчого дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.

Об'єкт дослідження – експертна діяльність, пов'язана з проведенням почеркознавчих і технічних досліджень підписів.

Предмет дослідження – криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.

Методи дослідження. Методологічною основою роботи є загальні закони та категорії теорії пізнання, зокрема положення матеріалістичної діалектики, які сприяли розумінню об'єкта, предмета, мети і задач дослідження в контексті взаємозумовленості здобутків науки та потреб практики. Використано такі методи: *історичний* – для досліджувалися генезису і стану наукового розроблення проблем криміналістичного дослідження підпису, а також аналізу питання виникнення й дослідження підроблення підписів узагалі та підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (підрозділ 1.1); *системно-аналітичний, порівняльного аналізу* – для узагальнення наукових підходів до класифікації завдань судової експертизи (підрозділ 1.3), технічних прийомів підроблення підписів (підрозділ 2.1), а також для характеристики, систематизації й диференціації ознак, властивих різним видам технічного підроблення підпису (підрозділи 2.2, 2.3, 2.4); *догматичний і метод аналізу визначень* – для поглиблення розуміння визначення підпису (підрозділ 1.1), технічного підроблення підпису (підрозділ 1.2), а також понятійного апарату криміналістичної методології (підрозділ 3.1); *системно-структурний* – для визначення критеріїв та розроблення власної класифікації технічних прийомів підроблення підписів (підрозділ 2.1); *статистичні* (групування, зведення, аналіз кількісних показників) – для аналізу даних Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України та КНДІСЕ Міністерства юстиції України (підрозділи 2.2, 3.2, 3.3), а також *соціологічні* (анкетування, інтерв'ювання) – для вивчення думок працівників експертних підрозділів щодо особливостей криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (розділи 2, 3).

Емпіричну базу дослідження складають матеріали вивчення 185 висновків криміналістичних експертиз підписів, виконаних із застосуванням технічних прийомів, із архівів КНДІСЕ Міністерства юстиції України та ДНДЕКЦ МВС України за 2010–2014 рр.; дані проведеного у 2010–2014 рр. анкетування 159 експертів-криміналістів ДНДЕКЦ МВС України, НДЕКЦ при УМВС України у Вінницькій, Дніпропетровській та Луганській областях, НДЕКЦ при ГУМВС

України в Київській області, КНДІСЕ Міністерства юстиції України і відділу технічної експертизи почерку та документів Головного експертно-криміналістичного управління МВС Грузії; статистичні дані про результати діяльності КНДІСЕ Міністерства юстиції та Експертної служби МВС України за 2010–2014 рр. і за 11 місяців 2015 р., а також досвід практичної роботи автора в експертних підрозділах МВС України упродовж 2001–2009 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших в Україні досліджень, у якому на основі досягнень сучасної експертології узагальнено та викладено комплекс проблемних питань, що виникають під час проведення криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. На підставі одержаних результатів сформульовано й обґрунтовано низку положень і висновків теоретичного та практичного характеру, зокрема:

вперше:

- запропоновано визначення технічного підроблення підпису як процесу відтворення певного автентичного підпису (підпису-моделі) за допомогою різноманітних технічних прийомів і засобів, зумовленого рівнем розвитку функціонально-динамічного комплексу навичок виконавця неавтентичного підпису, з метою надання його зображенню максимальної подібності з оригіналом;

- розроблено криміналістичну класифікацію технічних прийомів підроблення підписів за ступенем можливості виявлення ознак почерку виконавця, кількістю етапів виконання, а також хронологією виникнення та поширення;

- сформульовано наукові засади видової методики комплексного криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (ККДПТП), а саме: визначено поняття методики, об'єкт, предмет, завдання та систему методів цього виду дослідження;

удосконалено:

- характеристику процесів і механізмів відтворення підписів за допомогою різних видів технічного підроблення і систему діагностичних ознак, що їх характеризують, у межах почеркознавчої й технічної експертизи документів (ТЕД);

- криміналістичну класифікацію технічних прийомів підроблення підписів за способом здійснення, зокрема, крім рукописних і механічних, виокремлено групу комбінованих прийомів;

- методичні підходи (у межах ТЕД та почеркознавчої експертизи) до криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, з метою підвищення його ефективності на різних етапах;

дістало подальший розвиток:

- положення щодо уточнення місця криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у системі завдань криміналістичної експертизи з обґрунтуванням можливості проведення ідентифікаційних почеркознавчих досліджень таких об'єктів;

- обґрунтування комплексного характеру дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, який реалізується в процесі інтеграції знань суміжних галузей експертних спеціальностей та відображає загальні тенденції сучасних змін у технологіях наукових досліджень;

- наукова аргументація щодо необхідності встановлення конкретного прийому технічного підроблення підпису для диференціації його ознак з такими, що не пов'язані з підробленням, та подальшої правильної оцінки виявлених ознак з погляду їх ідентифікаційної значущості;

- обґрунтування доцільності проведення криміналістичного дослідження підписів, представлених у вигляді електрофотокопій та відбитків кліше;

- положення щодо необхідності перегляду існуючої системи ідентифікаційних ознак підпису в умовах розроблення методик, які ґрунтуються на поєднанні якісно-описових методів, можливостях математичного моделювання

та вивченні морфологічної будови штриха, і визначення таких досліджень як перспективних напрямів експертології.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що на основі авторських розробок сформульовано й обґрунтовано теоретичні положення, висновки і надано пропозиції, які впроваджено та надалі може бути використано в:

- *практичній діяльності* експертних та слідчих підрозділів – при призначенні й проведенні експертних досліджень, розробленні та удосконаленні методичних рекомендацій з питань криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (акти впровадження ДНДЕКЦ МВС України від 7 листопада 2014 р. та Головного слідчого управління МВС України від 29 вересня 2015 р.);

- *навчальному процесі* – при підготовці лекцій, методичних рекомендацій, тестових завдань і дидактичних матеріалів з навчальних дисциплін «Судово-почеркознавча експертиза», «Криміналістика», «Теорія судової експертизи», а також під час проведення різних видів занять з названих дисциплін (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 9 жовтня 2014 р.);

- *науково-дослідній роботі* – для подальшого дослідження проблем та розроблення науково обґрунтованих положень і рекомендацій з питань криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (акт впровадження Державного науково-дослідного інституту МВС України від 3 листопада 2015 р.) (див. додаток Р).

Апробація результатів дисертації. Основні результати дисертаційного дослідження наведені у вигляді доповідей і виступів на науково-теоретичних і практичних заходах: «Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень» (м. Київ, 21 листопада 2013 р.); «Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи» (м. Київ, 22 листопада 2013 р.); «Сучасні тенденції в юридичній науці України» (м. Запоріжжя, 27–28 грудня 2013 р.); «Перспективные направления развития современной юридической науки» (м. Сімферополь, 24–25 січня 2014 р.);

«Актуальні проблеми права очима молодих учених» (м. Київ, 4 березня 2014 р.); «Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу» (м. Донецьк, 15 березня 2014 р.); «Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень» (м. Київ, 10 квітня 2014 р.); «Актуальні проблеми розслідування злочинів» (м. Київ, 1 липня 2014 р.); «Проблемні аспекти експертної практики» (м. Київ, 4 грудня 2014 р.); «Роль права та закону в громадянському суспільстві» (м. Київ, 13–14 лютого 2015 р.); «Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку» (м. Київ, 23 квітня 2015 р.).

Публікації. Основні положення та висновки, сформульовані у дослідженні, висвітлені у 17 наукових публікаціях, серед яких п'ять наукових статей – у збірниках, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук (у тому числі одна – в електронному), одна стаття – у зарубіжному науковому виданні, а також 11 тез – у збірниках матеріалів науково-практичних/теоретичних конференцій і круглих столів.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ

1.1. Стан наукового вивчення криміналістичного дослідження підписів

Однією з процесуальних форм використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві є судова експертиза. Значення висновків експерта важко переоцінити, адже в окремих випадках вони використовуються в оперативно-розшукових цілях, з метою вирішення тактичних завдань, побудови версій, планування розслідування, обґрунтування віднесеності об'єктів до розслідуваної події та реалізації їх доказової функції [55, с. 274].

Судова експертиза відрізняється від інших форм використання спеціальних знань за сукупністю ознак: за змістом дій експерта; за підставою проведення; за оформленням результатів; висновки експерта ґрунтуються на проведених ним дослідженнях, у межах спеціальних знань, якими він володіє [104]. Організацію судової експертизи в Україні регламентовано Законом України «Про судову експертизу в Україні» та відомчими нормативно-правовими актами [218].

Вивченню проблем судової експертизи приділяли увагу чимало видатних українських та зарубіжних вчених, зокрема Т. В. Аверьянова [3], Р. С. Белкін [258], В. Ф. Берзин [22], П. Д. Біленчук [117], В. В. Бірюков [23], В. Г. Гончаренко [61], І. В. Гора [62], А. В. Іщенко [97], Н. І. Клименко [82], І. І. Котюк [116], В. К. Лисиченко [144], В. Г. Лукашевич [146], О. М. Моїсєєв [165], М. В. Салтевський [220], М. Я. Сегай [224], А. Р. Шляхов [278], М. Г. Щербаковський [284] та інші.

Класифікація судових експертиз за змістом спеціальних знань припускає їх розподіл на класи, роди, види, різновиди (підвиди).

Клас експертиз являє собою множину експертиз, об'єднаних спільністю знань, які служать джерелом формування їх теоретичних і методичних основ.

Рід експертиз – експертизи певного класу, які виділяються за загальними для них предметом, об’єктом, методикою експертного дослідження й відповідної галузі науки про судову експертизу.

Вид експертиз – експертизи певного роду, які відрізняються специфічністю предмета (експертних завдань), об’єктів або особливими методиками дослідження [284, с. 21].

Необхідно зазначити, що підстави для такої класифікації є предметом постійних наукових дискусій, проте, саме такий розподіл покладений в основу атестації судових експертів за експертними спеціальностями.

Неоднозначність такої класифікації підтверджується і у відношенні предмета нашого дисертаційного дослідження. Так, згідно прийнятої у Міністерстві юстиції України класифікації судових експертиз, першим класом виділені криміналістичні експертизи [208]. В межах названого класу розрізняють рід «почеркознавча та авторознавча експертиза», який у свою чергу містить наступні види: дослідження почерку та підписів; дослідження писемного мовлення. Очевидно, що наш предмет належить до першого виду. Проте, в межах роду «технічна експертиза документів» одним з видів є дослідження реквізитів документів. Вочевидь дослідження підпису, як важливого реквізита документа, цілком можливо віднести і до цього виду експертизи. Отже, криміналістичне дослідження підписів знаходиться на межі почеркознавчої та технічної експертизи документів.

Відомо, що саме історичний підхід дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності і виявити внутрішні та зовнішні зв’язки, закономірності та суперечності [273, с. 59]. Тож пропонуємо розпочати наше дослідження з аналізу генезису та стану наукової розробленості проблем криміналістичного дослідження підпису.

Документи супроводжують людину усе її життя. У широкому сенсі вони являють собою будь-який матеріальний об’єкт, який містить інформацію про факти, події, явища суспільного життя та діяльність людини, призначену для передачі її у часі та просторі [25, с. 174; 88, с. 3]. Проте, ряд довідникових джерел пов’язують документ саме з паперовим носієм. Так, у Новому тлумачному словнику

української мови документ визначається як діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь [171, с. 581]. У будь-якому випадку, головна вимога до документа – відповідність інформації, що міститься у ньому, реальним фактам. Якщо він складений за певною формою (зазвичай це відноситься до документів, які фіксують які-небудь права чи обов'язки його власника), то будь-які порушення позбавляють такий документ юридичної сили.

Документи – це складні носії інформації: по-перше, вони є носіями смислової інформації, що в них зафіксована за допомогою штучної мови чи графічних зображень; по-друге, в більшості документів матеріальний носій, на якому вона відображена, є носієм інформації як про технологію виготовлення документа, так і про різноманітні зміни, що були в нього внесені випадково чи внаслідок навмисного втручання [23, с. 11].

Широке використання письмових документів у житті людини супроводжувалось і різноманітними їх підробленнями. Відомо, що вже у давньому Римі підроблення документів, особливо заповітів, було досить розповсюдженим явищем. У давньому германському праві зустрічаються вказівки на те, що будь-які угоди повинні оформлюватися у письмовому вигляді у присутності свідків та завірятися особистими підписами та печатками [143, с. 8].

Історично склалося, що із поняттям документа тісно пов'язане питання про його реквізити. Обов'язковість тих чи інших реквізитів офіційних документів встановлюється законом, інструкціями, положеннями і іншими актами залежно від характеру і призначення реквізиту в документації різних відомств.

Одним з неодмінних реквізитів документа, що надає йому юридичної сили, є підпис. Перші відомості у правових джерелах про використання підпису в якості посвідчувального знаку належать до XV століття [211], і в цей же період з'являються відомості про підроблення підписів у різних документах. Аналізуючи стан криміналістичного дослідження документів до кінця XIX століття, Н. В. Терзієв докладно описує обставини справ та судові розгляди, пов'язані з «підпискою» дарчих грамот або видачею «кабали», «закладної» (тобто розписки)

[256, с. 59]. «Підписка» тут означає несправжній підпис від імені конкретної особи у фальшивих документах, використання яких до середини XVI століття не каралося.

Вперше покарання за підроблення документів було передбачено російським законодавством в «Судебнике» 1550 р. [212, с. 148], де у ст.ст. 2-5 йшлося про посадове підроблення, а ст. 59 передбачала караність за «підписку». У Соборному Уложенні 1649 р. [212] вже цілі розділи присвячувалися не тільки покаранням за підроблення царських грамот і наказових листів, але і приділялася велика увага заходам щодо їх захисту. Ділові папери повинні були підписуватися позивачем і відповідачем, а в разі їх неграмотності – довіреними особами, а потім скріплювалися підписом диякона [212, с. 91]. Виходячи з цього, можна припустити, що використання підроблених підписів вже в той час було поширеним явищем.

Відомості про криміналістичне дослідження почерку і підписів належать до XVII століття [214]. За «Новоуказаними» статтями 1676 р. при виникненні суперечок або сумнівів у достовірності «купчих», «закладних» або інших «кріпосних актів» звірення підписів мало проводитися майданними піддиячними, на яких було покладено складання та реєстрація подібного роду документів [213, с. 231].

Злочини, пов'язані з підробленням документів, знаходять відображення в кримінальному законодавстві. В «Уложенні про покарання кримінальні та виправні» (1845 р.) численні статті регламентують караність всіляких злочинів, в тому числі пов'язаних з фальсифікацією документів [214, с. 250; 273; 300].

За Судовими Статутами 1864 р. дослідження «сумнівних» документів здійснювалося як у кримінальному, так і в цивільному судочинстві за одними і тими ж правилами, які включали в себе наступні пункти: 1) огляд акту і перевірка змісту його з іншими документами; 2) аналіз показань свідків; 3) «звірення» підписів або почерків, яке могло здійснюватися самим судом або через «обізнаних» осіб [215, с. 955–956]. Імовірно, йшлося про попередників сучасних експертів.

Біля витоків криміналістичного дослідження реквізитів документів, в тому числі підпису (як його неодмінного реквізиту) стояв Є. Ф. Буринський.

Розглядаючи питання підроблення підписів, учений зазначав, що «копіювати на просвіт або навіть вільною рукою, але повільним рухом пера – значить надати копії характер мальованої, видати підроблення. Діяти швидким, вільним рухом руки – слідів малювання не буде, але і подібності зовнішньої менше і свого почерку буде забагато» [46, с. 159].

Висловлені ним оригінальні для того часу ідеї, теоретичні передумови дослідження почеркових об'єктів в подальшому були розвинені С. М. Потаповим [202; 203], О. А. Єлісеєвим [79; 80; 81], А. К. Папаспіракі [192], Б. І. Шевченком [272] та іншими криміналістами. Його уявлення про багатокomпонентну структуру почерку і про вирішальне значення психофізіологічних факторів у його формуванні знаходять своє визнання і розвиток й дотепер.

С. М. Потапов, який сформулював основні принципи криміналістичної ідентифікації [203] і основи судового почеркознавства, певну увагу приділяв і дослідженню підписів [204; 205], проте досить скептично оцінював можливості ідентифікації виконавця несправжнього підпису. Розглядаючи, в тому числі, різні способи технічного підроблення підписів, він зазначав, що «...при підробленні підписів шляхом перемальовування, попередньої підготовки, світлокопіювання експертизою може бути встановлений, в більшості випадків, сам факт фальсифікації без вказівки особистості виконавця, так як в таких випадках втрачаються індивідуальні ознаки почерку, необхідні для ідентифікації автора листа» [203, с. 23].

Аналізуючи експертну практику, О. А. Єлісеєв також досліджував різноманітні способи підроблення підписів [81] і виділяв наступні: попередня підготовка перетисненням, переведення через копіювальний папір, перемальовування через скло або прозорий папір, вільне наслідування справжнім підписам. Методи порівняльного дослідження цих підписів залежали від способу їх виконання [79, с. 47]. Якщо в процесі дослідження було встановлено збіг всіх розмірних характеристик досліджуваного та оригінального підписів, то вважалось безперечним те, що не може бути двох справжніх підписів, що співпадають у всіх розмірах і тому такий факт «...визнається доказом підроблення підпису» [79, с. 48].

Коли не знаходили явних ознак виконання підпису за допомогою технічних прийомів, могла виникнути версія про виконання підпису шляхом «вільного наслідування».

Як бачимо, О. А. Єлісєєв у своїх працях, які належать до середини минулого століття, вже використовував термін «технічний прийом» для характеристики певних видів підроблення підписів. Проте, остаточне виокремлення такого способу виконання підписів виникає дещо пізніше.

У міру накопичення знань про способи підроблення підписів, відбувається поділ наукових пошуків на дослідження підписів, виконаних за допомогою технічного підроблення [69; 100; 142] і «шляхом вільного наслідуванням справжнього підпису» або довільним його виконанням без наслідування справжнього підпису [81, с. 47]. Перші були спрямовані на встановлення факту технічного підроблення підпису, а також на додаткові технічні дослідження, що проводилися з метою: а) поліпшення розрізнення елементів підпису, що погано читається; б) уточнення особливостей виконання окремих деталей підпису; в) виявлення ознак наслідування. При цьому технічним підробленням підпису вважався «...такий вид підроблення, коли злочинець вдається до різних допоміжних технічних прийомів з тим, щоб домогтися максимальної схожості зі справжнім підписом» [101, с. 70]. Якщо у експерта виникала версія про те, що досліджуваний підпис виконаний у такий спосіб, то дослідженню з метою ідентифікації особи виконавця повинно передувати дослідження підпису «на технічне підроблення» [101, с. 70].

Теоретичні та методологічні основи дослідження підписів, виконаних з наслідуванням та автопідлогу були розроблені Л. Ю. Ароцкером [10; 11; 12]. З. М. Соколовський вивчав особливості дослідження підписів, які повністю або в більшій частині складаються зі штрихів, що не утворюють букв [243].

Дослідженням різних аспектів підпису як об'єкта криміналістичного дослідження займалися також В. Ф. Орлова (запропонувала класифікацію ідентифікаційних ознак підписів, вивчала механізми та ознаки підроблення підписів) [175], В. В. Ліповський (досліджував підписи, виконані за допомогою

технічних прийомів, особами похилого віку, вивчав питання ідентифікаційних досліджень підписів) [135; 136; 137], С. А. Ципенюк (досліджувала можливості ідентифікації виконавців підписів від імені неграмотних осіб, виконаних лівою рукою, з наслідуванням «друкованому» шрифту) [267; 268], З. С. Меленевська (вивчала питання удосконалення системи ознак та методики дослідження підписів) [154; 155].

Окремі питання дослідження підписів вивчалися в рамках дисертаційних робіт вітчизняних науковців та представників близького зарубіжжя: О. М. Мгеладзе (1965 р.) [153], Б. М. Мукашевим (1965 р.) [166], І. М. Можар (1966 р.) [164], В. В. Ліповським (1969 р.) [136], В. А. Лельчиним (1970 р.) [1266], С. А. Атаходжаєвим (1984 р.) [15], Л. Ш. Горгошидзе (1985 р.) [63], Н. В. Дутовою (1985 р.) [78], Р. Х. Пановою (1989 р.) [190], Л. В. Марковою (1992 р.) [152], А. М. Лисенком (1993 р.) [147], О. Г. Зерновою (1999 р.) [90], П. В. Бондаренком (2000 р.) [35], Т. В. Орловою (2003 р.) [183], Н. О. Комісаровою (2003 р.) [110], Т. М. Жаковою (2004 р.) [84], І. А. Сорокіним (2005 р.) [246], К. В. Алексєєвим (2006 р.) [7], А. А. Абдаллою (2009 р.) [1], Д. В. Мельником (2012 р.) [159], В. С. Хачатуряном (2013 р.) [263].

Таким чином, підпис тривалий час був і надалі залишається об'єктом пильної уваги науковців та практиків. Проте, незважаючи на значну кількість робіт, присвячених дослідженню підпису, на сьогодні не існує єдиного визначення цього поняття. Однак воно необхідне, оскільки, як відомо, саме поняття відбиває суттєві й необхідні ознаки предметів та явищ, відображає їх сутність та взаємозв'язки [273, с. 15].

Отже, пропонуємо проаналізувати поняття підпису, що наводяться у різних літературних джерелах. Так, у Новому тлумачному словнику української мови підпис визначається як «прізвище або ініціали, написані власноручно під текстом, малюнком, картиною і т.ін., як свідчення авторства або підтвердження чогонебудь; автограф» [172, с. 658].

Юридична енциклопедія тлумачить підпис як «графічний начерк, який означає особу його виконавця і здійснюється нею з метою посвідчення документа

або підтвердження відомостей, що містяться у документі й свідчать про певне відношення до них того, хто розписується» [288, с. 543].

Водночас, криміналістичні джерела дають більш вичерпне та повне визначення підпису.

Відомий криміналіст Л. А. Вінберг визначає підпис як власноручно виконане позначення свого прізвища в будь-яких документах з метою затвердження, тобто він має на меті затвердити дані, факти або події, які містяться в документі [51, с. 151]. Затверджувальна (посвідчувальна) мета підпису відображається і у визначеннях інших авторів. Так, Р. С. Белкін розглядає підпис як особливий вид рукопису, що відображає прізвище особи у вигляді букв або умовних письмових знаків та має затверджувальне значення [5, с. 291]. У свою чергу, О. А. Єлісєєв визначає підпис як своєрідне нанесення прізвища людини, що звикла наносити його для позначення самого себе або графічне зображення власноручно нанесеного прізвища, написане цілком або скорочено, чіткими чи нерозбірливими літерами, або штрихами для засвідчення документа [81].

Аналізуючи наведені визначення, слід звернути увагу на те, що підпис не завжди пов'язаний із прізвищем особи. Адже він може виконуватись у вигляді сполучення прізвища та по-батькові, клички, псевдоніму, слова, яке позначає родинні зв'язки або взагалі складатися з певних графічних накреслень, що не читаються.

Вдалим з цієї точки зору, на наш погляд, є визначення підпису, запропоноване В. В. Ліповським: «Підпис – це графічне накреслення, яке позначає особу його виконавця, і яке виконується ним з метою посвідчення фактів, подій тощо» [136, с. 6].

Майже ідентичне визначення підпису наведене у підручнику, підготовленому В. М. Абрамовою, О. О. Садченком, Є. Ю. Свободою. Автори визначають підпис як графічне зображення, що визначає особистість його виконавця й виконане ним з метою засвідчення [2, с. 76].

В іншому джерелі Є. Ю. Свобода визначає підпис як вид рукопису, який власноручно наноситься особою на документ з метою надання йому юридичної

сили внаслідок засвідчення фактів, подій, інформації тощо, які мають відношення до особи виконавця, та в якому відображаються індивідуальні властивості письмово-рухової навички особи, що його виконала [222, с. 239–240]. Ми цілком погоджуємось з думкою вченого, однак варто зазначити, що у цій інтерпретації, визначення буде вдалим лише за умови, що під «документом» автор розуміє будь-який (не лише паперовий) матеріальний об'єкт, адже підпис може бути виконаний і на інших носіях, наприклад, на художніх полотнах, книгах, меблях з метою посвідчення авторства чи власності.

Найбільш повним, на нашу думку, є визначення, запропоноване Н. О. Комісаровою: «Підпис – це особливий вид рукопису, що базується на динамічному стереотипі і часових зв'язках, та ілюструє прізвище конкретної особи (його ініціали, ім'я та по-батькові) у вигляді літер або умовних письмових знаків, який виконаний цією особою власноруч, із засвідчувальною метою на певному матеріальному носії» [110, с. 7]. Таке визначення не лише узагальнює всі найсуттєвіші ознаки підпису, а й відображає єдність психофізіологічних основ формування почерку та підпису, як виду рукопису.

Таким чином, узагальнивши наведені дефініції, визначимо характерні ознаки підпису:

- а) підпис є посвідчувальним знаком певної людини;
- б) підпис виконується особою власноруч;
- в) підпис позначає прізвище (ініціали, ім'я та по-батькові, кличку, псевдонім, родинні зв'язки тощо) цієї особи;
- г) підпис наноситься на матеріальний носій;
- д) підпис надає документу юридичну силу, слугує для посвідчення документів, свідчить про факти тощо.

Зазначені ознаки у комплексі дозволяють називати графічне зображення підписом, не залежно від того, чи містить це зображення прізвище особи, що його виконала, чи є зображенням окремих елементів, які не читаються. Однак, безумовно, головною з названих ознак є мета з якою наноситься підпис – посвідчення особи його виконавця. Саме ця ознака відрізняє власне підпис від

решти аналогічних графічних зображень, які в криміналістичній літературі отримали назву несправжніх (неавтентичних), тобто виконаних не тими особами, від імені яких вони значаться [51, с. 84].

Слід зауважити, що несправжні підписи, виконані від імені існуючих чи вигаданих осіб, до встановлення факту підроблення органами досудового розслідування чи суду (в тому числі і при проведенні криміналістичної експертизи) також можуть посвідчувати будь-які дійсні чи фальшиві факти та події. Однак, як стверджує В. Ф. Орлова, вони не є істинними посвідчувальними знаками певних осіб і тому їх не можна вважати підписами у зазначеному сенсі [182, с. 304]. Так, А. М. Лисенко, який досліджував несправжні підписи, виконані з наслідуванням, визначив їх як почеркові об'єкти, що відтворюють конфігураційні особливості оригіналу або образу справжнього підпису певної особи, виконані на основі функціонально-динамічного комплексу навичок виконавця або за допомогою знову виробленої рухомої навички [141]. В той самий час, з метою зручності, ці графічні накреслення у криміналістичній науковій та спеціальній літературі і надалі продовжують називатися підписами (неавтентичними (несправжніми) чи виконаними від імені вигаданих осіб).

Пропонуємо розглянути сформовану вченими класифікацію підписів, яка покладена в основу проведення різних видів почеркознавчих досліджень і зумовлює їх методичну специфіку. Найбільш поширеною є градація підписів залежно від особи виконавця, яка передбачає їх розподіл на два основні види: автентичні та неавтентичні.

У свою чергу, автентичні або справжні (виконані власне автором) підписи розподіляються на:

виконані у звичних умовах;

виконані у незвичних умовах, під впливом так званих «збиваючих факторів» (зовнішнього характеру: незручна поза виконавця, обмежений обсяг графі, рух транспорту, незвичні підкладка чи прилад письма, обмеження зорового контролю тощо; внутрішнього характеру: стан алкогольного чи наркотичного сп'яніння, хвороба, втома, хвилювання тощо);

виконані із навмисним викривленням ознак з метою подальшої відмови від виконання (автопідлог);

виконані з розривом у часі;

виконані особами похилого та старечого віку.

Серед неавтентичних (несправжніх, підроблених підписів) розрізняють:

виконані з наслідуванням підпису особи, від імені якої він значиться («на око», «по пам'яті», після попереднього тренування);

виконані без наслідування підпису особи, від імені якої він значиться (виконавець розраховує на те, що справжній підпис не відомий зацікавленим особам);

виконані від імені вигаданих та таких, що не вміють розписуватись, осіб;

виконані із застосуванням технічних прийомів (див. додаток В).

Проте, у літературних джерелах зустрічається й інша класифікація підписів як об'єктів криміналістичного дослідження. М. Є. Бондар та Т. О. Сукманова пропонують, зокрема, дещо інший розподіл підписів, виконаних у незвичних умовах. Так, авторки виділяють природні збиваючі фактори (зовнішні – незручна поза, незвичний матеріал письма чи прилад письма тощо; внутрішні – вікові зміни, захворювання, що впливають на письмово-рухові функції людини, обмеження зорового контролю, стрес тощо) та штучні, пов'язані з навмисною зміною виконавцем свого почерку (виконання підписів із наслідуванням, із застосуванням технічних прийомів, автопідлог) [26, с. 65–66].

У виданні «Энциклопедия судебной экспертизы», крім визначення (підпис – це особливий різновид рукопису), також подається варіант розподілу підписів на групи у залежності від:

а) належності особі – від імені існуючої особи, від імені вигаданої особи;

б) посвідчувального значення – справжні (виконані особою, від імені якої позначені), несправжні (виконані не тією особою, від імені якої позначені);

в) умов виконання – у природних умовах, у змінених умовах, без навмисної зміни, з умисною зміною [287, с. 310].

Необхідно зауважити, що вище запропоновані класифікації підписів (особливо в частині несправжніх) є дещо умовними, адже на практиці зустрічаються випадки, коли при здійсненні, наприклад, автопідлогу, виконавець застосовує певний технічний прийом (перемальовує власний підпис на просвіт). Або, виконуючи несправжній підпис, суміщає застосування технічного прийому та попереднього тренування.

Як зазначалося раніше, підпис, як вид рукопису, має спільні з почерком психофізіологічні основи письма. Ще Б. І. Шевченко зауважував, що виконання великих і малих текстів, цифрових і літерних записів, а також підписів підлегле однаковим закономірностям, загальним для всіх накреслень [272, с. 60]. Його думку підтверджує і В. Ф. Орлова, вважаючи, що основи формування підпису загальні для всіх почеркових зображень [180, с. 11].

Отже, вчення ідентифікації особи за підписом, як і інші види криміналістичної ідентифікації, базується на положенні про діалектичну тотожність, а також положеннях вчень фізіологів, психологів та криміналістів про індивідуальність та відносну стійкість навичок письма. Психофізіологічне вчення про утворення письмово-рухових навичок, в основі яких лежить вироблення тимчасових зв'язків, встановлення так званого динамічного стереотипу, було розроблене І. П. Павловим [221, с. 65; 112]. Вчений довів, що сформована навичка письма становить «кістяк», тобто майже ніколи не змінюється, закріпившись у вищій нервовій системі у вигляді динамічного стереотипу. Саме це вчення про динамічний стереотип навичок письма, як стверджують криміналісти, покладено в основу ідентифікації особи за почерком.

Психологічною наукою встановлені наступні етапи формування навичок: поєднання ряду окремих дій в одну цілісну, усунення спрямованості при виконанні рухів; скорочення часу, необхідного для виконання дій, поліпшення їх якості; послаблення зорового та підвищення ролі рухового контролю; ритмічність процесу реалізації дії [184, с. 16].

Таким чином, процес виконання справжнього підпису особою є повністю автоматичним, він являє собою лише перенесення графічного зображення,

сформованого та зафіксованого в уяві, на матеріальний носій і демонструє невід’ємність навичок конкретної особи у виконанні певного графічного накреслення від його особистості. Цей аспект є визначальним при виконанні підпису та надає можливість здійснювати ідентифікацію виконавця при експертному дослідженні.

Навички виконання почеркових об’єктів проявляються у вигляді ідентифікаційних ознак. Учені-криміналісти приділили чимало уваги розробці та вдосконаленню системи ідентифікаційних ознак письма в цілому, а також його основної частини – почерку (М. Є. Бондар [33], А. І. Вінберг [51; 52], Н. І. Клименко [103], В. В. Ліповський [135; 136; 137], А. І. Манцвєтова [149; 150; 151], З. С. Меленєвська [154; 155; 156], В. Ф. Орлова [176; 178; 182], С. М. Потапов [204; 205], М. Я. Сегай [225; 226; 227; 228], Н. В. Терзієв [255; 256], С. І. Тихенко [259; 260], Б. І. Шевченко [272], В. А. Шнайдер [282], О. Р. Шляхов [279] та ін.). Проте, досить тривалий час розробка системи ідентифікаційних ознак підпису не проводилась, що обумовлювалось сприйняттям підпису, як різновиду почеркового накреслення, який має ті самі ознаки. Так, Р. С. Белкін у словнику-довіднику з криміналістики вводить такий термін, як «підписний почерк», під яким розуміється індивідуально та динамічно стійка програма графічної техніки письма, в основі якої лежить образ виконання підписів, який реалізується за допомогою системи рухів [20, с. 156].

Використання при дослідженні підписів багатьох ознак почерку обґрунтоване, так як почерк і підпис є лише різновидами рукопису, підпис часто формується на основі слова-прізвища чи інших почеркових об’єктів, зберігаючи у своєму складі буквенний матеріал. При встановленні виконавця несправжнього підпису вивчається, головним чином, почерк. Однак, в процесі формування підпису можуть поступово утворюватися своєрідні навички у його виконанні, які виокремлюються і починають відрізнятися від навичок почерку. Це відноситься, перш за все, до загальних ознак, які характеризують підпис в цілому, так як вони часто мають інший зміст, ніж у почерку, або використовуються тільки при дослідженні підписів. Біля витоків формування системи ідентифікаційних ознак

підпису, заснованій на загальноприйнятому поділі ознак на загальні та окремі, стояли В. В. Ліповський [133; 134; 140], В. Ф. Орлова [175] та Л. Ф. Солнцева [244; 245].

На сьогодні, загальноприйнятою є система ідентифікаційних ознак підпису, що наводиться у більшості довідково-методичних джерел [8; 58; 154; 155] та включає чотири основні групи ознак:

1. Загальні та окремі ознаки, які характеризують будову підпису.
2. Загальні та окремі ознаки, які відображають ступінь і характер сформованості письмово-рухових навичок.
3. Загальні та окремі ознаки, які відображають характеристику рухів за їх траєкторією.
4. Загальні та окремі ознаки, які відображають просторову орієнтацію підпису в цілому і рухів, якими вони виконуються.

Зазначена система ідентифікаційних ознак підпису за своєю сутністю є якісно-описовою, оскільки вона оперує якісними та напівкількісними характеристиками, в результаті чого структура почеркового об'єкта розкривається в основному на якісному рівні. Відзначаючи загалом відповідність такої системи ознак потребам експертної практики в Україні, фахівці зауважують на тому, що опис загальних та окремих ознак, викладений у цій системі, в термінологічному та змістовому планах в основному належить до буквених текстів, виконаних у звичайних умовах. Що ж стосується таких почеркових об'єктів, як підписи, цифрові записи, рукописні тексти, виконані з наслідуванням друкованому шрифту, то особливості конкретного прояву в них ознак почерку викладені в окремих наукових статтях та не пов'язаних між собою методичних матеріалах [29, с. 184]. Одним із засновників дослідження кількісних характеристик ознак підписів, виконаних з наслідуванням, є К. Г. Порфір'єв [200].

Крім того, якісно-описова система ознак підпису, в основному, використовується при вирішенні ідентифікаційних завдань. Проте, у практиці експертів-почеркознавців чималу частку складають діагностичні дослідження. Для опису результатів таких досліджень спеціалістами, як правило, використовується

система діагностичних ознак, запропонована А. А. Купріяною у відповідній методиці [124].

Тож, у сучасних умовах, почеркознавці визначають необхідність у більш повному висвітленні загальних та окремих ознак в єдиній універсальній системі з урахуванням особливостей їх прояву в усіх почеркових об'єктах (рукописних текстах, цифрових записах та підписах), виконаних як у звичних, так і у незвичних умовах. Відповідна робота проводиться у науково-дослідних установах, що здійснюють судово-експертну діяльність.

Особливо актуальним питання вдосконалення системи почеркових ознак стає в умовах розроблення методик, що ґрунтуються на поєднанні якісно-описових методів, що накопичені криміналістичною теорією та практикою впродовж багатьох років, а також можливостей математичного моделювання. Так, Д. М. Мельник вважає, що найбільш відповідним пізнанням почеркових закономірностей є математичне моделювання, що ґрунтується на ідеях та апараті математичної статистики, а також теорії ймовірностей. Ймовірнісний підхід дав ефективні результати для розвитку як теоретичних, так і практичних положень судового почеркознавства. Теорія ймовірностей та математична статистика мають ті різноманітні універсальні математичні моделі, що можуть використовуватися у виявленні закономірностей, притаманних почерковим об'єктам, а також для створення на їх основі методів дослідження почерку, зокрема, підписного. Отже, математизація експерименту в судовому почеркознавстві дозволяє отримати нові, точні знання про раніше невивчені закономірності й виражати їх в більш конкретній формі [158, с. 229–230]. Ми цілком погоджуємось з думкою вченого і вважаємо даний напрям одним з пріоритетних на сучасному етапі розвитку судового почеркознавства.

Науковий інтерес до питання використання математичних методів та електронно-обчислювальної техніки для дослідження почерку та підписів інтенсивно почав зростати ще наприкінці минулого століття [14; 127; 207; 241]. Зазначений напрям досліджень є актуальним і тепер. Фахівцями ДНДЕКЦ МВС України, зокрема, була розроблена кількісна автоматизована методика встановлення

справжності (несправжності) малоінформативних підписів [160]. У рамках цієї методики до малооб'ємних почеркових об'єктів (коротких та простих підписів, коротких записів) застосовується нетрадиційний підхід як до поділу зображень на елементи, так і до виділення та опису окремих почеркових ознак. Елементи коротких підписів та записів, зокрема, розбиваються на ланки двох рівнів (залежно від обсягу криміналістично значущої інформації в них), а при ідентифікаційному дослідженні використовуються такі ознаки, як «співвідношення кривизни дуг», «різниця орієнтації крупних ланок», «різниця відстаней середніх точок від базової лінії» та ін.

Проте, вивчення експертної практики демонструє, що модельні методи та методики, засновані на кількісних показниках, вкрай рідко використовуються експертами під час проведення почеркознавчих досліджень. Для більш глибокого розуміння процесів, що покладені в основу формування почеркових ознак, які в тому числі відображаються у підписі особи, а отже, і побудови найбільш адекватної їх системи з точки зору ефективності дослідження, вважаємо за необхідне розглянути особливості процесу формування підпису.

На думку більшості вчених, особливості дослідження підпису як почеркового об'єкту багато в чому визначаються саме процесом його формування [73; 131; 180; 230], який, як ми вже зазначали, має фізіологічні та психофізіологічні основи. Ці особливості спостерігаються на всіх стадіях дослідження: від ознайомлення з матеріалами справи до формулювання експертного висновку. Отже, розглянемо основні етапи формування підпису.

Підпис конкретної особи починає формуватися, як правило, тоді, коли вона вже у якійсь мірі володіє навичками письма, тобто формування підпису починається на основі здобутих цією особою навичок письма [73, с. 318]. Виключення складають ті випадки, коли особа неграмотна взагалі, але їй доводилося розписуватися. Підпис у такої особи формується самотійно на базі її зорових уявлень про окремі букви, які містяться у підписі та які їй відомі.

Більшість авторів весь хід формування підпису розподіляють на три основні періоди:

перший період – формування підпису під час навчання у школі;

другий період – наступне його формування при оволодінні спеціальністю (під час навчання у технікумах, вузах тощо);

третій період – формування підпису під час трудової діяльності людини [131; 156, с. 189–190; 230, с. 144–145]. Однак, цей розподіл досить умовний, тому що процес формування підпису індивідуальний. Відсутність або недостатня практика у підписуванні документів може зупинити формування підпису на будь-якому із вказаних періодів.

На початку першого періоду формування підпису чітко проявляється вольовий характер цього процесу. Підпис немовби вигадується, тому що на підставі буквеного матеріалу, який є у слові-прізвищі, особа, що підписується, намагається зробити його схожим на підписи дорослих, тобто на підписи взагалі. Це виражається, перш за все, у скороченні кількості літер слова-прізвища, введенні «вигаданих», нескладних конструкцій ініціалів і монограм, які, на думку виконавців, індивідуалізують їх підпис.

У цей час загальний вигляд підпису неодноразово змінюється (літерний склад зменшується, потім знову збільшується, вводяться ініціали, монограми та розчерки). Викликано це тим, що, наприклад, учні 5–7 класів не мають практики підписування документів, внаслідок чого вони розписуються повним прізвищем чи формують для кожного конкретного випадку новий підпис.

Подальше удосконалення навичок нанесення підпису у перший період його формування характеризується збільшенням інтенсивності цього процесу, яке, зазвичай, відбувається в один із наведених способів: просте скорочення літерного накреслення прізвища; додавання до повної або скороченої літерної транскрипції підпису розчерку; додавання ініціалів чи штучно створеної монограми; введення у підпис одночасно розчерку, ініціалів чи монограми при скороченні її літерного складу (найчастіший спосіб) [73, с. 318].

В більшості випадків спостерігається безперервність, яка була відсутня спочатку. За рахунок удосконалення раніше сконструйованого підпису йде зміна

транскрипції, починають з'являтися штрихи, які не складають певних літер, переважно за рахунок деформації літер заключної частини підпису.

При завершенні першого періоду формування підпису зазначений процес, якщо не враховувати деякого наслідування підписам батьків, у значній мірі втрачає вольовий характер і протікає під впливом збільшення частоти та швидкості нанесення підпису в одному і тому ж послідовному сполученні літер та штрихів. Багато ознак підписів вже набувають значної стійкості.

Наступний період формування підпису (період отримання спеціальності) характеризується, як правило, значним збільшенням практики підписування документів, що призводить до прискорення цього процесу: посилюється прояв його безперервності; спостерігається більш швидка поява стійких ознак; літери у підписах починають значно відрізнятися від таких самих літер у почерку.

До кінця зазначеного періоду більшість загальних та окремих ознак підписів стають стійкими. Так, спостерігається стійкість транскрипції, монограми, розчерку і більшості окремих ознак. Серед загальних ознак у незначній мірі продовжує змінюватись лише ступінь виробленості та координація рухів. Це свідчить про те, що система рухів при виконанні підпису реалізується вже при меншому контролі свідомості під регулюючим впливом стереотипної установки, яка починає складатися на даний час.

Процес формування підпису у третій період багато у чому залежить від будови підпису до моменту початку трудової діяльності і характеру цієї діяльності. Якщо вона пов'язана з необхідністю часто підписувати документи, у первинному підписі навіть за короткий час зазвичай наступають суттєві зміни.

Відтак, до основних факторів, які впливають на процес і характер подальшого формування підпису, належать: характер трудової діяльності (частота виконання підпису); бажання особи, що розписується, виробити незвичайний, своєрідний підпис; виробленість і, у деякій мірі, будова почерку особи, що розписується; будова підпису на момент початку трудової діяльності.

Час, необхідний для кінцевого формування та закріплення навичок виконання підпису, у кожної особи різний. Чим раніше людина починає свою

трудову діяльність і чим частіше їй доведеться розписуватись, тим скоріше у неї остаточно сформується підпис.

Внаслідок цього, у підписі складніше, ніж у почерку, визначити вікову межу завершення його формування. Письмова практика починається значно раніше, ніж практика підписування документів, тому формування почерку, зазвичай, закінчується раніше.

Зміни у підписі можуть спостерігатися впродовж досить тривалого періоду трудової діяльності людини і припиняються приблизно до 30–35 років (що значно пізніше, ніж формування почерку). До цього часу в особи повністю виробляється письмово-рухова програма нанесення підпису, яка зазвичай здійснюється автоматизовано і важко піддається суттєвим змінам [156, с. 189–190].

Таким чином, при спільності психофізіологічних особливостей конкретної особи та письмово-рухових навичок, які отримані в процесі навчання письму, час та характер процесу формування індивідуального почерку та підпису відрізняються. Часте виконання підпису у постійному сполученні пов'язаних між собою елементів поступово призводить до значної автоматизації рухів, створення єдиного динамічного стереотипу. У зв'язку з цим ознаки підпису часто більш стійкі, ніж ознаки почерку.

Отже, нами було проаналізовано стан наукової розробленості проблем криміналістичного дослідження підпису, як важливого реквізита документа: розглянуто генезис криміналістичного дослідження підписів та способів їх підроблень у історичному контексті, досліджено наукові погляди щодо поняття, класифікації та етапів формування підписів. Варто відзначити, що незважаючи на істотний доробок вчених в галузі почеркознавства, комплексному вивченню проблем криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, присвячена досить обмежена кількість робіт.

Розроблена вченими-криміналістами якісно-описова система ідентифікаційних ознак, яка на сьогодні є основною при здійсненні почеркознавчих досліджень підписів, на сучасному етапі не завжди є ефективною, особливо в частині дослідження підписів, як малоінформативних почеркових

об'єктів. Запропоновано вдосконалення зазначеної системи ознак з урахуванням можливостей математичних методів та комп'ютерної техніки.

1.2. Підпис, виконаний за допомогою технічних прийомів, як об'єкт комплексного криміналістичного дослідження

Як зазначалося вище, становлення поняття «технічного підроблення підпису» можна віднести ще до кінця 50-х років минулого століття. І хоча у сучасній криміналістичній літературі є чимало визначень технічного підроблення підпису, єдиного підходу до визначення цього терміну не існує, як і не існує єдиної думки щодо віднесення дослідження таких підписів до певного виду експертних досліджень. Так, деякі фахівці з технічної експертизи документів визначають технічне підроблення підпису як різні варіанти механічного копіювання (із застосуванням засобів і пристосувань) якогось безперечного підпису – оригіналу [57, с. 150]. У окремих джерелах поряд з терміном «технічне підроблення» використовують термін «технічне відтворення» і наголошують на відмінності цього способу від почеркового наслідування [258, с. 85]. Ряд авторів стверджують, що за скопійованим (механічно, за допомогою технічних прийомів) підписом не можна судити про рівень письмово-рухової навички виконавця, адже при такому способі підроблення власні ознаки почерку виконавця не виявляються, тому ототожнення особи-виконавця є дуже ускладненим [23, с. 182].

З іншого боку, низка експертів-почеркознавців відносять до цієї категорії підписів такі, що виконані від імені іншої особи із застосуванням будь-яких технічних прийомів з використанням при цьому певного підпису (як правило, справжнього) від імені цієї особи. Водночас, наголошується на тому, що предметом почеркознавчого дослідження є лише підписи, які наносяться рукописним способом, хоча і з застосуванням технічних прийомів. Почеркознавці не ототожнюють цю категорію підписів з факсимільними, електрофотографічними зображеннями підписів, які також можуть бути використані як знак, що посвідчує певну особу при підробці документів [53, с. 6].

Водночас, російський криміналіст В. А. Снетков визначає технічне підроблення підпису як виконання підпису від імені іншої особи з використанням різноманітних способів та пристосувань, завдяки яким може бути досягнута велика подібність з оригіналом [240, с. 198]. Автор відносить до видів технічного підроблення, поряд з «рукописними» способами, і вологе копіювання, фотомеханічні способи підроблення за допомогою спеціально виготовлених кліше (факсиміле), з використанням копіювально-розмножувальної техніки тощо.

У словнику термінів ТКДД маємо наступне визначення технічного підроблення підпису: «спеціальний термін, що використовується у методичній літературі, який позначає виконання підпису від імені іншої особи із застосуванням різноманітних пристосувань та способів, що дозволяють досягнути схожості з оригіналом» [56, с. 33].

Необхідно звернути увагу на те, що в деяких джерелах для характеристики даного способу підроблення підписів використовується термін «виконання підписів за допомогою технічних прийомів» [28; 58; 135; 139; 156], у інших – «технічне підроблення (підробка) підписів» [23; 56; 57; 240]. При чому, ці поняття ототожнюються, адже під ними розуміються ідентичні прийоми відтворення підписів (на просвіт, з попередньою підготовкою, за допомогою копіювально-розмножувальної техніки тощо). На нашу думку, ключовою ознакою при визначенні цього способу підроблення підписів, не залежно від назви, є слово «технічний», яке відбиває саму сутність та характерні особливості даного способу.

Для глибшого вивчення змісту цього поняття вважаємо за необхідне звернутися до етимології слова «технічний». Цей термін походить від грецького «technike» і, всупереч загальноприйнятому значенню, тлумачиться як «мистецький», «teche» – мистецтво, майстерність [235, с. 112]. Крім того, означений термін застосовують для характеристики сукупності прийомів, навичок, що застосовуються у певній діяльності [48, с. 1244]. Виходячи з цього, можна зробити висновок про те, що під «технічним підробленням» слід розуміти виконання підписів із застосуванням не тільки приладів та пристосувань, а й власної майстерності та навичок для максимальної подібності з підписом-оригіналом. Адже, на «якість» відтворення автентичного підпису,

безперечно, впливає рівень розвитку функціонально-динамічного комплексу навичок виконавця. Очевидно, що людина, яка досконало володіє будь-яким приладом письма, має високорозвинені навички письма (наприклад, художник) з більш високою точністю відтворить оригінальний підпис, наприклад, на просвіт. У свою чергу, наявність професійних знань та практичних навичок володіння комп'ютерною технікою також забезпечуватиме високу якість підроблення документа (в тому числі підпису).

Потрібно також звернути увагу на визначення та співвідношення термінів «технічні засоби», «прийоми» та «способи». Ми цілком погоджуємось з думкою М. Г. Щербаковського, Л. П. Щербаковської та І. М. Осики про те, що під прийомами слід розуміти різноманітного роду дії, операції з технічними засобами, які використовуються у різноманітних поєднаннях та послідовності з документами, які підроблюються. Технічні засоби можливо розділити на групи, які містять: 1) апаратуру (копіювально-розмножувальні апарати, комп'ютерна техніка, фотографічне обладнання та інше); 2) інструменти (прилади письма та інше); 3) пристосування (саморобні кліше та інше); 4) матеріали (папір, тонери, чорнила та інше). У свою чергу, «спосіб підроблення» є більш широким поняттям, під яким слід розуміти об'єктивну та суб'єктивну сукупність технічних засобів та прийомів їх використання [285, с. 109].

Наступною характерною ознакою способу підроблення підписів за допомогою технічних прийомів, на нашу думку, є наявність конкретного автентичного підпису особи, який відтворюється (копіюється). Тобто, в результаті застосування певних прийомів отримується зображення конкретного реально існуючого підпису, який раніше вже був нанесений його автором (підпису-моделі). Цим такий спосіб підроблення відрізняється від вільного наслідування, де не здійснюється точне відтворення якогось конкретного, чітко визначеного підпису.

Таким чином, ми пропонуємо наступне *визначення способу виконання підписів за допомогою технічних прийомів (технічне підроблення підпису)* – це процес відтворення певного автентичного підпису (підпису-моделі) за допомогою різноманітних технічних прийомів і засобів, зумовлений рівнем розвитку

функціонально-динамічного комплексу навичок виконавця неавтентичного підпису, з метою надання його зображенню максимальної подібності з оригіналом.

Неоднозначний підхід вчених-криміналістів до визначення технічного підроблення підписів зумовлює різноманітні погляди і щодо необхідності та можливості почеркознавчого дослідження такого роду підписів. Деякі автори вважають, що у випадку встановлення факту виконання підпису в такий спосіб відпадає необхідність у його почеркознавчому дослідженні і є всі підстави для висновку про технічне підроблення підпису, тобто про його неавтентичність [244; 261]. З іншого боку, існує думка, що лише поєднання технічних і почеркознавчих методів дослідження може у цьому випадку стати підставою для висновку експерта [68].

У криміналістичних джерелах також зустрічається категоричний розподіл підробок підпису як об'єкта криміналістичного дослідження між видами судових експертиз. Так, наводиться думка про те, що усі способи підроблення підписів можна поділити на дві групи. Перша – це відтворення його рукописним способом з наслідуванням ознак справжнього підпису. Таке підроблення встановлюється в процесі проведення почеркознавчої експертизи. Друга – відтворення підпису копіюванням з використанням різних прийомів і технічних засобів (технічне підроблення). Воно встановлюється при техніко-криміналістичному дослідженні документа [23, с. 182].

Результати проведеного нами анкетування свідчать про те, що 64,8 % експертів-практиків сприймають підпис, виконаний за допомогою технічних прийомів, як об'єкт комплексу досліджень, який включає як техніко-криміналістичне, так і почеркознавче дослідження (див. додаток А, Б).

На нашу думку, об'єктне віднесення підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, до певного конкретного виду експертних досліджень недоцільне. Це пов'язано з великою кількістю різноманітних варіантів виконання таких підписів у сучасних умовах. Якщо технічне підроблення підпису здійснюється «вручну» (наприклад, копіювання на просвіт), тобто з певною мірою можливим відображенням ознак письмово-рухової навички виконавця, не можна обмежуватись лише методами техніко-криміналістичного дослідження і фактом встановлення технічного

підроблення. Можливі також різні варіанти та комбінації прийомів та способів підроблення підпису, де технічне підроблення здійснюється одночасно з вільним наслідуванням ознак справжнього підпису. Найбільш показовим, з цієї точки зору, є здійснення автопідлогу за допомогою технічних прийомів. На практиці зустрічаються випадки, коли особа з метою подальшої відмови від власного підпису вдається до його спотворення (в тому числі і за допомогою технічних прийомів). У цьому випадку ознаки, що характеризують письмово-рухову навичку виконавця зберігаються і можуть бути підставою для категоричного висновку саме почеркознавчого дослідження. Більше того, для встановлення способу виконання підпису мають значення не лише ознаки, що локалізовані безпосередньо в місці нанесення підпису, а й інші ознаки, що характеризують документ загалом. Наприклад, при виконанні підпису шляхом перемальовування на просвіт для того, щоб уникнути зсуву документа, на який наноситься підпис, відносно документа з підписом-оригіналом, злочинець фіксує їх за допомогою канцелярських скріпок. У такому випадку на документі можуть залишитися відповідні сліди, які є об'єктом дослідження, скоріше, трасологічної експертизи. Тож підпис, як об'єкт, не повинен досліджуватись експертом абстрактно, відокремлено від документа в межах лише одного роду експертизи.

Виходячи з викладеного, ми пропонуємо віднести підписи, виконані за допомогою технічних прийомів, до об'єктів криміналістичного документознавства взагалі, а не до конкретного роду експертних досліджень. Початок формування вказаної галузі криміналістичної техніки пов'язаний з іменем видатного ученого М. Я. Сегая, який у 1987 році використав у своїй праці термін «судове документознавство» [223, с. 7]. Згодом, В. В. Бірюков та В. В. Коваленко, на основі вивчення практики використання термінів, що позначають відповідну галузь криміналістичної техніки, запропонували назву «криміналістичне документознавство», і визначили його як галузь криміналістичної техніки, в якій вивчаються основи письма та почерку, поліграфічного друку, технології виготовлення документів, печаток і штампів та способи їх підроблення, розробляються наукові основи виявлення, експертного дослідження і використання інформації, що міститься

у документах, при організації розслідування загалом, а також при провадженні окремих слідчих дій і оперативно-розшукових заходів [23, с. 12].

Автори розподіляють експертні дослідження в межах криміналістичного документознавства на три групи: дослідження змісту текстів, дослідження почерку та техніко-криміналістичне дослідження документів [23, с. 12].

Таким чином, дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, має комплексний характер. Ми вважаємо, що інтеграція та взаємопроникнення знань різних видів експертних досліджень, явище комплексності – характерна ознака сучасного розвитку судових експертиз. Цю думку поділяють і вчені, вважаючи, що тенденція до заміни розрізнених експертиз комплексними та перетворення процесу їх використання в доказуванні з дискретного на поточний відповідає загальним тенденціям змін технології наукових досліджень на сучасному етапі науково-технічної революції [233, с. 185]. Більше того, ми вважаємо слушною думку і про те, що в сучасних умовах криміналістика (криміналістична техніка) не є єдиною базовою наукою для традиційних криміналістичних експертиз [9, с. 23], адже в сучасних умовах експертні дослідження не можуть йти осторонь здобутків інших наукових галузей.

Водночас, ми вважаємо досить слушною думку Е. Б. Сімакової-Єфремян про те, що законодавство та експертна практика вимагають суворого відмежування компетенції експертів. Але з такого відмежування зовсім не випливає, що необхідно розчленувати речову обстановку місця події або інші об'єкти на частини та доручати їх дослідження окремим фахівцям відповідних галузей знань. У таких випадках використання спеціальних знань дає слідчому та суду лише окремі розрізнені висновки, що не містять вирішення основних завдань доказування [233, с. 186].

У роботах учених давно спостерігається зростання інтересу до проблем інтеграції спеціальних знань, що застосовуються в судочинстві. Положення про інтеграційні процеси у судовій експертизі і криміналістиці розглядалися, зокрема, у роботах Т. В. Аверьянкової [3], Р. С. Белкіна [18], С. Ф. Бичкової [47],

А. І. Вінберга [52], В. Г. Грузкової [66], Ю. Г. Корухова [113], А. А. Макаряна [148], О. Р. Россинської [216], Т. Е. Сухової [254], М. Л. Цимбал [266] та ін.

Проте, як зазначають учені та практики, нормативне регулювання проведення комплексних експертиз в Україні має серйозні прогалини [42, с. 5; 233, с. 187-188; 234, с. 275; 271, с. 34]. Це пов'язано, в першу чергу, з неоднозначним тлумаченням комплексної експертизи у нормативно-правових актах різного рівня. Так, у ст. 486 КПК України визначаються випадки призначення комплексної психолого-психіатричної експертизи. Що стосується більш детальної регламентації призначення та проведення комплексної експертизи, то у КПК України вона відсутня. В інструкції 1988 р., комплексна експертиза була визначена різновидом комісійної [94], в «Інструкції про призначення та проведення судових експертиз» 1998 р. – об'єднанням різних видів експертиз, а після внесення змін та доповнень у 2004 та 2012 р.р. [96; 208], зазначена Інструкція комплексною визначає експертизу, що проводиться із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань (різних напрямів у межах однієї галузі знань) для вирішення одного спільного (інтеграційного) завдання (питання). Ст. 149 Цивільного процесуального кодексу України обов'язковою умовою комплексної експертизи визначає її проведення «не менш як двома експертами різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань» [264].

Очевидно, що таке дискусійне питання викликало науковий інтерес багатьох вчених. Розглядалися, зокрема, питання співвідношення понять «комплексна експертиза», «комплексне дослідження», «комісійна експертиза». На думку М. М. Ростова, умовами, що визначають комплексність дослідження, є: взаємозв'язок питань і завдань, що підлягають вирішенню; значущість результатів, одержаних кожним із експертів при вирішенні окремих завдань та головного завдання; достатність спеціальних знань кожного експерта для критичної оцінки наукової обґрунтованості всіх методів дослідження і результатів з точки зору їх важливості для вирішення основного завдання [217].

Комплексне дослідження визначають і як сукупність досліджень, спрямованих на вивчення одного об'єкта, і як дослідження, в якому використовується комплекс методів тощо [271, с. 37]. На нашу думку, комплексне дослідження може здійснюватись як при проведенні комплексної експертизи, так і у рамках так званої «моноекспертизи» [108, с. 515], адже досить слушною є зауваження В. Д. Арсен'єва про те, що «комплексна експертиза є формою експертного дослідження» [13, с. 70]. Отже, ми не поділяємо думку про те, що комплексне дослідження стане комплексною експертизою лише за умови його виконання кількома експертами різних спеціальностей, так як при проведенні одним експертом воно не потребує «...спеціального процесуального врегулювання його діяльності...» [54, с. 55].

Проблему комплексного характеру дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, вчені-криміналісти вивчали давно [125; 138; 181], актуальною вона залишається і на сучасному етапі розвитку експертних досліджень [233; 38; 37].

В. В. Ліповський зазначав, що теоретично можливо припустити проведення суто технічної експертизи підпису, адже це зрештою залежить від завдання, поставленого перед експертом. Але на практиці, навіть якщо перед експертом поставлене питання про можливе використання при виконанні підпису технічних прийомів з метою його підроблення, відповідь на нього може бути надана лише після проведення почеркознавчого дослідження. Адже для судово-слідчих органів, незалежно від формулювання експертного завдання, основним залишається ідентифікаційне завдання, чи може служити підпис посвідчувальним знаком певної особи, тобто справжній він чи ні. Що ж стосується способу, яким він виконаний, у разі його підроблення, то відповідь на це питання можна вважати вторинною [138, с. 76–77].

З питанням комплексного характеру дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, тісно пов'язана проблема розмежування компетенції фахівців галузі судового почеркознавства та ТЕД.

Відповідно до орієнтовного переліку питань, що виносяться на вирішення у межах певних родів судової експертизи, затвердженого Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [208], вирішення питання про спосіб нанесення підпису у документ здійснюється в межах ТЕД (п. 3.5.). Водночас, одним із завдань, що вирішуються почеркознавчою експертизою, є вирішення питання про виконання підпису у незвичних умовах (п. 1.2.), тобто під впливом на процес письма певних збиваючих факторів (природних або штучних). Цікавою в цьому контексті є думка фахівців КНДІСЕ МЮ України, які вважають, що ТЕД вирішує питання щодо підписів, відтворених виключно в механічний спосіб (за допомогою «ксерокса», принтера, факсимільного кліше і т.п.), що ж до видів технічного підроблення, які пов'язані з виконанням підпису рукописним способом (на просвіт, перетиснення з подальшим наведенням тощо), то вони повністю знаходяться у межах компетенції експерта-почеркознавця, що не виключає консультації з фахівцями в галузі ТЕД [39, с. 42]. Науковці аргументують свою позицію тим, що вирішення питання про застосування технічних прийомів при виконанні підпису, нанесеного рукописним способом, у розділі «Технічна експертиза документів» не вказане. Водночас, застосування технічних прийомів при нанесенні підпису, на думку фахівців КНДІСЕ, є одним з штучних збиваючих факторів, які впливають на процес письма, що проявляється в почерковому об'єкті у певному комплексі почеркових діагностичних ознак, а отже, є предметом вивчення почеркознавців. Отже, ця позиція підтверджує той факт, що вирішення питання про виконання підпису із застосуванням ряду технічних прийомів відноситься, в тому числі, до компетенції експерта-почеркознавця.

Ми вважаємо досить обґрунтованим погляд науковців КНДІСЕ, проте, на нашу думку, у цьому випадку, успіх дослідження не залежить від чіткості розмежування компетенції експертів. Підпис, відтворений за допомогою технічних прийомів, є достатньо складним об'єктом експертного дослідження, який містить ознаки, що вивчаються як почеркознавцями, так і фахівцями ТЕД, і їх неможливо чітко відокремити, бо вони являють собою комплекс, характерний для певного

виду технічного підроблення. Більше того, підпис, як реквізит документа, не може розглядатися окремо (абстраговано) від нього, адже за межами безпосередньої локалізації підпису може знаходитись важлива інформація, в тому числі, і для визначення способу його нанесення на документ, вивчення якої знаходиться за межами компетенції якогось окремого роду судових експертиз. Таким чином, найбільш ефективним криміналістичне дослідження підписів, виконаних із застосуванням технічних прийомів, буде лише за умови комплексного характеру його проведення.

Яскравим підтвердженням такого висновку є приклад з практики, наведений у статті М. Є. Бондар та Т. О. Сукманової. До КНДІСЕ МЮ України надійшли матеріали для проведення повторної судово-почеркознавчої експертизи. Експерт, який проводив попередню експертизу, дійшов висновку про автентичність підпису у документі, наданому на дослідження. Комісія експертів, які проводили повторну експертизу, включаючи фахівців у галузі ТЕД, виявили у досліджуваному документі ознаки монтажу, в результаті якого до підробленого документа потрапив оригінальний підпис. Отже, зазначають автори статті, експерт-почеркознавець, який проводив попередню експертизу, досліджував лише почерковий об'єкт і, по суті, не порушував методики дослідження. Але у цьому випадку мав місце вузькоспеціалізований підхід до вирішення експертного завдання, і лише комплексний підхід до проведення експертизи, став запорукою ефективного та якісного дослідження [31, с. 209].

Питання комплексного характеру дослідження підписів є досить актуальним на сучасному етапі розвитку судово-почеркознавчої експертизи. Так, фахівці визначають одним з перспективних напрямів науково-дослідних розробок у галузі судового почеркознавства розробку методик, що ґрунтуються на комплексному використанні спеціальних знань судового почеркознавства та суміжних експертних галузей (зокрема, галузі судово-технічного дослідження документів) [30, с. 16].

Відповідна робота проводилась у 2006–2007 рр. Харківським НДІСЕ МЮ України. Фахівцями інституту були розроблені методичні рекомендації з питань призначення та проведення комплексних експертиз під час кримінальних

проваджень та у цивільних, господарських і адміністративних справах. На підставі цієї роботи створено загальну методiku, яку після атестації внесено до Державного реєстру методик проведення судових експертиз у 2009 році за № 0.1.16 [232]. Методика складається із загальної та особливої частин. В особливій частині методики розроблено предмет, об'єкти, завдання, орієнтовні переліки питань, методи та загальні методичні положення досліджень за 44 категоріями комплексних судових експертиз. Першою у цьому переліку визначено комплексну почеркознавчу та технічну експертизу документів. Методикою визначається предмет даного виду комплексної експертизи – фактичні дані й обставини справи, встановлювані на базі інтеграції спеціальних знань у галузях почеркознавства та технічного дослідження документів про виконавця (виконання) певних записів (підписів), і пропонується його диференціація за групами:

1. Про виконавця певних записів (підписів) за копіями документів, виготовлених за допомогою копіювальних апаратів електрофотографічного і струменевого способів утворення зображень;

2. Про виконання (в окремих випадках – виконавця) записів (підписів) із застосуванням попередньої технічної підготовки (на просвіт, шляхом вологого копіювання, перетиснення з оригіналу й подальшого наведення барвником незабарвлених удавлених (втиснених) штрихів, домальовування окремих штрихів і т.п.); щодо виконавця записів (підписів) із застосуванням приладу письма з дефектом, що утворює подвійні штрихи, тобто коли поряд із забарвленим утворюється незабарвлений втиснений штрих («фаска»), або з іншим дефектом;

3. Про дописування окремих рукописних записів, цифр, букв (коли тільки технічним дослідженням документа це встановити неможливо);

4. Про неможливість встановлення факту виконання певною особою зображення підпису (запису), утвореного за допомогою факсиміле-кліше.

У Методиці визначені об'єкти комплексної судової почеркознавчої та судово-технічної експертизи документів: копії документів; документи, записи (підписи) у яких виконані із застосуванням попередньої технічної підготовки;

утворені за допомогою факсиміле-кліше; рукописні записи; вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки почерку для порівняльного дослідження й ін. [233, с. 190–191].

Як бачимо, відповідно до вище зазначеної Методики, підписи, виконані за допомогою технічних прийомів, є одним з ключових предметів комплексного почеркознавчого та технічного дослідження документів.

Особливої актуальності комплексний характер дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, набуває при криміналістичному дослідженні реквізитів у копіях документів. Можливість та доцільність проведення такого роду експертних досліджень є дискусійними та викликають чимало питань. Проте, саме такі дослідження яскраво демонструють необхідність комплексного підходу. Підтвердженням означеної тези є робота по розробці методики почеркознавчих досліджень за копіями документів, яка проводилась фахівцями КНДІСЕ МЮ України у 2013 р. Ми більш детально повернемося до цієї розробки в одному з наступних підрозділів нашої роботи (п. 2.4.).

Отже, в теперішній час можливість і необхідність почеркознавчого дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, не викликає сумнівів у експертів-криміналістів. Це обумовлено тим, що висновок про автентичність таких підписів може бути зроблений лише в результаті сумісної оцінки даних технічного та почеркознавчого досліджень.

Розглядаючи підписи, виконані за допомогою технічних прийомів, з точки зору комплексного характеру їх дослідження, не можна оминати і можливості комп'ютерно-технічної експертизи (КТЕ). І хоча, відповідно до останньої класифікації судових експертиз, запропонованої Міністерством юстиції України [208], цей вид досліджень віднесений до класу інженерно-технічних, а не криміналістичних, ми вважаємо за необхідне підняти ті питання, які безпосередньо пов'язані з предметом нашого дослідження. Особливо це стосується прийомів технічного підроблення із застосуванням комп'ютерної техніки (копіювання з використанням копіювально-розмножувального апарату, монтаж підпису у копії документа та ін.). Визначення конкретного апарату, за допомогою якого могло

бути виконане таке підроблення, належить до завдань ТЕД, а дослідження комп'ютерної інформації із зображенням бланків документів, відбитків печаток, підписів та інших реквізитів, а також програмного забезпечення, яке могло бути використано для такого підроблення, входить до кола завдань КТЕ. Означений рід судових експертиз – відносно новий та пов'язаний з дослідженням комп'ютерів, програмного забезпечення та комп'ютерної інформації [157; 185].

Потрібно зауважити, що інтеграція знань ТЕД та КТЕ знайшла своє виявлення у виникненні та розвитку такого виду досліджень, як комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій [271].

З огляду на предмет нашого дослідження, з усього переліку завдань, що вирішуються в межах зазначеного виду криміналістичних досліджень, нас, насамперед, цікавить дослідження текстових і графічних документів: електронних і стандартних («роздруківки»), виготовлених за допомогою комп'ютерної техніки різного характеру або їх окремих реквізитів [271, с. 61]. В рамках означеного завдання можливе, наприклад, вирішення питання тотожності зображення підпису у файлі та його зображення у копії документа, встановлення факту монтажу підпису тощо.

До того ж, ми цілком погоджуємось з думкою М. Г. Щербаковського, Л. П. Щербаковської та І. М. Осики про те, що при дослідженні документів, виготовлених сучасними технічними засобами, структура спеціальних знань, які використовуються експертом (експертами) містить традиційні криміналістичні знання з галузі криміналістичного документознавства, знання в області аналітичної хімії, комп'ютерної техніки, поліграфії та інше. Так, при ідентифікаційному дослідженні документів, які виготовлено на принтерах, необхідно комплексно вивчати реквізити документів, склад барвників, паперу, програмні засоби формування зображення, які записані на твердому диску комп'ютера, властивості принтеру, що перевіряється тощо [285, с. 112].

Таким чином, виходячи з природи виникнення підпису у документі, у експерта повинен бути комплексний підхід до його дослідження. І крім

традиційних прийомів (техніко-криміналістичного та почеркознавчого) дослідження на сьогодні додається і комп'ютерно-технічне дослідження зображень підписів. Ця теза відображає сучасні тенденції розвитку судової експертології, які полягають у інтеграції знань різних галузей експертної науки.

Отже, здійснивши аналіз підпису, виконаного за допомогою технічних прийомів в якості об'єкта криміналістичного дослідження, ми виявили неоднозначність думок вчених стосовно визначення такого способу підроблення підписів, а також віднесення цього виду досліджень до певного роду криміналістичної експертизи. Нами запропоноване власне визначення технічного підроблення підписів та обґрунтовано висновок про необхідність комплексного підходу при здійсненні таких досліджень. Певна частина ознак, що характеризують такі неавтентичні підписи, зокрема ті, що пов'язані зі встановленням способу нанесення підпису, виявляється фахівцями ТЕД, інша їх частина, зумовлена значним впливом на виконавця штучних збиваючих факторів, пов'язаних з умисною зміною власного почерку при виконанні підпису від імені іншої особи та установкою на відтворення почеркової навички цієї особи, виявляється в ході почеркознавчого дослідження. Отже, об'єктне віднесення підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, до певного роду експертного дослідження (почеркознавчого чи технічного дослідження документів) є недоцільним внаслідок наявності значної кількості варіантів виконання таких підписів у сучасних умовах, що виявляються у комбінації рукописних та механічних прийомів відтворення.

1.3. Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у системі завдань судової експертизи

У процесі становлення та розвитку судової експертизи як самостійної галузі знань, формувалась та уточнювалась класифікація завдань, які вирішуються в процесі здійснення судово-експертної діяльності. На сьогодні існує велика кількість неоднозначних думок вчених-криміналістів щодо цієї проблеми. Існують критерії класифікації, за якими позиції науковців майже збігаються, а є й такі, що викликають багато дискусій.

Проблемам класифікації судових експертиз приділяли увагу провідні українські науковці та зарубіжні вчені: Т. В. Аверьянова, Л. Ю. Ароцкер, Р. С. Белкін, А. І. Вінберг, В. Г. Гончаренко, О. О. Ейсман, Н. І. Клименко, Ю. Г. Корухов, В. К. Лисиченко, Н. П. Майліс, В. С. Мітричев, Ю. К. Орлов, О. Р. Росинська, М. В. Салтевський, М. Я. Сегай, О. Р. Шляхов, М. Г. Щербаковський та інші. Проте, в їх роботах немає однастайності щодо класифікації судових експертиз за характером завдань, що вирішуються.

До середини 70-х років минулого століття існувала традиційна диференціація завдань судової експертизи на два великі класи – ідентифікаційні та неідентифікаційні. Така ж класифікація була прийнята і у судово-почеркознавчій експертизі. При цьому, під ідентифікаційним завданням розумілося встановлення факту наявності чи відсутності тотожності конкретного виконавця рукопису, виконання рукописів однією чи різними особами, а також групової приналежності особи, яка виконала рукопис, відповідно до вимог судово-слідчої практики (питань слідчих, суддів) [238, с. 19]. Неідентифікаційне завдання трактувалась як встановлення факту впливу на виконання рукопису умов письма, незвичної пози, стану алкогольного сп'яніння, навмисного викривлення почерку тощо відповідно до вимог судово-слідчої практики (питань слідчих, суддів) [238, с. 28].

З формуванням та розвитком окремих криміналістичних теорій (не лише теорії ідентифікації, але й експертної діагностики, класифікації, ситуалогії) у літературі висловлюються пропозиції щодо розмежування неідентифікаційних завдань на діагностичні, класифікаційні та ситуаційні, а також уточнюється поняття «ідентифікаційного завдання».

Так, виникає дискусія криміналістів щодо розмежування групової та індивідуальної ідентифікації. М. О. Селіванов, зокрема, поділяє ідентифікацію за природою встановлюваної тотожності на індивідуальну та групову [229, с. 144]. М. В. Салтевський розділяє ідентифікацію та встановлення групової приналежності [220]. Ю. Г. Корухов, визначаючи різницю між класифікаційними та ідентифікаційними завданнями, також відносить до кола ідентифікаційних завдань встановлення групової належності [114, с. 68]. Іншої думки дотримується

Р. С. Белкін, який вважає термін «групова ідентифікація» некоректним для криміналістики, і зауважує на тому, що криміналістична ідентифікація – це тотожність як рівняння самому собі одиничного індивідуально-визначеного об'єкта [17, с. 432].

Більшість учених у галузі почеркознавчої експертизи також пов'язують ідентифікаційні завдання саме з дослідженням індивідуально-визначеної системи якостей об'єкта. Такої думки, зокрема, дотримується В. Ф. Орлова, яка вважає, що ідентифікаційні завдання обумовлюються специфікою мети (встановлення індивідуально-конкретної тотожності чи наближення до неї) і об'єкта криміналістичного дослідження [179, с. 53–54].

Грунтовне узагальнююче дослідження проблем криміналістичної діагностики провів Ю. Г. Корухов, який визначив предметом криміналістичної діагностики пізнання змін, що відбулися в результаті вчинення злочину, причин і умов цих змін [114, с. 96]. Так, до діагностичних завдань відносять встановлення стану об'єкта, причини конкретних окремих подій, механізму впливу одного об'єкта на інший та їх взаємодії, просторової локалізації об'єктів, часу протікання окремих подій тощо. Динамічний характер об'єкта діагностичних досліджень відзначає і В. Ф. Орлова: «Незважаючи на багатоманітність видів діагностичних досліджень, звертає на себе увагу певна спільність їх об'єктів та мети: встановленню (розпізнанню) підлягають не власне матеріальні утворення, а їх «поведінка», дії, що носять характер окремих подій відносно основної події злочину» [179, с. 54–55]. У діагностичних завданнях (на відміну від ідентифікаційних) об'єкти дослідження динамічні за своєю сутністю, при цьому динаміку об'єктів умовно можна поділити на внутрішню (стан об'єкта, зумовлений його внутрішніми змінами) та зовнішню (вплив на об'єкт іншого об'єкта, зовнішньої обстановки, часу тощо) [177, с. 184].

На нашу думку, найбільш точне визначення класифікаційних завдань судової експертизи подає у своєму дослідженні молодий український учений І. В. Пиріг, який вважає, що класифікаційні завдання вирішують питання віднесення об'єкта до певного класу після детального вивчення властивостей об'єкта з подальшим його порівнянням (співвідношенням) з властивостями об'єктів у групі, до якої він

належатиме за результатами дослідження [195, с. 33]. Автор не поділяє думки Ю. Г. Корухова щодо винесення класифікаційних завдань в окрему групу і вважає їх різновидом діагностичних досліджень. Такої ж думки дотримується і О. Р. Росинська, яка визначає спрямованість класифікаційних завдань на встановлення відповідності об'єкта визначеним характеристикам і віднесення його на цій підставі до певного класу, роду, виду та відносить їх за своєю сутністю до діагностичних [216, с. 32]. Підтримує цю позицію і Т. В. Аверьянова, яка вважає, що визначення природи досліджуваного об'єкта перед віднесенням його до певного класу, є діагностичним завданням [3, с. 172].

В. Ф. Орлова висловлює іншу думку і виносить класифікаційні дослідження в окрему групу, вважаючи їх об'єктами будь-яке матеріальне утворення та його відображення, мета дослідження – віднесення об'єкта до визначеного класифікацією розряду, класу (встановлення родової (групової) з урахуванням різних порядків належності). Безпосереднім об'єктом класифікаційного дослідження є, на її думку, система якостей, властива певним, виділеним відповідно до загальних та спеціальних класифікацій, групам об'єктів [179, с. 59]. Прихильниками виокремлення класифікаційних експертиз є О. М. Зінін та Н. П. Майліс, які зазначають, що їх не можна віднести до діагностичних, бо об'єкт дослідження у класифікаційному процесі статичний, а віднесення об'єкта до групи не рівноцінно встановленню елементарної окремої події [91, с. 29].

Суперечливими є позиції науковців і щодо виокремлення ситуаційних завдань, адже їх доволі складно розмежувати від діагностичних. Так, на думку В. Ф. Орлової, основним критерієм для диференціації діагностичних та ситуаційних досліджень є ступінь спільності ситуацій, що встановлюються за їх допомогою. «Якщо діагностичні завдання в якості об'єкта передбачають елементарну окрему подію, – пише В.Ф. Орлова, – то у ситуаційному завданні в якості об'єкта виступає система таких подій, яка має окремий (але більш загальний, ніж елементарна подія) або загальний (основна подія злочину) характер» [179, с. 60]. Такої ж думки дотримується Н. І. Клименко, яка вважає, що характерним для діагностичної експертизи є встановлення типових ознак того чи іншого об'єкта в

певній ситуації. А ситуаційна експертиза встановлює комплекс різних ознак, об'єктів, окремих ситуацій, з яких складається цілісна картина всієї досліджуваної події [105, с. 139]. Подібну позицію висловлюють О. М. Зінін та Н. П. Майліс і розмежовують ситуаційні та діагностичні дослідження за об'єктом, стверджуючи, що в першому випадку досліджується система подій, а в другому – одна елементарна окрема подія [91, с. 63].

Ю. Г. Корухов дотримується іншої думки і зазначає, що «будь-яка криміналістична діагностика фрагментів або злочинної події в цілому – це аналіз кримінальної ситуації... Однак, називати на цій підставі завдання ситуаційним було б неправильно» [114, с. 78]. Підтримує цю думку і Т. В. Аверьянова, стверджуючи, що діагностика та ситуалогія мають спільні цілі [3, с. 173]. О. Р. Росинська також не виокремлює ситуаційні експертизи. Наводячи власну класифікацію діагностичних завдань та поділяючи їх на прості і складні (прямі та зворотні), авторка відносить ситуаційні завдання до складних зворотних діагностичних завдань [216, с. 34].

Як бачимо, питання класифікації експертиз за характером завдань, що вирішуються, спричиняє багато дискусій серед науковців. Проте, слід зазначити, що в межах почеркознавчої експертизи більшість авторів поділяють експертні дослідження на ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні. Підтвердження цьому знаходимо як у вітчизняній навчально-методичній літературі [156, с. 15–18], так і в посібниках зарубіжних авторів [85, с. 35–37].

До проблематики систематизації завдань почеркознавчої експертизи звертаються у своїх дослідженнях і сучасні науковці. Так, Н. І. Клименко звертає окрему увагу на можливості діагностичних досліджень у судовому почеркознавстві [106]. Н. О. Комісарова розглядає у своїй роботі ідентифікаційні, класифікаційні, неідентифікаційні (діагностичні) та ситуаційні види дослідження підписів [110]. Вчений пов'язує ідентифікаційні дослідження із встановленням конкретного виконавця підпису або виконання однією особою різних підписів, окремих фрагментів підпису тощо. «Дослідження підписів посідає значне місце серед ідентифікаційних почеркознавчих експертиз. Це малоінформативні об'єкти, під час

дослідження яких у багатьох випадках буває неможливо відповісти на поставлені запитання», – стверджує Н. О. Комісарова [110, с. 7–9].

Класифікаційні дослідження передбачають встановлення за допомогою підписів і почерку характерних якостей (властивостей) особи, притаманних певній групі осіб-виконавців. Н. О. Комісарова зауважує на тому, що додатково проводиться психічна та психолого-почеркознавча експертизи з метою визначення типу і властивостей нервової системи людини (особливо темпераменту), патологічних її особливостей і рис характеру [110, с. 8].

У своїй роботі науковець підтверджує позицію В. Ф. Орлової і щодо неідентифікаційних (діагностичних) досліджень, метою яких є розпізнання часу та умов виконання конкретного підпису і стану його виконавця. Однак, Н. О. Комісарова звертає увагу на те, що теорія і методика діагностичних досліджень у судово-почеркознавчій експертизі знаходяться ще в стадії розробки [110, с. 8].

«Ситуаційні дослідження, – вважає Н. О. Комісарова, – передбачають встановлення взаємозв'язку підписів і подій або обстановки (урахування всіх сторін ситуації: часу, місця, структури, способу скоєння злочину, засобів, що застосовувалися для його вчинення). Діяльність експерта в ситуаційній експертизі відмежовується від слідчих дій, направлених на встановлення та вивчення механізму злочину. Різниця в тому, що експерт, вирішуючи завдання експертизи, володіє спеціальними знаннями з тієї чи іншої предметної судової науки, а під час проведення слідчих дій слідчий сам встановлює ситуацію безпосередньо на місці, а у ряді випадків він це робить за участю спеціаліста. Матеріальна обстановка об'єкта розглядається як система з внутрішньо-зовнішньою структурою. Експерт дає висновок про наявність або відсутність причинного зв'язку між обстановкою і виконаним підписом.

Незважаючи на деяку подібність між діагностичними і ситуаційними дослідженнями, кожне з них має специфічні особливості» [110, с. 9–10].

Проблеми систематизації діагностичних завдань судово-почеркознавчої експертизи стали предметом дослідження Е. О. Івакіна. Учений, зокрема, зазначає,

що властивості почерку, які використовуються для індивідуальної ідентифікації, у значній мірі вивчені криміналістами. У меншій мірі досліджено ті властивості почерку які несуть інформацію про зовнішні обставини виконання рукопису і внутрішній стан виконавця, а також властивості почерку, що дозволяють вирішувати класифікаційні завдання (встановлення статі виконавця, його віку тощо). Не вирішено і ряд теоретичних питань, пов'язаних із віднесенням цих видів досліджень до тієї або іншої групи» [95, с. 4].

Цікавою є думка науковця щодо визначення сутності класифікаційних завдань, яка полягає не в пізнанні явищ, обставин, що супроводжували процес письма, а у виявленні ознак, притаманних об'єктові – особистості того, хто писав. Ця група завдань, на думку автора, тяжіє до завдань ідентифікаційного характеру. Але оскільки вона має відмінності від останньої, її справедливо виділити у самостійну групу завдань – класифікаційних [95, с. 11].

Е. О. Івакін окреслює наступні діагностичні завдання, які вирішуються судово-почеркознавчими дослідженнями: встановлення факту незвичайності письма, визначення характеру цієї незвичайності, групи чи різновиду обставин, що вплинули на виконавця почеркового об'єкту, а іноді і конкретної причини, яка викликала зміни у звичайному почерку даної особи [95, с. 12].

До аналізу існуючих поглядів щодо класифікації завдань судово-почеркознавчої експертизи звертається сучасний російський учений Т. В. Орлова. Науковець, розглядаючи дві основні групи почеркознавчих досліджень (ідентифікаційні та неідентифікаційні), наводить погляди російських криміналістів щодо відокремлення в окрему категорію завдань судово-почеркознавчої експертизи встановлення групової належності об'єктів: «при встановленні групової належності процес дослідження та висновки експерта ґрунтуються на теорії подібності, класифікаційних даних, що розроблені наукою» [184, с. 83]. На нашу думку, наведені вище положення стосуються радше вирішення класифікаційних завдань. Такої ж думки дотримується і український учений І. В. Пиріг, який вважає слушною думку «про відсутність принципової різниці між поняттям «класифікація», «встановлення групової належності», «групофікація»» [195, с. 31].

Т. В. Орлова звертає увагу на суперечності, які існують в колі криміналістів щодо визначення експертних завдань. Так, наводиться думка О. Р. Шляхова, який вважав неідентифікаційні дослідження «експертизами факту», тобто висновок експерта в цьому випадку зводиться до констатації факту чи його відсутності. Однак, Р. С. Белкин та А. І. Вінбегр спростовують цю точку зору: «Криміналістична експертиза завжди є встановлення та пояснення факту. Такими фактами можуть бути тотожність об'єкту, наявність здійснених у ньому змін, придатність слугувати для здійснення яких-небудь дій і т.п.» [184, с. 84].

У роботі Т. В. Орлової розглядається думка О. Р. Шляхова про диференціацію ідентифікаційних та неідентифікаційних експертиз за методом дослідження: «Порівняльне дослідження не проводиться у випадках, коли перед експертизою поставлене завдання з'ясування сутності факту» [281, с. 57–58], і протилежна думка І. Д. Кучерова: «у неідентифікаційній експертизі так само, як і при ототожненні, використовується метод порівняння. Але порівнюються не два об'єкти, що характерно для встановлення тотожності, а зіставляються два різночасових стани одного і того ж об'єкта» [184, с. 84–85].

Незважаючи на різноманіття поглядів щодо диференціації завдань судово-почеркознавчої експертизи на ідентифікаційні, неідентифікаційні та класифікаційні, більшість авторів схиляються до думки, що всі зазначені види досліджень пов'язані між собою, а інколи, взаємозумовлені. Так, Н. О. Комісарова вважає: «Ідентифікаційні і діагностичні дослідження тісно пов'язані між собою. Найчастіше діагностувати конкретну причину можна тільки в процесі ідентифікації, а в цей процес як один з етапів входить діагностування.

Досліджуючи підписи з метою ідентифікації особи, експерт за наявності достатнього комплексу ознак, що характеризують її, може дійти висновку про стан особи або умови виконання підпису. Отже, в експертних дослідженнях підписів, що виконані в незвичних умовах, виділяють дві мети:

основну – ідентифікаційну, спрямовану на встановлення тотожності особи за підписом;

проміжну – діагностичну, пов'язану з визначенням стану особи, що виконувала досліджуваний підпис, і причин, які обумовили зміну безпосереднього об'єкта дослідження» [110, с. 10].

Цю думку підтверджує Е. О. Івакін: «розмежувати ці види дослідження вкрай складно. Досить часто вирішення, наприклад, ідентифікаційного завдання, вимагає від експерта проведення діагностичного дослідження і навпаки. Вирішення класифікаційного завдання по встановленню віку виконавця нерідко потребує вирішення діагностичних питань стосовно стану його здоров'я на момент виконання рукопису» [95, с. 9–10].

Погоджуються з цією позицією і практики. Зокрема, експерти-почеркознавці КНДІСЕ МЮ України М. Є. Бондар та Т. А. Сукманова зазначають, що наведена диференціація завдань почеркознавчої експертизи є в деякій мірі умовною, так як на практиці інколи буває досить складно віднести конкретне експертне завдання до певного класу [34, с. 57].

Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, є показовим прикладом взаємозв'язку ідентифікаційних та діагностичних почеркознавчих досліджень. Так, першочерговим завданням, яке вирішується експертом-почеркознавцем при проведенні такого виду досліджень підписів, є саме встановлення ознак незвичного виконання (ознак технічного підроблення). Вирішення цього завдання, безумовно, відноситься до сфери діагностичних, адже вони пов'язані з встановленням наявності або відсутності у досліджуваному об'єкті незвичайності письма та характеру так званого «збиваючого» фактору.

В умовах розповсюдження та впровадження в усі сфери людської діяльності засобів оперативної поліграфії, новітніх комп'ютерних технологій, надзвичайно гостро постає питання про спосіб виконання підпису. Адже часто на практиці досить складно відрізнити підпис, виконаний звичними засобами письма, від зображення підпису, отриманого за допомогою факсимільного кліше чи з використанням можливостей сучасної комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки. Встановлення конкретного способу нанесення

графічного об'єкта, виду копіювального апарату чи друкарського обладнання відноситься до компетенції фахівців у галузі судово-технічної експертизи документів. Проте, фахівець у галузі почеркознавства повинен вміти відрізнити власне підпис (об'єкт, нанесений рукописним способом) від його зображення. «Це зумовлено, – як стверджують практики, – тим, що часто виникають ситуації, коли документ, в якому містяться спірні графічні об'єкти, потрапляє на дослідження безпосередньо експерту-почеркознавцю і першим завданням (підзавданням) дослідження для нього стає визначення способу нанесення об'єкту» [34, с. 60].

У зв'язку з цим досить часто має місце некоректна постановка питання, що виноситься на вирішення експертизи. Наприклад, ставиться питання про автентичність підпису, виконаного конкретною особою у документі (ідентифікаційне завдання), а насправді, досліджуваний об'єкт не є власне підписом, а лише його зображенням, нанесеним за допомогою певних технічних засобів. У такому випадку, в першу чергу, слід вирішувати завдання про спосіб нанесення зображення підпису, що є, на думку експертів-почеркознавців, обов'язковим етапом (підзавданням) почеркознавчого дослідження [34, с. 60].

У літературі не існує однозначного підходу щодо віднесення встановлення способу нанесення підпису до конкретного виду експертних завдань. Так, Т. В. Орлова стверджує, що «Якщо розглядати виконання підпису за допомогою комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки, як один з видів технічного підроблення, то визначення способу підроблення ми віднесемо до вирішення діагностичних завдань» [184, с. 89]. У свою чергу М. Є. Бондар та Т. О. Сукманова наголошують на тому, що «дане завдання за своїм характером слід віднести до класифікаційних» [34, с. 60].

Суперечливість означених позицій ще раз засвідчує той факт, що розподіл експертних завдань є досить умовним. На нашу думку, у випадку встановлення способу виконання графічного об'єкту, експерт, шляхом вивчення та аналізу діагностичних ознак, що характеризують певний спосіб нанесення, в кінцевому результаті вирішує класифікаційне завдання, тобто відносить зображення до певної групи (класу). Так, шляхом встановлення в результаті дослідження певного

симптомокомплексу діагностичних ознак у підписі, експерт відносить його до певної групи (класу), зокрема, підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.

Спірним залишається питання і щодо можливостей ідентифікаційного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Означена категорія почеркових об'єктів є достатньо складною, так як у підписах, виконаних у такий спосіб, виявляється досить обмежений об'єм ознак почерку їх виконавця. У зв'язку з цим, на думку ряду фахівців, їх ідентифікаційне дослідження є надзвичайно ускладненим [57, с. 150]. Ставиться під сумнів також сама доцільність такого дослідження, і для визнання підпису несправжнім слідству та суду достатньо встановлення лише способу його виконання (вирішення діагностичного завдання) за допомогою технічних прийомів.

Неоднозначність у поглядах до можливості проведення ідентифікаційних досліджень підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, виявилась і під час проведеного нами анкетування. Так, за його результатами, більшість респондентів з Експертної служби МВС України не вважають за можливе (56,8 %) та ніколи не проводили (68,2 %) таких досліджень, тоді як 80,9 % фахівців КНДІСЕ передбачають можливість та проводили на практиці ідентифікаційні дослідження таких підписів (див. додаток Б).

Експерти-почеркознавці виділяють цілу низку факторів, які значно ускладнюють ідентифікаційне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів:

- збіг ряду суттєвих почеркових ознак, зумовлений способом виконання;
- можливість маскуванню способу виконання досліджуваного підпису (так, при перемальовуванні підпису на просвіт, способом маскуванню може бути зсув аркуша паперу, на який наноситься підпис, відносно документа з підписом-моделлю, що у свою чергу призведе до викривлення чи зміни ознак);
- необхідність розподілу зображень первинного та вторинного підписів і окремого почеркознавчого дослідження кожного з них (у випадках попередньої

підготовки до виконання підпису за допомогою олівця чи копіювального паперу) [253, с. 254–257].

Незважаючи на значну складність дослідження, частина експертів вважають, що навіть при такому способі виконання, у досліджуваному підписі можуть виявитися ознаки навички почерку іншої особи, що дозволяє вирішувати ідентифікаційне завдання [137; 149, с. 156; 250; 253]. Так, не можна виключати випадки, коли копіювання чужого підпису буде настільки невдалим, що у ньому в достатній кількості відобразяться ознаки почерку та підпису виконавця [137, с. 40–44]. Існує також думка, що проведення ідентифікаційного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів неможливе лише за умови повного збігу загальних та окремих почеркових ознак. Однак, за наявності ознак, що розрізняються, ідентифікаційне завдання може бути вирішене в категоричній, імовірній формах або у формі висновку НВМ [233, с. 193].

На нашу думку, ідентифікація також можлива і за умови наявності у виконавця підпису індивідуально-характерного комплексу почеркових ознак, викликаних певними постійними фізіологічними вадами (хронічним захворюванням) або якщо неавтентичний підпис виконаний високовиробленим почерком у швидкому темпі, а виконання автентичного підпису характеризується маловиробленим почерком у середньому чи уповільненому темпі.

Можливість та необхідність проведення ідентифікаційних почеркових досліджень підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, доведена і у ході науково-дослідницької роботи, проведеної фахівцями КНДІСЕ. В результаті проведеного дослідження, науковці дійшли висновку про те, що «вирішення таких питань вельми проблематично, оскільки при вказаних способах нанесення підписів ознаки почерку виконавця у таких почеркових об'єктах практично відсутні або виявляються у вкрай малому обсязі. Тим не менш відмова від вирішення цього питання також уявляється методично неправильною» [28, с. 67].

Відсутність єдиного підходу до можливості ідентифікаційного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів значно ускладнює роботу експертів. Через таку неоднозначність часто виникають ситуації, коли висновок

первинної експертизи про виконання підпису з наслідуванням не тією особою, від імені якої він значиться, не підтверджується при проведенні повторної експертизи, яка встановила, що спірний підпис виконаний шляхом перемальовування на просвіт. Питання ж про тотожність (ідентифікацію) не вирішується навіть за наявності стійких відмінностей. Також у експертній практиці були випадки, коли висновки первинної та повторної експертизи співпали у частині встановлення способу виконання підпису і не співпали у тій частині, що стосується ідентифікаційного питання [253, с. 255].

Існує і точка зору, що виконання почеркового об'єкту за допомогою технічних прийомів повністю унеможливорює категоричний висновок відносно автентичності підпису [195]. Ряд авторів вважають, що встановити виконавця неавтентичних підписів можливо лише в окремих випадках [71] або неможливо взагалі [149], тобто означене експертне дослідження не може бути віднесе до категорії ідентифікаційних. Викладені погляди на цю проблему докладно висвітлено та узагальнено В. В. Ліповським [135, с. 198–206].

Отже, дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, однозначно можуть бути віднесені до діагностичних, але лише в тій їх частині, що стосується встановлення природи досліджуваного об'єкта: чи це підпис, виконаний звичайними засобами письма, або ж це лише зображення підпису, нанесене за допомогою факсиміле чи копіювально-розмножувальної техніки. В подальшому, визначившись, що підпис, наприклад, являє собою відбиток факсиміле, можливе вирішення питання ідентифікаційного характеру, чи справжній підпис особи слугував моделлю для виготовлення цього факсиміле. Якщо ж в результаті вирішення діагностичного підзавдання способом нанесення підпису буде визнано застосування копіювально-розмножувальної техніки, то ідентифікаційним питанням буде встановлення конкретного апарату, за допомогою якого був нанесений цей підпис. Однак, це питання відноситься вже до ідентифікаційних завдань ТКДД, а дослідження комп'ютерної інформації із зображенням бланків документів, відбитків печаток, підписів та інших реквізитів, а також програмного забезпечення, які могли

бути використані для такого підроблення, входить в коло завдань судової комп'ютерно-технічної експертизи.

Таким чином, проблема визначення діагностичного чи ідентифікаційного характеру дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, певним чином пов'язана з відсутністю одностайної думки науковців щодо визначення поняття, класифікації видів та об'єктного віднесення означеної категорії підписів до певного роду судових експертиз, про що вже йшлося у попередньому підрозділі нашої роботи.

Відносно ж почеркових об'єктів, виконаних із застосуванням традиційних технічних прийомів (перемальовування на просвіт, попередня олівцева підготовка та ін.), то ідентифікація виконавця таких підписів на практиці проводиться рідко. Так, за свідченнями респондентів проведеного опитування, лише 19,5 % з них проводили ідентифікаційне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, і 35,8 % вважають можливим здійснення такого дослідження (див. додаток А).

Сказане вище обумовлює необхідність поряд з традиційними, впроваджувати новітні підходи до вирішення ідентифікаційних завдань, приділяти більше уваги дрібним деталям, які відображають індивідуальні характеристики письмово-рухової навички виконавця. Російські експерти-криміналісти ще у 2005 році розпочали такі детальні дослідження, що було зумовлено постійним зростанням професіоналізму підробок підписів та почерку. В основі цих досліджень – детальне вивчення морфологічної будови штриха. Автор відповідної методики О. П. Коршиков пропонує використовувати при дослідженні рукописних записів не загальноприйнятту систему ідентифікаційних ознак, а «технологічні параметри виконання» [115, с. 6].

Вирішення завдання встановлення технологічних параметрів виконання рукописних записів, тобто поглибленого вивчення структури штрихів, передбачає визначення:

напрямку виконання штрихів;

кратності штриха (кількості рухів на одній ділянці поверхні документа);

порядку виконання штрихів;
кута нахилу знаряддя письма відносно поверхні паперу;
сили натиску на пишучий елемент;
швидкості руху знаряддя письма.

Зазначені параметри взаємозалежні. Наприклад, правильно встановивши точку початку та закінчення руху, можна зробити висновок про напрямок руху при виконанні штриха. У більшості випадків існує взаємозв'язок між силою натиску та напрямком рухів, між натиском та швидкістю і т.д. Наявність таких взаємозв'язків дозволяє підвищити доказову значимість почеркознавчих висновків і забезпечити більш обґрунтовану аргументацію.

Крім того, поглиблене вивчення структури штриха дозволяє отримати якісний ілюстративний матеріал при оформленні висновків експерта. Досліджувати штрихи рекомендується при збільшенні у 80–150 разів, комбінуючи при цьому спостереження у кососпрямованих та відбитих променях.

Викладені у методичних рекомендаціях О. П. Коршикова способи морфологічного дослідження штриха, навіть за умови невеликого практичного досвіду фахівця, дозволяють правильно вирішувати поставлені завдання. Означена методика є фундаментальним підґрунтям для проведення саме ідентифікаційних досліджень підписів, в тому числі і виконаних за допомогою технічних прийомів, адже вирішується одна з основних проблем почеркознавчого дослідження підписів – низька інформативність графічного матеріалу внаслідок малого об'єму об'єкта дослідження.

Таким чином, встановлення факту виконання підпису за допомогою технічних засобів, не повинно бути підставою для відмови від вирішення ідентифікаційного завдання. Незважаючи на те, що дослідження таких об'єктів у значній мірі ускладнене в силу цілої низки факторів, експерт не повинен відмовлятися від вирішення питання про тотожність. Підтвердження цієї думки знаходимо і у працях експертів-практиків, які вважають, що відмова від такого дослідження недоцільна за наступними причинами:

у підписах, виконаних у такий спосіб, виявляються діагностичні ознаки почерку, які дозволяють судити про вплив на виконавця збиваючих факторів штучного характеру;

у ряді випадків можна виключити особу з числа передбачуваних виконавців на підставі різниці у ступені виробленості письмово-рухової навички;

за низької якості перемальовування можуть виявитися ознаки почерку іншої особи [253, с. 257].

Деякі науковці, звертаючи увагу на те, що досить складно під час проведення експертного дослідження ряду почеркових об'єктів розмежувати ідентифікаційні та діагностичні завдання, відносять дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, до інтеграційних, тобто таких, де ідентифікаційна та діагностична мета поєднуються. «Кожну якість, що відображується у ознаках почерку (підпису) можливо розглядати в якості джерела як ідентифікаційної, так і діагностичної інформації, а дослідження, яке проводиться для вирішення такого інтеграційного завдання, – як єдиний процес», – вважають учені [34, с. 59]. На думку В. Ф. Орлової «залежно від того, яке завдання – ідентифікаційне чи діагностичне – є кінцевим завданням експертизи, відповідно, діагностика чи ідентифікація будуть виступати в якості підзавдань» [179, с. 58].

Одним з критеріїв диференціації завдань судової експертизи є ступінь складності дослідження певного об'єкта [156, с. 17–18]. При визначенні питань, пов'язаних із систематизацією завдань за цією підставою, оперують поняттям «проблемність завдання», яка характеризується ступенем визначеності. У визначеному завданні інформації достатньо для вирішення питання. Невизначене завдання характеризується недостатністю інформації, наявністю багатьох альтернатив. Відповідно, у першому випадку завдання буде простим, в другому – складним.

Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, однозначно слід віднести до складних завдань криміналістичної експертизи. По-перше, це зумовлено тим, що внаслідок стрімкого розвитку інформаційних технологій та загальної їх доступності, означений вид дослідження постійно поповнюється новими, більш «досконалими» видами підроблення. Внаслідок цього, методика

експертного дослідження потребує постійного вдосконалення та внесення відповідних змін та доповнень. По-друге, дослідження таких підписів, вимагає при проведенні експертизи застосування значного кола знань та методів з різних галузей науки (почеркознавство, ТКДД, комп'ютерно-технічне дослідження та ін.).

Залежно від поширення в експертній практиці завдання можуть бути розділені на типові та нетипові (специфічні). Відповідно до результатів проведеного нами анкетування, криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів належить, до нетипових завдань криміналістичної експертизи, про що свідчать статистичні дані.

Таким чином, ми проаналізували криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, з точки зору наявності в ньому елементів дослідження ідентифікаційного та неідентифікаційного (діагностичного, класифікаційного) характеру. В результаті проведеного аналізу, ми дійшли висновку про те, що встановлення способу виконання (нанесення) підпису є діагностичним завданням або підзавданням цього дослідження залежно від запитань, які поставлені перед експертом. Встановлення ж конкретного виконавця підпису або конкретного технічного засобу, за допомогою якого був нанесений досліджуваний підпис, належить до ідентифікаційних завдань, відповідно, почеркознавчого або ТКДД. Крім того, ми встановили, що криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, належить до інтеграційних, складних та нетипових завдань судової експертизи.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 1

1. У різні часи питанням криміналістичного дослідження підписів приділяли увагу чимало вітчизняних та зарубіжних вчених. Незважаючи на те, що переважну частину об'єктів (86,4 %) почеркознавчої експертизи складають саме підписи, за роки незалежності в Україні були підготовлені лише дві дисертаційні роботи, безпосередньо присвячені їх дослідженню.

Існуюча система ідентифікаційних ознак підпису потребує перегляду в умовах розроблення методик, які ґрунтуються на поєднанні якісно-описових методів, що накопичені криміналістичною теорією та практикою, а також можливостей математичного моделювання. Виникла необхідність у створенні єдиної універсальної системи загальних та окремих ознак з урахуванням особливостей їх виявлення в усіх почеркових об'єктах (рукописних текстах, цифрових записах та підписах), виконаних як у звичних, так і у незвичних умовах.

2. Технічний (грец. «technike») – мистецтво, майстерність; сукупність прийомів, навичок, що застосовуються в певній діяльності. Отже, виконання підписів із застосуванням технічних прийомів передбачає застосування не тільки приладів та пристосувань, а й власної майстерності для максимальної подібності з підписом-оригіналом. Адже, на «якість» відтворення підпису-оригіналу впливає рівень розвитку функціонально-динамічного комплексу навичок виконавця.

Об'єктне віднесення підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, до певного виду експертного дослідження недоцільне. Це пов'язано з великою кількістю різноманітних варіантів виконання таких підписів в сучасних умовах, що виявляються у комбінації рукописних та механічних прийомів відтворення підписів.

Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, має комплексний характер, який реалізується в процесі інтеграції знань суміжних галузей експертної науки (почеркознавства та технічної експертизи документів) під час проведення експертизи цього виду об'єктів. Про це свідчать результати анкетування працівників експертних підрозділів, за якими 64,8 % респондентів

вважають, що криміналістична експертиза таких підписів передбачає проведення комплексу досліджень. Показово, що комплексний підхід у експертних дослідженнях відбиває загальні тенденції змін технологій наукових досліджень на сучасному етапі науково-технічного прогресу.

3. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у частині встановлення способу виконання (нанесення) підпису є діагностичним завданням або підзавданням такого дослідження залежно від питань, які винесені на вирішення експертизи. Встановлення ж конкретного виконавця підпису або конкретного технічного засобу, за допомогою якого був нанесений досліджуваний підпис, належить до ідентифікаційних завдань, відповідно, почеркознавчого або ТКДД. Крім того, криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, належить до інтеграційних, складних та нетипових завдань судової експертизи.

Повна відмова від проведення ідентифікаційних досліджень підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, в межах почеркознавчої експертизи є методично неправильною. По-перше, у ряді випадків можна виключити особу з числа передбачуваних виконавців на підставі різниці у ступені виробленості письмово-рухової навички; по-друге, ідентифікація можлива у разі симуляції технічного підроблення автором підпису (автопідлог); по-третє, за умови низької якості підроблення та достатньої графічної інформативності, у такому підписі можуть виявитися ознаки почерку іншої особи. Для ідентифікаційних досліджень такого роду підписів доцільно використовувати методики, засновані не на загальноприйнятій системі якісно-описових ознак, а на вивченні технологічних параметрів штриха. Означена методика дає можливість вирішити одну з основних проблем дослідження – обмеженість корисної графічної інформації у підписах такого роду.

РОЗДІЛ 2

ТЕХНІЧНІ ПРИЙОМИ, ЯКІ ВИКОРИСТОВУЮТЬСЯ ДЛЯ ВИКОНАННЯ НЕАВТЕНТИЧНИХ ПІДПИСІВ

2.1. Загальна характеристика технічних прийомів, які використовуються для підроблення підписів, та їх класифікація

Як вже зазначалося, для надання несправжньому підпису максимальної подібності підпису-оригіналу використовуються різноманітні технічні прийоми. Питання узагальнення та класифікації цих прийомів у своїх роботах розглядали цілий ряд вчених-криміналістів. Системи способів, які використовують при технічній підробці, було запропоновано, зокрема, В. В. Бірюковим [23, с. 183], О. В. Воробей [57, с. 150–151], В. В. Ліповським [139, с. 3–4], З. С. Меленевською [156, с. 222], Т. В. Орловою [183], В. А. Снетковим [240, с. 198] та ін.

Здійснивши аналіз наукових джерел та експертної практики, пропонуємо наступний узагальнений перелік технічних прийомів, які використовуються для підроблення підписів:

- відтворення підпису шляхом олівцевої підготовки з подальшим наведенням;
- перемальовування підпису на просвіт;
- копіювання підпису через копіювальний папір;
- копіювання тисненням по штрихах справжнього підпису з подальшим наведенням рельєфного зображення барвником;
- вологе копіювання;
- фотомеханічні прийоми підроблення за допомогою спеціально виготовлених кліше (факсиміле);
- інші прийоми підроблення (проекційний, з використанням пантографу, з використанням копіювально-розмножувальної техніки, плоттера тощо).

Необхідно зазначити, що іноді ці прийоми використовуються у різноманітних їх комбінаціях. Наприклад, електрофотографічна копія підпису

наводиться від руки або спочатку підпис наноситься на несправжній документ шляхом перемальовування на просвіт, а потім здійснюється копіювання цього документа за допомогою копіювально-розмножувального апарату з метою приховування ознак підроблення.

Під час аналізу та узагальнення експертної практики криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у науково-дослідних установах МВС та МЮ України, ми звернули увагу на відмінність поглядів фахівців установ різних відомств щодо видів технічного підроблення підписів. Так, фахівці КНДІСЕ МЮ України не відносять до даної категорії несправжніх підписів ті, які виконані за допомогою вологого копіювання, фотомеханічні прийоми підроблення за допомогою спеціально виготовлених кліше (факсиміле) та інші прийоми, пов'язані з механічним нанесенням зображення підпису (проекційний, з використанням пантографу, з використанням копіювально-розмножувальної техніки, плоттера тощо). Про це, зокрема, прямо вказано у Методичних рекомендаціях, розроблених фахівцями інституту, де зазначається, що не слід ототожнювати цю категорію підписів з факсимільними, електрофотографічними зображеннями підписів, які також можуть бути використані як знак, що посвідчує певну особу при підробці документів [53, с. 6].

Водночас, експерти системи МВС України розглядають отримання зображення підпису за допомогою вологого копіювання, кліше (факсиміле) та копіювально-розмножувальної техніки як види технічного підроблення підпису (див. додаток Б).

Погляди фахівців КНДІСЕ МЮ України не позбавлені підстав, адже однією з основних ознак підпису як почеркового об'єкта є його нанесення власноруч певною особою із посвідчувальною метою, про що зазначалось у попередніх підрозділах (див. п. 1.1.). З іншого боку, з цієї позиції, і зображення, нанесені за допомогою «рукописних» прийомів підроблення, не є власне підписами в класичному розумінні. До того ж, як вже зазначалося, досить часто прийоми механічного та рукописного відтворення підписів зустрічаються у різноманітних комбінаціях. Тому, на нашу думку, до технічних прийомів, які застосовуються для

виконання несправжніх підписів, належать в тому числі і види, пов'язані з механічним нанесенням зображення підпису. Але криміналістичне дослідження таких об'єктів у обов'язковому порядку повинне носити комплексний характер із залученням фахівців і у галузі судового почеркознавства, і ТЕД.

Існують різні погляди вчених і щодо класифікації прийомів технічного підроблення. Так, Б. Р. Киричинський розподіляв їх на дві групи:

а) прийоми, яким передують попередня підготовка, сліди якої залишаються на досліджуваному документі;

б) прийоми, при яких на досліджуваному документі не залишається слідів попередньої підготовки [101].

Для прийомів, що належать до першої групи, характерне попереднє виконання підпису малопомітними штрихами з подальшим наведенням їх олівцем або чорнилом. Цей факт має велике значення для експертизи, оскільки найчастіше, при мікроскопічному дослідженні, ознаки попередньої підготовки можуть бути виявлені у підробленому підписі навіть у випадках, коли вжито заходи щодо їх видалення. Такою попередньою підготовкою вважаються перетиснення і продряпування підпису загостреним предметом із застосуванням копіювального паперу, або без нього, перемальовування підпису олівцем тощо.

У разі ж використання способів другої групи, на документі не залишається ознак попередньої підготовки, які могли б бути знайдені при дослідженні. Йдеться про перемальовування підпису на провіт без подальшого його наведення, перенесення справжнього підпису методом вологого копіювання за допомогою іншого прийому, проекційний і, зрештою, фотомеханічні прийоми підроблення (наприклад, за допомогою цинкографських кліше).

Проблема класифікації прийомів технічного підроблення підписів підіймається і в сучасних наукових дослідженнях. Так, Т. В. Орлова пропонує їх розподіл на традиційні: копіювання на провіт, перетиснення, вологе копіювання, тощо та сучасні: те ж копіювання, але з використанням копіювально-розмножувальної техніки чи більш складний варіант – монтаж підпису у копії документа, де необхідний реквізит вставляється в документ шляхом копіювання

(переносу) його зображення з іншого документа [184, с. 87–88].

Т. В. Орлова пропонує й іншу класифікацію прийомів технічного підроблення. Зокрема, їх розподіл на дві основні групи: нанесення підпису на документ шляхом наведення одного з екземплярів справжнього підпису та нанесення на документ відбитка справжнього підпису [183, с. 11].

На основі вивчення криміналістичної літератури та експертної практики, пропонуємо власну класифікацію прийомів технічного підроблення підписів за способом здійснення (реалізації), яка передбачає їх розподіл на три групи:

прийоми, що здійснюються шляхом рукописного виконання;

прийоми, що передбачають механічне перенесення зображення підпису із застосуванням технічних засобів;

прийоми, що здійснюються шляхом комбінації рукописних та механічних елементів відтворення.

Відповідно до запропонованої класифікації, можливий наступний розподіл традиційних прийомів технічного підроблення підписів. До першої групи належить: попереднє перемальовування підпису з подальшим його наведенням, перемальовування підпису на просвіт, копіювання підпису через копіювальний папір або без нього (продряпування, перетиснення тощо).

До другої групи належить вологе копіювання, фотомеханічні прийоми підроблення за допомогою спеціально виготовлених кліше (факсиміле), інші прийоми підроблення (проекційний, з використанням копіювально-розмножувальної техніки тощо).

До третьої групи слід віднести прийоми отримання зображень підписів, які хоча й не виконувались від руки (ксерокопії, факсиміле, зображення шляхом волого копіювання), але вручну наводились барвником або до яких вносились окремі рукописні елементи (див. додаток Г).

Крім того, нами пропонується градація прийомів технічного підроблення за ступенем можливості виявлення ознак почерку виконавця у зображенні підпису. Очевидно, що виявлення таких ознак у підписах, виконаних за допомогою технічних прийомів, є мінімальним, що зумовлено самим способом підроблення.

Проте, не варто виключати можливість визначення за підписом, відтвореним «вручну» (хоча і з допомогою технічного прийому) такої ознаки, як ступінь виробленості, або визначення почеркових ознак при здійсненні автопідлогу із застосуванням технічних прийомів. Отже, за цим критерієм, прийоми технічного підроблення поділяються на такі, при здійсненні яких можливе виявлення ознак почерку виконавця (рукописні прийоми) та такі, що повністю унеможливають таке виявлення (прийоми механічного відтворення).

Вивчаючи численні прийоми технічного підроблення підписів, ми звернули увагу на те, що вони відрізняються також за кількістю етапів виконання. Відповідно до даного критерію, ми пропонуємо розподіл технічних прийомів на одноетапні (перемальовування на просвіт, ксерокопіювання тощо) та багатоетапні (попереднє перетиснення по штрихах – подальше наведення; виконання неавтентичного підпису вручну – виготовлення кліше – нанесення підпису; ксерокопіювання – наведення тощо).

Виходячи з аналізу криміналістичної практики, деякі з традиційних видів технічного підроблення відійшли у минуле і підписи, виконані із застосуванням таких прийомів, не надходять на дослідження останнім часом. Тож за хронологією виникнення та поширення, технічні прийоми можливо також розподілити на історичні та сучасні.

Відповідно до такого розподілу, «застарілими» прийомами можна вважати:

виконання підпису з використанням пантографу (креслярсько-копіювального приладу для виготовлення копій карт, планів і креслень зі зміною або збереженням масштабу);

проекційний (з використанням фотозбільшувача);

з використанням копіювального паперу;

вологе копіювання.

До сучасних прийомів нас сьогодні можна віднести:

перемальовування підпису на просвіт;

з використанням спеціально виготовлених кліше (факсиміле);

з використанням можливостей сучасної комп'ютерної та копіювально-розмножувальної техніки.

Перш ніж перейти до більш детальної характеристики окремих видів та ознак підписів, виконаних із застосуванням різних прийомів технічного підроблення, необхідно звернути увагу на те, що інколи справжні підписи у документах піддаються певним змінам, які можуть бути сприйняті експертом як можливі ознаки підроблення. Систематизацію таких ознак запропонували у своїй роботі В. В. Ліповський та Т. А. Дроздова [138]. Внесення змін до підписів, як стверджують автори, можуть бути зумовлені як об'єктивними, так і суб'єктивними причинами.

До першої групи відносять причини, в результаті дії яких, за незалежними від конкретного виконавця причинами, до його підпису вносяться зміни, що ускладнюють проведення судово-почеркознавчої експертизи:

1. Наявність у місці подальшого нанесення підпису будь-яких знаків, виконаних особою, яка оформляла документ, що вказують на місце розташування підпису («галочки», крапки, підкреслення тощо).

Ще Є. Ф. Буринський звертав увагу на те, що у підписі олівцеві штрихи можуть бути тому, що на цей підпис указували олівцем ревізори, бухгалтери і інші особи, торкаючись ним до паперу [46]. У таких випадках олівцеві штрихи мають відносно невеликі розміри і виявляються або збоку чорнильних штрихів, або на них, тоді як у разі олівцевої підготовки спостерігається більш менш безперервна олівцева лінія, розташована під буквами підпису.

Варто зазначити, що рельєф і олівцеві штрихи можуть спостерігатися і в справжніх підписах, які раніше використовувалися в якості зразків (підписів-моделей) при здійсненні технічного підроблення шляхом копіювання. Характерним для подібних випадків є те, що штрихи самого підпису виконані у більш швидкому темпі, ніж штрихи олівця і рельєфні штрихи.

2. Наявність у місці подальшого нанесення підпису певної особи частини або повного підпису іншої особи, внесених туди помилково. У цих випадках зміни в

досліджуваному об'єкті з'являються внаслідок виконання підпису поверх первинного або навіть з використанням окремих його елементів.

3. Наявність у місці нанесення підпису сторонніх штрихів чи слідів, схожих з ознаками застосування технічних прийомів для виконання підпису. Так, при підписуванні багатьох документів одночасно, на аркуші, що лежить нижче, залишаються рельєфні сліди.

4. Зміна підпису (частково або повністю) під дією часу (старіння документів, загаснення барвника, наявність складок) або внаслідок видалення основного тексту (травлення, витирання). Так, при травленні тексту, злочинці намагаються зберегти цілісність підпису, проте це не завжди вдається, і підпис піддається змінам.

5. Використання несправного приладу письма. При нанесенні підпису кульковою ручкою до таких несправностей можна віднести погане надходження барвної речовини, через що до підпису вносяться зміни у вигляді незафарбованих або слабко зафарбованих штрихів, повторного їх наведення, необґрунтованих зупинок приладу письма. Крім того, при значному утопленні стержня кулькової ручки вздовж штрихів підпису нерідко залишаються втиснені сліди, що повторюють їх форму («фаска»).

До другої групи В. В. Ліповський та Т. А. Дроздова відносять суб'єктивні причини, що призводять до змін у підписі внаслідок певних умисних чи неумисних дій виконавця чи інших осіб:

1. Виконання підпису невідповідною барвною речовиною. Так, за вимогами деяких інструкцій, у ряді документів підпис повинен бути виконаний барвником певного кольору. Виконавець, помітивши невідповідність, вносить до підпису зміни шляхом наведення штрихів чи виконання нового підпису поверх початкового.

2. Зміна підпису для надання документу вигляду несправжнього. Це досягається шляхом внесення змін до елементів підпису: додаткових подібних за барвником, а також олівцевих та штрихів тиснення, характерних для підроблення за допомогою технічних прийомів.

3. Зміна підпису з метою ускладнення його читання. У такому випадку застосовують замазування чи заштриховування спірного підпису тим самим барвником.

4. Видалення чи виправлення виконавцем несправжнього підпису невдалих, на його думку, елементів.

5. Внесення до власного підпису, з метою подальшої відмови від нього (автопідлог), будь-яких змін (наведення іншим барвником, втиснені штрихи чи штрихи копіювального паперу та ін.) [138, с. 75–76].

Виходячи з вище викладеного, слід зауважити, що перш ніж перейти до вивчення ознак підпису, який надійшов на дослідження, експерту-криміналісту обов'язково слід звернути увагу на можливі зміни об'єктивного або суб'єктивного характеру, щоб помилково не сприйняти ознаки цих змін за ознаки, притаманні певному технічному прийому.

Досліджуючи прийоми технічного підроблення підписів, вважаємо за необхідне звернути увагу на те, що у практиці криміналістичної експертизи підписів відомі випадки, коли особа, маючи намір згодом відмовитися від свого підпису на документі, вдавалася до внесення змін до власного справжнього підпису (автопідлог) [152]. Для цього у підпис, для надання йому вигляду несправжнього, вносяться, в тому числі, і ознаки виконання його за допомогою технічних прийомів: повторне наведення олівцем або барвником окремих елементів, втиснені незафарбовані штрихи тощо. При цьому переслідується мета імітації підроблення підписів шляхом копіювання з попередньою підготовкою.

В. В. Ліповський зазначав, що досить часто такі підписи експерти визнають несправжніми [130, с. 48] і звертав увагу на те, що істотна різниця транскрипції досліджуваного підпису та зразків повинна викликати підвищену увагу експерта, чи не мала місця умисна зміна власного підпису з метою подальшої відмови. Оскільки будь-яка зміна власного підпису не може вийти за межі графічних можливостей виконавця, і часто такі зміни полягають у поверненні до якихось старих (забутих) варіантів письмових знаків, для встановлення цього факту нерідко

потрібна велика кількість зразків почерку та підписів особи, яка перевіряється за тривалий проміжок часу [130, с. 48–49].

Дослідження означеної категорії підписів ускладнюється і тим, що навмисні зміни у справжній підпис можуть вноситися як самим виконавцем, так і іншою особою. У цьому випадку перш за все слід звертати увагу на взаємне розміщення елементів підпису і зазначених слідів, хронологію послідовності нанесення чорнильних і олівцевих штрихів і проводити дослідження цих об'єктів спільно із спеціалістами у галузі технічного дослідження документів та почеркознавства.

У практиці КНДІСЕ МОЮ України зустрічався ще один прийом зміни власного підпису, досить складний для розпізнання. Це перемальовування на просвіт в документ власного підпису [130, с. 49]. Зазначений прийом може бути встановлений, якщо при почеркознавчому дослідженні будуть ретельно проаналізовані такі ознаки як місця зміни рухів, співвідношення розміщення елементів підпису по горизонталі та вертикалі, а також співвідношення їх нахилу. Якщо ці ознаки при виконанні чужого підпису відтворюються виконавцем неточно або помилково, то при перемальовуванні власного підпису вони, як правило, зберігаються та відповідають іншим зразкам його підпису.

При вивченні видів технічного підроблення підписів, хотілося б зупинитися на тезі К. Г. Порфір'єва про значення встановлення конкретного прийому нанесення зображення несправжнього підпису [199]. Ми вважаємо вирішення цього питання принциповим, адже кожен прийом характеризується певним комплексом ознак, враховуючи які, експерт має можливість правильно оцінити походження збігів та розбіжностей у графічному матеріалі, а також диференціювати ознаки технічного підроблення від інших, не пов'язаних зі способом нанесення підпису.

До останніх, зокрема, належать ознаки, характерні для різних видів канцелярського приладдя, які відображаються у ширині штрихів та динаміці і інтервалах їх змін, характері розподілу барвника по площині штрихів, криючій здатності, профілі рельєфу залишених приладом трас. Дослідження цих ознак не могло не потрапити у коло наукових досліджень криміналістів. Зокрема,

визначення знаряддя письма за штрихами у документі стало предметом детального дослідження В. А. Снєткова [239], а дослідження втиснених штрихів при вирішенні питання про автентичність підпису здійснював В. В. Ліповський [129]. Особливо актуальним це питання стає при дослідженні підписів, які виконані шляхом копіювання по штрихах справжнього підпису з попереднім перетисненням (продряпуванням). При такому прийомі підроблення у підписі, поряд зі штрихами барвника утворюються сліди попередньої підготовки у вигляді рельєфних трас (незабарвлених борозенок). Проте, подібні траси можуть бути і не пов'язаними зі способом нанесення підпису (перетиснення). В. В. Ліповський, зокрема, визначив наступні причини виникнення таких штрихів:

а) несправність кулькової ручки, коли штрихи не профарбовуються внаслідок відсутності барвника у стрижні. У цьому випадку кулька залишає на папері втиснені штрихи, що повторюють елементи підпису, які виконавець потім намагається наводити. При цьому втиснені та профарбовані штрихи можуть повністю або частково співпадати;

б) нанесення підписів на велику кількість документів, що покладені один на один. У випадку достатньо сильного натиску при виконанні підпису на наступному документі залишається втиснений рельєф, поверх якого потім наноситься забарвлений підпис;

в) значне утоплення стрижня кулькової ручки у її корпусі. При цьому залежно від сили натискання на прилад письма, ступеня м'якості підкладки та нахилу приладу письма у місці розташування елементів підпису, залишаються втиснені сліди («фаска»), що повторюють їх форму;

г) внесення змін до власного підпису з метою подальшої відмови від його виконання (автопідлог). При цьому виконавець наводить штрихи власного підпису, нанесеного на документ, якимось тупим предметом, намагаючись «симулювати» підроблення [129, с. 70–71].

В результаті проведеного дослідження, вчений узагальнив ознаки, що характеризують різні за природою виникнення втиснені штрихи і виклав їх у

формі таблиці, яка, на нашу думку, допоможе експертові при здійсненні диференціації таких штрихів (див. додаток Д).

Останнім часом значного поширення набули нові види приладів письма і матеріалів письма, які використовуються для виготовлення документів та нанесення підписів. Удосконалюються традиційні та розробляються принципово нові вузли та спеціальні матеріали письма. Це так звані «гелеві» ручки, «ролери». Знання характерних ознак приладів письма допоможе експерту, в тому числі, правильно визначити спосіб нанесення підпису, диференціювати ознаки технічного підроблення від ознак певного виду канцелярського приладдя. Так, у Харківському НДІСЕ МІО України було проведено наукову роботу з дослідження гелевих ручок з метою встановлення ознак, що відображаються у штрихах і дають можливість диференціювати прилади письма за цими ознаками [119].

Пропонуємо розглянути ознаки, притаманні штрихам, що наносяться рукописним способом із застосуванням різного виду канцелярського приладдя:

Туш. Барвна речовина розподіляється на поверхні паперу незначним за товщиною шаром, у штрихах розподіляється рівномірно, штрихи мають характерний виражений блиск.

Чорнила капілярної та пір'євої ручки. Штрихи матові без блиску, барвна речовина розподіляється рівномірно на поверхні паперу, утворює розпливи вздовж волокон і проникає в товщу паперу. У штрихах, виконаних пір'євою ручкою, можуть спостерігатись характерні траси від пера. У штрихах, виконаних капілярною ручкою, можуть спостерігатись розриви забарвлення у штрихах.

Гелева ручка. Для нанесення штрихів використовується кульковий вузол. Характерний блиск, можуть мати місце розриви у штрихах у вигляді ділянок, що чергуються. При використанні чорнил гелевої ручки, барвна речовина розподіляється рівномірно на поверхні паперу, утворює незначні розпливи вздовж волокон і дещо проникає у товщу паперу.

Графітний олівець. В штрихах сірого кольору барвна речовина розташована на поверхні паперу нерівномірно, у вигляді окремих нашарувань на виступаючих волокнах, які мають блиск [120].

Таким чином, при дослідженні ознак підписів з метою визначення застосування певного технічного прийому, експертові потрібно вміти диференціювати ознаки, притаманні конкретному виду технічного підроблення та ознаки, не пов'язані із нанесенням неавтентичного підпису (особливості, несправності) та ознаки приладу письма, навмисне або випадкове внесення змін у підпис тощо.

Пропонуємо перейти до більш детального розгляду окремих видів технічних прийомів, які використовуються для виконання підписів.

Відтворення підпису шляхом олівцевої підготовки з подальшим наведенням. Цей прийом схожий на підроблення з вільним наслідуванням підпису, відрізняючись від нього тим, що виконавець, маючи перед собою справжній підпис і намалювавши на документі його контури шляхом наслідування, обводить їх барвною речовиною. Виконання підпису шляхом наслідування у цьому випадку є лише першим етапом підроблення. Потім виконавець може внести у намальований ним підпис всі необхідні, на його думку, виправлення, замаскувавши їх подальшим наведенням штрихів підпису [57, с. 151].

У деяких випадках, для зручності змальовування, користуються прозорим склом, частіше разом із дзеркалом, встановлюючи його так, щоб одночасно було видно і підпис, що замальовується, і кінчик олівця. Зображення підпису при цьому знаходиться на потрібному аркуші паперу і залишається тільки обвести олівцем його контури. Таке пристосування дозволяє досягти великої подібності з підписом-оригіналом. Одержаний в результаті змальовування підпис зазвичай наводиться барвником.

При цьому прийомі підроблення виявляються наступні *ознаки*:

уповільненість рухів при виконанні вторинних штрихів у вигляді звивистості та викривлення прямолінійних штрихів та кутастої форми овалів;

наявність невинуватених зупинок приладу письма у вигляді тупих початків та закінчень штрихів;

подвоєння штрихів;

блиск частинок графіту та інші характерні ознаки олівцевого матеріалу письма;

сліди підчищення олівцевих штрихів [58, с. 61–62].

Від цього прийому слід відрізнити той випадок, коли повторному наведенню піддавався справжній підпис певної особи. На практиці зустрічаються випадки, коли власник документа для чіткості обводить контури підпису чорнилом, наприклад, якщо олівцевий підпис на документі виконаний твердим олівцем із слабким натиском і тому погано видимий на фоні паперу або ж штрихи підпису погано розрізняються унаслідок стирання олівця, викликаного зношуванням паперу. Іноді до такого прийому вдаються, щоб замаскувати зміни в тексті документа, виконані чорнилом. Нарешті, сам виконавець погано видимого підпису може поверх нього розписатися повторно чорнилом або олівцем, що залишає більш інтенсивні штрихи.

Тому наявність у досліджуваному підписі, виконаному чорнилом, олівцевих штрихів, що знаходяться під чорнильними, не завжди вказує на те, що у цьому випадку має місце підроблення підпису з попередньою підготовкою.

Перемальовування підпису на провіт. Цей прийом підроблення характеризується тим, що аркуш паперу, на який повинен бути нанесений підроблений підпис, кладеться на документ, що містить автентичний підпис і контури підпису обводяться олівцем або чорнилом. Якщо папір підробленого документа достатньо прозорий, то для такого перемальовування не потрібно ніяких додаткових пристосувань. В інших випадках обидва документа розташовують на шматку скла так, щоб світло від джерела проходило через папір (вікно, ретушувальний верстат) або, щоб підвищити прозорість паперу, на який наноситься підроблений підпис, застосовують інші прийоми, наприклад, змочують бензином. Такий папір володіє високою прозорістю, причому на нього добре лягають штрихи олівця і не залишається ніяких видимих слідів використання бензину. Залежно від того, наскільки отриманий результат влаштовує особу, яка підробляє, вона або обмежується перемальовуванням підпису, або вдається до наведення штрихів скопійованого підпису барвником. Іноді при перемальовуванні

здійснюється так звана олівцева підготовка (гостро заточеним олівцем відтворюють контур підпису) з подальшим наведенням чорнилом.

Під час опрацювання науково-методичних джерел, нами був виявлений ще один різновид застосування означеного прийому виконання несправжнього підпису. Це так званий «комбінований прийом», який, на думку фахівців, є зараз досить розповсюдженим [193, с. 29]. Він полягає у виконанні підпису на просвіт після попереднього тренування. Тобто, при виконанні підпису у такий спосіб суміщуються два види підроблення: вільне наслідування та застосування технічного прийому.

Необхідно зазначити, що підписи, виконані шляхом перемальовування на просвіт, як стверджують практики [41, с. 48] є найбільш розповсюдженою категорією підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Цей факт також підтверджують результати анкетування. Так, підписи, виконані у таким чином становлять 44,7 % від загальної кількості означеної категорії підписів (див. додаток А). Тому їх детальна характеристика та ознаки стали предметом окремого дослідження у одному з наступних підрозділів нашої роботи (п. 2.2.).

Копіювання підпису через копіювальний папір. У недалекому минулому це був досить поширений прийом технічного підроблення підписів. При застосуванні такого прийому документ із справжнім підписом накладається на документ, який підробляється. Між ними розташовується аркуш копіювального паперу. Далі справжній підпис обводиться легким тиском олівця або іншого загостреного предмету, у результаті чого копіюється контурне зображення підпису, яке потім обводиться чорнилом або олівцем. Тоді у несправжньому підписі разом із ознаками наслідування видимі ще й ознаки попередньої підготовки у вигляді втиснутих слідів, штрихів олівця і копіювального паперу. Іноді для видалення помарок чи зайвих штрихів барвника копіювального паперу їх видаляють гумкою. Коли підпис переноситься на документ, що є другим і наступними екземплярами накладної, квитанції тощо, які виконуються через копіювальний папір, підписи додатково не обводять.

Основні ознаки цього прийому:

уповільненість темпу рухів;

більша інтенсивність профарбовування штрихів підпису;

неповне суміщення штрихів, виконаних через копіювальний папір, зі штрихами барвника;

наявність поряд зі штрихами підпису штрихів, відтворених барвником копіювального паперу, для яких характерні відсутність блиску (матовість), розташування на поверхні волокон паперу у вигляді нашарування дрібних згустків, краї штрихів нечіткі, «розмиті», у штрихах відсутній втиснений рельєф;

сліди механічного видалення барвника копіювального паперу [23, с. 183–184].

Копіювання тисненням по штрихах справжнього підпису з подальшим наведенням рельєфного зображення барвником. При застосуванні цього прийому документ, на якому отримують підпис, розміщується під документом зі справжнім підписом. Процес копіювання складається з двох операцій: спочатку підпис-модель з тиском обводять будь-яким загостреним предметом, наприклад, несправним вузлом кулькової ручки, загостреною паличкою, шпилькою (нерідко на м'якій підкладці); наступним етапом є наведення чорнилом або іншим барвником контурного зображення підпису у вигляді рельєфних штрихів. У межах такого прийому підроблення вдаються і до більш складних операцій, наприклад, змальовують справжній підпис на кальку, а потім з кальки шляхом перетиснення переносять зображення підпису на підроблений документ. Сліди рельєфу, що утворилися на звороті аркуша паперу, можуть намагатися замаскувати загладжуванням.

Таким чином, основними *ознаками* цього прийому є:

ознаки уповільненості темпу рухів у штрихах (звивистість та викривлення прямолінійних штрихів, кутасті форми овалів, невинновдані зупинки приладу письма у вигляді тупих початків та закінчень штрихів);

наявність контуру втиснених штрихів перекопійованого підпису з лицьового боку документа й опуклих – зі звороту;

неповний збіг втиснених штрихів зі штрихами барвника, подвоєння штрихів;

сліди маскування рельєфних штрихів (неприродний блиск у місцях підробленого документа, де загладжувався папір).

відмінність у виконанні окремих деталей при зовнішній подібності з одним з варіантів справжнього підпису;

відмінність у ступені й характері розміщення натискних характеристик при виконанні штрихів.

При характеристиці означеного прийому підроблення доцільно навести приклад з практики. Фахівцям ДНДЕКЦ МВС України надійшов на дослідження документ з підписом, у якому були виявлені сліди попередньої підготовки у вигляді рельєфних слідів тиснення по штрихах досліджуваного підпису. Однак, при більш детальному вивченні підпису за допомогою мікроскопічного дослідження було встановлено хронологію нанесення штрихів барвника та рельєфних штрихів. Виявилося, що рельєфні штрихи наносилися вже після виконання підпису приладом письма. Цей факт був встановлений завдяки вивченню характеру розподілу барвника у рельєфній «борозні». Якщо барвник наноситься у другу чергу, він нібито стікає у середину і заповнює собою заглиблення, утворене тисненням. У разі ж продряпування вже по застиглому барвнику, такої картини не спостерігається. Таким чином, експертизою було встановлено, що у досліджуваний підпис навмисно вносились певні зміни для того, щоб викликати сумніви у його автентичності (симуляція технічного підроблення).

Варто зауважити, що для маскування слідів попередньої підготовки використовують різноманітні додаткові прийоми, починаючи від нібито випадкового нанесення чорнильної або іншої плями, що закриває частину або навіть весь підпис, і закінчуючи видаленням штрихів попередньої підготовки шляхом витирання їх гумкою. Виникає питання, чи не може виконавець повністю видалити сліди попередньої підготовки (йдеться, звичайно, про штрихи олівця або копіювального паперу). Теорія і експертна практика показують, що це неможливо зробити, істотно не пошкодивши чорнильних штрихів наведення. Тому така підготовка при достатньо ретельному дослідженні може бути виявлена майже у всіх випадках [58, с. 56].

Вологе копіювання. Вологе копіювання – це процес, під час якого барвник із підпису-оригіналу переноситься на підроблений документ. Для цього прийому використовуються матеріали, які мають копіювальну здатність (фотопапір, фотоплівка, фотопластини, полівінілхлоридна плівка, гектографська стрічка, білок вареного яйця тощо).

Сам прийом полягає у тому, що сприймаючу поверхню матеріалу звожують і притискають до фрагменту документа, де наявний справжній підпис. Після того, як частина барвника, що міститься у штрихах підпису, перейде на сприймаючу поверхню, її переносять на те місце документа, де бажають отримати підроблений підпис. Таким чином отримане дзеркальне зображення підпису переносять на підроблений документ. Барвник, що перейшов зі сприймаючої поверхні на папір утворює зображення підпису. Для перенесення у такий спосіб часто використовують підписи, виконані аніліновим чорнилом з інтенсивно забарвленими штрихами.

Застосування цього технічного прийому істотно відрізняється від попередніх. У цьому випадку на підроблений документ переноситься барвник зі справжнього підпису із збереженням його будови і конфігурації, тому підроблений підпис має значну подібність до справжнього. У таких підробках немає ознак, пов'язаних з уповільненням темпу рухів та рельєфних штрихів тиснення або олівцевих штрихів [23, с. 185].

У зв'язку з тим, що копіювання підпису здійснюється у два прийоми, відбиток може виявитися дуже слабким. Для збільшення яскравості та насиченості перекопійованого підпису справжній підпис чи його дзеркальне відображення на проміжному кліше наводять барвником подібного кольору. У таких випадках ознаки уповільнення темпу рухів можуть з'явитися.

Характерними *ознаками* підписів, підроблених за допомогою такого прийому, є:

блідість штрихів барвника підпису;

краї штрихів підробленого підпису нерівні, розмиті;

відсутність рельєфу штрихів незалежно від інтенсивності перенесення барвника;

своєрідний характер розміщення барвника у штрихах підпису (іноді барвник розміщується згустками);

наявність поряд із підписом перекопійованих разом з ним сторонніх штрихів тексту;

сліди сторонньої речовини, залишені після копіювання (наприклад, частки емульсійного шару фотографічного паперу);

зміна деяких властивостей паперу документа у місцях копіювання (послаблення глянцю, поява матовості, люмінесценція паперу в ультрафіолетових променях) [57, с. 152; 58, с. 64;].

Фотомеханічні способи виконання підпису за допомогою спеціально виготовлених кліше (факсиміле). Складними прийомами технічного підроблення підписів є фотомеханічні або, як їх іноді ще називають, фотографічні. Особливість їх полягає в тому, що злочинець, маючи у своєму розпорядженні підпис особи, який він бажає підробити, виготовляє одним з відомих у фотомеханіці способів кліше цього підпису, яким і користується як факсиміле. Наявність кліше дозволяє йому ставити підроблений підпис у різних документах.

За «Великим тлумачним словником сучасної української мови» термін «факсиміле» визначається як: 1) точне відтворення будь-якого графічного оригіналу (кресленика, рукопису, малюнка, документа, підпису тощо) фотографічним способом, печаткою чи іншою репродукцією; 2) кліше, печатка, за допомогою яких можна багаторазово відтворювати власноручний підпис [48, с. 1314]. Кліше у довідковій літературі визначається як «друкарська форма високого друку, виготовлена фотомеханічним способом та створена в основному для відтворення оригіналу» [56, с. 17].

Як показує практика, відбитки факсиміле все частіше використовуються при посвідченні різного роду документів, у тому числі й пов'язаних з важливими правовими, економічними та майновими відносинами (ухвали, постанови, цінні папери, прості векселі, декларації, договори, бухгалтерські документи тощо),

тобто оригінальні власні підписи на документах замінюються факсимільними зображеннями.

Графічні об'єкти, нанесені за допомогою факсимільних кліше, надаються на дослідження як експертам в галузі судово-технічної експертизи документів, так і безпосередньо експертам-почеркознавцям. Перед експертами в галузі ТЕД звичайно ставляться питання про спосіб виконання графічного об'єкту, про нанесення досліджуваного відбитку певним кліше, а також про нанесення декількох відбитків одним кліше. На вирішення експертів-почеркознавців, як правило, ставиться питання про автентичність підпису у певному документі, наданому на дослідження. З цього слід зробити висновок, що співробітник органу, який призначає експертне дослідження, сприймає означений графічний об'єкт як оригінал підпису, тобто вважає цей підпис нанесеним рукописним способом.

Тому першим підзавданням експерта-почеркознавця в таких випадках (як і при проведенні усіх почеркознавчих експертиз у сучасних умовах) є визначення способу нанесення досліджуваного підпису.

При цьому очевидно, що специфіка таких об'єктів потребує від експерта деяких додаткових знань: про технології отримання зображень; про ознаки, які характеризують морфологічну будову штриха при тому чи іншому способі нанесені графічного об'єкта; про почеркові ознаки, які зберігаються у зображеннях, та ознаки, що піддаються викривленню. З огляду на те, що існує цілий ряд способів виготовлення факсимільних кліше, кожен з яких обумовлює наявність тих чи інших ознак у факсимільному відбитку підпису, а також на неоднозначність підходів фахівців щодо можливостей дослідження графічних об'єктів, отриманих за допомогою факсиміле, пропонуємо більш детально зупинитися на вивченні цього питання у одному з наступних підрозділів дисертаційного дослідження (п. 2.3.).

Інші прийоми підроблення.

Проекційний та прийом з використанням пантографу. Враховуючи сучасний стан розвитку техніки, такі види технічного підроблення є швидше історичними, проте, залишаються в межах предмету нашого дослідження.

Проекційний прийом зустрічається у тих випадках, коли підроблюються не один, а цілий ряд підписів від імені однієї особи. При цьому справжній підпис фотографується на пластинку або на плівку. Отриманий негатив вставляють у фотозбільшувач і проєктують зображення підпису у натуральну величину або величину, близьку до натуральної, на те місце документа, де повинен знаходитись підроблений підпис. Це зображення обводять олівцем або чорнилом. Потім те ж саме здійснюють з наступним документом і т.д. Для того, щоб всі підписи не були одного і того ж розміру, час від часу змінюють масштаб. При реалізації такого прийому підроблення підпису так само, як і при інших, спостерігається уповільнення рухів, невмотивовані зупинки приладу письма й інші ознаки наслідування. У неавтентичних підписах, нанесених навіть з різним масштабом, легко помітити збіг у способі виконання і відносних розмірах окремих деталей. Це можна продемонструвати шляхом виготовлення фотознімків, зведених до однакового розміру підпису.

Аналогічно отримують підпис і за допомогою креслярсько-копіювального приладу пантографу.

Пантограф – це прилад для виготовлення копій карт, планів і креслень зі зміною або збереженням масштабу. Він складається з чотирьох попарно паралельних лінійок, які шарнірно з'єднуються у точках А, В, С, D і утворюють в загальному вигляді паралелограм. Точка А нерухома і є полюсом, у точці F міститься обвідний шпиль, а в точці Q – олівець (при зменшенні зображуваної фігури). При необхідності збільшення зображення, олівець і шпиль міняють місцями. У результаті обведення олівець креслить зменшену (збільшену) порівняно з оригіналом фігуру. Подібність оригіналу та копії досягається завдяки розташуванню точок А, Q, F на одній прямій. Масштаб пантографування задається пересуванням лінійки CD уздовж AE та BF (див. додаток Е, мал. 1–3).

У цьому прийомі замість негативу використовують раніше отримане контурне зображення підпису. Це контурне зображення наводять олівцем або ручкою. При цьому достатньо чітко зберігаються конфігурація букв та інших елементів підпису, їх відносні розміри, тобто пропорційність. Прилад дозволяє

також змінювати загальні розміри підпису, збільшуючи або зменшуючи його. Збіг розмірів букв, їх елементів, розчерку та інших частин підпису створює враження значної зовнішньої подібності досліджуваного підпису зі зразками, що слугували оригіналом при підробці. Зазвичай, між цими підписами будь-яких істотних відмінностей не спостерігається (окрім можливої зміни масштабу). При накладанні один на одного, підписи можуть повністю співпасти. Проте, ця обставина якраз і свідчить про технічне підроблення, тому що однакові за розміром справжні підписи однієї і тієї ж особи практично не зустрічаються. Уповільненість рухів пояснюється тим, що контурне зображення підпису, заздалегідь підготовлене при копіюванні, обводиться за допомогою поступових відносно повільних рухів. А розбіжності деяких менш виражених окремих ознак досліджуваного підпису і оригіналу пояснюються тим, що виконавець підроблення не в змозі повністю повторити рухи виконавця справжнього підпису і допускає ті або інші відхилення від оригіналу.

У 60-70-х роках минулого століття всі маркшейдерські відділи комплектували пантографами типу ПГ – 2 (див. додаток Е, мал. 4). Зрозуміло, що з розвитком машинної графіки роль та використання пантографу втратили свою актуальність.

Нанесення підпису із використанням плоттеру. Сучасним прототипом пантографа можна вважати плоттер. У результаті використання цього приладу в документі з'являються записи та (або) підписи, виконані приладом письма, але при цьому вони не є рукописними.

Графопобудовник, графобудівник (англ. «*plotter*») – пристрій, призначений для виведення даних у графічній формі на папір.

Найчастіше це широкоформатний, струменевий принтер, зорієнтований на друк аркушів формату А0, А1, А2, А3, А4 тощо різної товщини (від 80 г/м², ватманів, напівватманів тощо). Використовується для друку як у чорно-білому так і в кольоровому варіантах, креслень, схем, карт, рекламних плакатів, цінників великого формату (наприклад: на вікнах супермаркетів). Також може бути обладнаний голівкою з лезом або спеціальним пером (чи будь-яким іншим

приладом письма) [48, с. 799].

Застосування плоттерів – технічних пристроїв з комп’ютерним забезпеченням, що дозволяють з високою точністю передавати дрібні особливості будь-якого почеркового об’єкта, вкрай ускладнює встановлення експертом факту та способу його технічної імітації, адже у експерта може скластися хибна уява про рукописне нанесення досліджуваного почеркового об’єкта.

Експертами Російського федерального центру судової експертизи Т. О. Пановою, Є. С. Карпухіною, О. Ю. Миловидовою у науковій статті був описаний випадок з практики, де довелося досліджувати графічні об’єкти, виконані за допомогою плоттера [191]. Пізніше були проведені експериментальні дослідження графічних об’єктів, виконаних із застосуванням плоттерів, в результаті чого було виокремлено ряд специфічних ознак, притаманних означеним об’єктам:

відсутні так звані «рефлекторні» і «волосяні» штрихи (такі, що не співпадають за напрямком з основним штрихом) на початку і наприкінці елементів, тобто спостерігається деяке спрощення рухів;

початки і закінчення штрихів однакові. Дуже характерні «клиноподібні» початки і закінчення штрихів з малою кількістю барвника, які переходять в основні штрихи з тупими початками й закінченнями. Цей «клин» може мати різний кут при вершині;

недиференційований натиск та рівномірна швидкість приладу письма, тобто рівномірний темп нанесення, що призводить до незмінної ширини штриха та практично однакового розподілення барвної речовини від початку і до кінця штрихів. Відсутнє скидання барвника на критичних ділянках штрихів (так званих екстремумах), що свідчить про вертикальне розміщення пишучого вузла приладу відносно матеріалу письма;

краї штрихів чисті та рівні, будь-які ознаки порушення координації рухів першої групи, зокрема, крупна чи (та) дрібна звивистість або (та) хвилястість – відсутні. Проте у деяких випадках можуть спостерігатися регулярні дефекти штрихів, зокрема, потоншення верхніх ділянок штрихів цілого ряду елементів;

можуть мати місце розбіжності й окремих почеркових ознак порівняно з моделлю, з якої виконувався графічний об'єкт, наприклад, у розміщенні точок початку і закінчення рухів, послідовності виконання елементів і частин елементів письмових знаків, виді поєднання штрихів.

Вважаємо за необхідне зауважити, що проблема діагностування факту виконання підписів з використанням графопобудовників навіть в оригіналах документів стоїть досить гостро, так як, з одного боку, при дослідженні такого підпису експерт встановлює факт його «рукописного виконання», з іншого боку, використання графопобудовника дозволяє точно імітувати ознаки почерку. Все це у сукупності може призвести до експертної помилки.

Отже, розробки у напрямі дослідження можливостей відмежування графічних об'єктів, нанесених за допомогою плоттера, від об'єктів, виконаних рукописним способом тривають. Так, у статті Н. Ф. Бодрова викладені результати експериментальних досліджень графічних зображень, відтворених за допомогою сучасних моделей плоттерів, на основі яких фахівець розробив більш детальну систему ознак, притаманних зображенням почеркових об'єктів, виконаних за допомогою зазначеного приладу [24]. Слід зазначити, що переважна більшість виявлених ознак є почерковими характеристиками та їх визначення цілком відноситься до компетенції експерта-почеркознавця. Отже, залучення експерта у галузі судово-почеркознавчої експертизи для встановлення способу нанесення графічного об'єкта за допомогою технічних засобів, зокрема, плоттера, є цілком логічним.

Прийом із застосуванням копіювально-розмножувальної (комп'ютерної) техніки. В останні роки нерідко злочинці намагаються підробити підпис, просто перекопіювавши його зі справжнього документа з використанням сучасної однокольорової або багатокольорової копіювально-розмножувальної або комп'ютерної техніки. Іноді штрихи отриманого таким чином підпису додатково наводять барвною речовиною.

Можливості комп'ютерної техніки дозволяють, як відомо, перенесення зображення будь-якого підпису за допомогою сканування з подальшим його

відтворенням на екрані монітору у будь-яке місце документа і виведення на твердий носій (папір) за допомогою принтера. У цьому випадку зображення підпису на документі можна розміщувати під різними кутами, з різним положенням відносно інших реквізитів документа, поверх тексту, зменшуючи чи збільшуючи його розміри, використовувати в якості моделі різні варіанти підписів певної особи при підробці декількох документів. Виготовлені таким чином документи можна потім ксерокопіювати чи передавати за допомогою факсимільного зв'язку.

Доцільність та припустимість проведення криміналістичних досліджень електрофотографічних копій документів (реквізитів у них), є предметом постійних дискусій науковців та практиків. Проте, документи, виготовлені у такий спосіб є на сьогодні невід'ємною частиною сучасного документообігу. Як бачимо, це питання є досить актуальним, і ми вважаємо за доцільне вивчити його в межах окремого підрозділу дисертації (п. 2.4.).

Таким чином, ми охарактеризували найбільш розповсюджені технічні прийоми, які використовуються (використовувались) для виконання неавтентичних підписів. Ми пропонуємо їх розподіл за наступними критеріями: спосіб здійснення; можливість виявлення ознак почерку виконавця; кількість етапів виконання; хронологія виникнення та поширення.

В результаті проведеного аналізу, нами були виявлені найбільш розповсюджені та ті, що виявляють неоднозначність підходів науковців та практиків, прийоми технічного підроблення. Особливості криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою цих прийомів стали предметом вивчення у наступних підрозділах дисертації.

2.2. Особливості виконання підписів шляхом перемальовування на просвіт та їх ознаки

Відповідно до результатів проведеного нами анкетування експертів практичних підрозділів, виконання підписів шляхом перемальовування на просвіт (іноді з попередньою олівцевою підготовкою або з використанням фотокопії в

якості проміжної моделі), є найбільш розповсюдженим прийомом технічного підроблення порівняно з іншими її видами і становлять 44,7 % від загальної кількості такого роду неавтентичних підписів (див. додаток А). Ці почеркові об'єкти є вельми складними для дослідження з метою встановлення їх автентичності, а отже, були і надалі залишаються предметом досліджень науковців та практиків [41; 43; 87; 139; 250].

Слід зазначити, що в цілому методика дослідження таких об'єктів розроблена понад 30 років тому, проте, в експертній практиці досі існує неоднозначний підхід до дослідження цієї категорії підписів. По-перше, є різні точки зору стосовно компетенції експертів та змісту їх спеціальних знань при вирішенні питання про спосіб виконання підпису. По-друге, спостерігається різний підхід до можливості вирішення ідентифікаційних завдань стосовно такого роду підписів. По-третє, теоретично не можна виключити такий спосіб автопідлогу, коли на просвіт виконується власний підпис [41, с. 48].

Характеризуючи означений прийом підроблення підписів, фахівці звертають увагу на те, що встановлення факту технічного підроблення знаходиться на межі почеркознавчого та технічного дослідження документів. При спільному дослідженні підписів спеціалістами цих галузей експертних досліджень кожен з них виявляє ознаки, віднесені до їх компетенції, які вони оцінюють спільно як фахівці суміжних спеціальностей, що досліджують підписи [41, с. 53; 43, с. 256].

Для вирішення питання про спосіб виконання підпису необхідно ретельно вивчити діагностичні ознаки такого підпису, ступінь їх виявлення, характер та локалізацію. Показово, що симптомокомплекс ознак, характерний для виконання підписів шляхом перемальовування на просвіт, подається як у наукових джерелах з ТКДД, так і у джерелах з почеркознавчих досліджень. На нашу думку, цей факт ще раз свідчить про комплексний характер дослідження таких почеркових об'єктів і передбачає необхідність створення єдиної комплексної методики.

Отже, визначимо *діагностичні ознаки*, характерні для цього прийому підроблення, які можуть бути виявлені фахівцями ТКДД. Окрім сповільнених рухів

і частих зупинок приладу письма, а також незграбних тремтячих рухів, характерні такі ознаки:

а) при перемальовуванні чорнилом на вертикальному (вікно) або похилому склі – нерівномірна інтенсивність забарвлення штрихів (чорнило стікає) і чорнильні бризки, викликані письмом в незвичних умовах;

б) при перемальовуванні на склі олівцем – відсутність рельєфу навіть у штрихах, які виконуються з натиском;

в) змочування паперу бензином в окремих випадках може бути виявлено під впливом ультрафіолетового випромінювання. В таких випадках у місцях, що піддавались змочуванню люмінесценція буде змінена;

г) у тих місцях, де в справжньому підписі є важко помітні на просвіт деталі, нерідко змінюється напрямок руху (в порівнянні із справжнім підписом);

д) на зворотній стороні підробленого документа, в місці розташування рельєфних заглиблень від штрихів підпису, можна спостерігати частинки барвної речовини, що перекопіювалися з підпису-оригіналу. Для виявлення цих частинок особливо зручний поляризаційний мікроскоп з opak-ілюмінатором типу МП-5 [58, с. 62-63].

Фахівці у галузі почеркознавчих досліджень до симптомокомплексу ознак, які характеризують підписи, виконані шляхом перемальовування на просвіт, відносять ознаки, які можна поділити на три основні групи:

1) *Ознаки, які характеризують темп рухів.* У більшості випадків він характеризується як відносно рівномірний повільний або середній (іноді від повільного до середнього). У швидкому темпі можуть бути виконані окремі невеликі за обсягом фрагменти: заключні штрихи розчерку, нарядкові елементи букв, додаткові штрихи; у підписах, що мають переважно буквену транскрипцію – циклічні фрагменти, а також окремі прості за будовою букви у середній або заключній частинах підпису. У підписах цієї групи також спостерігаються ознаки уповільненості темпу, до яких належать тупі початки та (або) закінчення штрихів, не обґрунтовані будовою елементів перерви рухів, зупинки приладу письма (потовщення, точки у штрихах). Нерідко у таких

підписах спостерігаються домальовування та виправлення у елементах, наведення, подвоєні штрихи. Наведення та домальовування в елементах іноді мають місце поряд з незабарвленими або слабкозабарвленими штрихами у підписі. Такий характер надходження барвника пояснюється зовнішніми умовами, які супутні перемальовуванню на просвіт: особливостями підкладки (скло), вертикальним розташуванням документа тощо.

Від темпу виконання підпису залежить також і зв'язність його елементів, яка у більшості випадків знижується.

2) *Ознаки порушення координації рухів першої групи*, які невідривно пов'язані зі зниженням темпу письма. В означеній групі підписів вони виявляються таким чином:

а) зазвичай – у вигляді дрібної малопомітної звивистості у підписі в цілому або у більшості його фрагментів;

б) рідше – у вигляді дрібної достатньо вираженої звивистості у підписі в цілому або (що значно частіше) в ряді фрагментів;

в) іноді спостерігається кутастість штрихів у місцях зміни напрямку рухів.

Нерівність та звивистість, як правило, спостерігаються у складних за будовою фрагментах. Ці ознаки можуть бути наявні в штрихах, виконаних як розгинальними, так і згинальними рухами, однак, в останніх виявляються дещо частіше. Оскільки ознаки порушення координації рухів першої групи є похідними від уповільненості темпу, то у фрагментах підпису, що виконані у швидкому темпі, такі ознаки відсутні.

3) *Ознаки, які характеризують особливості виявлення натискних характеристик* (співвідношення ширини штрихів в елементах, а також глибина їх втиснення). У підписах, що розглядаються, зазвичай спостерігаються середній або сильний натиск, за характером – недиференційований у підписі в цілому або (що частіше) – фрагментарно. Диференційований натиск у підписі в цілому спостерігається значно рідше.

Що ж стосується ознак порушення координації рухів другої групи (нерівномірність розміру, розгону, розстановки, нахилу елементів підпису), а також просторової орієнтації рухів (ламана або звивиста форма лінії основи підпису, нерівномірний вгору або донизу її напрямок, перетинання фрагментів підпису з бланковим рядком або з реквізитами документа тощо), то, як стверджують фахівці, вони виявляються в означеній групі підписів лише у тих випадках, коли ці ознаки є у підписі, що слугував моделлю для виконання підпису. Разом з тим, у підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт, розстановка елементів може дещо відрізнятися від такої у підписі-моделі, у разі випадкового зсуву аркуша паперу при перемальовуванні. Іноді такі ознаки порушення просторової орієнтації рухів, як перетинання з реквізитами документа, нерівномірний вгору або донизу напрямок лінії основи підпису, що є у підписі-моделі, відсутні у підписі, що виконаний за допомогою технічних прийомів [41, с. 49].

Оцінюючи ознаки підписів, виконаних на просвіт, експертові слід мати на увазі, що на практиці також трапляються підписи, виконані на нерівній підложці, в яких ознаки порушення координації рухів першої групи (дрібна звивистість штрихів) за характером близькі до таких у підписах, виконаних на просвіт. Тут треба звертати увагу на темп виконання підпису в цілому, а також на розподіл барвника у штрихах. Нерівна підложка тягне за собою вкрай нерівномірний розподіл барвної речовини у вигляді слабко- та сильнозабарвлених ділянок у штриху, що чергуються, а також у неодноразовій зміні ширини штриха по всій довжині. У підписах, виконаних на просвіт, такої нерівномірності, як правило, не спостерігається, а якщо й наявні слабко забарвлені ділянки, то вони носять фрагментарний характер, мають більшу протяжність та за шириною відповідають основній частині штриха [53, с. 19].

Інший симптомокомплекс ознак буде спостерігатись і при вище згаданому (див. п. 2.1.) комбінованому способі фальсифікації, коли підпис виконується на просвіт після попереднього тренування. В результаті його застосування,

підроблений підпис практично повністю співпадає з оригіналом за загальними ознаками, при цьому майже відсутні ознаки уповільненості рухів.

Зазначений вище комплекс діагностичних ознак може зорієнтувати експерта на висунення певної версії щодо способу виконання підпису. Але, як радять фахівці, бажано також опрацювати досліджуваний підпис за допомогою експертної системи «Dia», що дозволить у повному обсязі виявити діагностичні ознаки у такому підписі, надати їм правильну оцінку, і зрештою, визначитись з характером збиваючих факторів, які впливали на виконавця досліджуваного підпису. Крім того, використання «Dia» допоможе експерту при описі діагностичних ознак у експертному висновку, що зробить його більш ґрунтовним та переконливим.

Варто також зазначити, що висновок про спосіб виконання, який склався на першому етапі дослідження, неодноразово перевіряється та уточнюється на етапі вирішення ідентифікаційного завдання, з урахуванням не лише загальних, а й окремих почеркових ознак, а остаточне вирішення діагностичного завдання можливе лише по завершенні всього процесу дослідження [41, с. 51].

У підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт, можуть змінюватися й окремі почеркові ознаки: будова елементів за ступенем складності рухів (в основному в бік спрощення), форма рухів в елементах підпису (особливо співвідношення кривизни дуг, що складають елемент), напрямок та послідовність рухів, протяжність рухів по вертикалі та горизонталі (причому в бік зменшення частіше, ніж у бік збільшення), розміщення точок початку, закінчення, перетину рухів. Іноді може змінюватися будова елементів за конструкцією в цілому, переважно у бік спрощення.

Проте, варто зауважити, що здійснюючи оцінку виявлених окремих ознак, експертові слід ретельно зважити ідентифікаційне значення кожної з них, адже природа їх виникнення може бути пов'язана із способом виконання досліджуваного підпису.

Так, В. В. Ліповський зазначає, що у підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт, окремі ознаки, що збігаються, які стосуються форми

рухів, протяжності та розміщення по вертикалі і горизонталі елементів підпису, безумовно, будуть виявлені експертом, проте, істотність та ідентифікаційна значущість їх буде вкрай малою, оскільки у цьому випадку вони будуть пояснюватись способом виконання підпису, при якому саме ці ознаки простіше за все сприймаються та відтворюються виконавцем [139, с. 66].

Що ж стосується відмінностей, то при такому способі виконання, вони можуть бути представлені у вкрай обмеженій кількості. Ідентифікаційна значущість таких ознак буде залежати від об'єму наданих зразків, їх стійкості (варіаційності), співставляюваності за часом виконання з досліджуваним підписом. Найбільш інформативними, на думку фахівців, є відмінності таких ознак, як будова рухів за конструкцією в цілому, складність рухів при виконанні окремих фрагментів підпису, напрямок та послідовність рухів при виконанні елементів [41, с. 52].

У межах вивчення цього питання, досить цікавими є результати наукової роботи, проведеної фахівцями КНДІСЕ МЮ України у 2000–2002 рр. Метою роботи було встановлення особливостей виявлення ознак почерку у власних підписах та у підписах від імені інших осіб, виконаних шляхом перемальовування на просвіт. Експериментальна частина цієї наукової роботи була проведена наступним чином.

У відборі експериментального масиву підписів брали участь як особи, компетентні у галузі судового почеркознавства, так і особи, які володіють обмеженими знаннями про специфіку роботи експерта-почеркознавця. В експерименті взяла участь 61 особа, з них 14 діючих експертів-почеркознавців. Усі учасники експерименту володіли навичкою письма високого ступеню виробленості, проте почерки цих осіб відрізнялися за будовою та ступенем досконалості системи рухів.

Кожному з учасників експерименту було запропоновано спочатку виконати власні підписи у звичайних умовах у швидкому та середньому (з установкою на охайне письмо) темпах. Наступним етапом експерименту стало виконання учасниками підписів від імені інших осіб з використанням такого технічного

прийому, як перемальовування на просвіт. І, насамкінець, усім пропонувалося перемалювати на просвіт власний підпис. Причому і перемальовування підписів інших осіб, і виконання таким шляхом власного підпису здійснювалося як на горизонтальній, так і на вертикальній поверхнях. Таким чином, взагалі був відібраний експериментальний масив, що складав понад 3500 почеркових об'єктів.

Відібрані дві групи підписів досліджувалися за допомогою мікроскопу МБС-1 (збільшення до 24-х) в розсіяному світлі та світлі, що косо падає, а також у світлі, що проходить, з використанням стола з підсвітленням.

Для обліку кількісних показників збереження та трансформації почеркових ознак було взято по 1000 почеркових об'єктів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису та підписів інших осіб.

В результаті обробки та аналізу відібраного масиву підписів, були виявлені наступні переважні загальні і окремі ознаки почерку у вказаних двох категоріях підписів.

Загалом, швидкий темп письма у підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, був відмічений у 11,2 %. В іншій категорії підписів швидкий темп не спостерігався в жодному випадку.

Рівномірний темп письма (повільний, середній або від повільного до середнього) у підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, був відзначений у 80,7 % випадках. В другій категорії підписів рівномірний темп (повільний, середній або від середнього до швидкого) спостерігався у 52,0 % випадків.

Підписів, в яких окремі фрагменти виконані у швидкому темпі, у категорії почеркових об'єктів, нанесених шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, нараховувалося 19,3 %, в іншій категорії – 36,8 % підписів. Причому, слід зазначити, що у масиві підписів, нанесених шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, зазначені фрагменти були більші за обсягом.

В обох категоріях підписів спостерігалися також штрихи, в яких були наявні ознаки уповільненості темпу. Тупі початки та (або) закінчення штрихів були відзначені у 77,3 % підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт

підпису іншої особи, та у 35,5 % підписів, нанесених шляхом перемальовування на просвіт власного підпису; зупинки приладу письма – у 17,1 % першої категорії підписів та у 18,0 % другої категорії підписів; домальовування (виправлення) – у 14,5 % першої групи підписів та не спостерігається зовсім у другій групі підписів; явні перерви в рухах, не зумовлені будовою елементів підпису – у 28,9 % випадків у першій категорії підписів та у 5,1 % випадків у другій категорії підписів.

За ступенем виявлення, характером і локалізацією, ознаки порушення координації рухів у почеркових об'єктах, нанесених шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, виявилися таким чином: дрібна, досить виражена звивистість в підписі загалом – у 7,8 %, у фрагментах підпису – у 36,4 %; дрібна, слабо виражена звивистість у цілому або у фрагментах підпису – у 57,1 %; кутастість у місцях зміни напрямку рухів – у 18%; переважна локалізація ознак порушення координації рухів у штрихах, виконаних згинаючими рухами – у 23,2 % підписів; переважна локалізація ознак порушення координації рухів у штрихах, виконаних розгинаючими рухами – у 10,5 % підписів; без явної переваги – у 76,3 % підписів.

У почеркових об'єктах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, ознаки порушення координації рухів відобразилися таким чином: малопомітна дрібна звивистість – у 89,6 % випадків, з них більш виражена звивистість – у 14,1 % випадках; кутастість у місцях зміни напрямку рухів – в 11,0 % підписів (в основному в окремих фрагментах); переважна локалізація ознак порушення координації рухів у штрихах, виконаних згинаючими рухами – у 25,4 %; переважна локалізація ознак порушення координації рухів у штрихах, виконаних розгинаючими рухами – у 6,2 % підписів; без явної переваги – у 58,8 % випадків.

Зв'язність елементів у підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, зменшилася у 34,9 % випадків та збільшилася у 1,0% випадків. У підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, зменшення зв'язності спостерігалось лише у 14,1 % випадків, а збільшення – у 4,6 % випадків.

Натискні характеристики відображалися таким чином. У підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, натиск диференційований загалом спостерігався у 17,0 % підписів; диференційований фрагментарно – у 55,6 % підписів; недиференційований натиск в цілому – у 27,4 % підписів. У підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, диференційований загалом натиск відмічено у 34,2 % випадків; диференційований фрагментарно натиск – у 46,7 % випадків; недиференційований в цілому – у 19,1 % випадків.

Ознаки просторової орієнтації рухів – форма і напрямок лінії основи підпису – залишилися без змін в обох категоріях почеркових об'єктів.

Окремі ознаки виявилися наступним чином. Будова елементів підпису за конструкцією в цілому змінилася лише у групі підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, – 7,8 % випадків, з них конструкція спростилася у 6,6 % підписів, ускладнилася у 1,2 % підписів.

Будова елементів за ступенем складності у підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи: у 14,2 % випадків спостерігалось спрощення у фрагментах підписів за рахунок втрати елементів підпису або їх частин, у 2,3 % випадків було відмічено ускладнення у фрагментах підписів за рахунок появи «зайвого» елементу. У підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, спрощення спостерігалось у 4,1 % випадків, ускладнення – у 1,3 % випадків.

Форма рухів при виконанні та поєднанні елементів підпису, що визначалася відносно підпису-моделі, змінилася у 64,0 % почеркових об'єктів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, а всього у означеній категорії підписів спостерігалось 1329 змінених фрагментів, з них: зворотно-прямолінійна форма змінилася на петльову у 372 випадках, на кутасту – у 125, на дугову – у 23; петльова форма змінилася на зворотно-прямолінійну у 116 випадках, на кутасту – у 20, на дугову – у 54; кутаеста форма змінилася на зворотно-прямолінійну у 82 випадках, на дугову – у 127, на петльову – у 44; дугова форма змінилася на зворотно-прямолінійну у 18 випадках, на кутасту – у 241, на петльову

– у 36, на прямолінійну – 48; прямолінійна форма змінилася на дугову у 23 випадках.

У підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, зміна форми відмічена в 82,5 % почеркових об'єктів загалом, а всього спостерігалось 3131 змінених фрагментів, з них: зворотно-прямолинійна форма змінилася на петльову у 234 випадках, на кутасту – у 146, на дугову – у 52; петльова форма змінилася на зворотно-прямолинійну у 702 випадках, на кутасту – у 124, на дугову – у 131; дугова форма змінилася на петльову у 55 випадках, на зворотно-прямолинійну – у 128, на кутасту – у 314, на прямолинійну – у 332; кутаста форма змінилася на петльову у 102 випадках, на зворотно-прямолинійну – у 336, на дугову – у 323; прямолинійна форма змінилася на дугову у 152 випадках.

Форма петльових елементів зазнавала змін у 68,9 % підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, змінених фрагментів у цій категорії почеркових об'єктів було 1085, а в категорії підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, зміна форми петель була відмічена у 55,2 % випадків, всього змінених фрагментів 841.

Напрямок рухів при виконанні елементів підпису в групі почеркових об'єктів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, змінився на протилежний у 295 фрагментах підписів, тобто у 22,7 % підписів. У категорії почеркових об'єктів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, зміна цього параметру відбулася лише у 4,3 % випадків. Але зазначені зміни не виходили за межі варіантів підписного почерку особи.

Послідовність рухів при виконанні елементів підпису в почеркових об'єктах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, змінилася у 21,6 % почеркових об'єктів (298 фрагментів підписів), а серед підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, не було відмічено жодного випадку зміни.

Протяжність елементів підпису по вертикалі та горизонталі у підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи: ця ознака змінилася відносно підпису-моделі у 41,4 % підписів загалом (569 фрагментів

підписів, з яких у 254 протяжність рухів збільшилася, а у 315 – зменшилася). У підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, протяжність елементів по вертикалі або горизонталі змінилася відносно підпису-моделі у 35,3 % підписів в цілому (у 256 фрагментах підписів протяжність збільшилася та у 158 фрагментах підписів протяжність зменшилася).

Розташування елементів відносно один одного у масиві почеркових об'єктів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, змінилося у 36,4 % випадків (у 447 фрагментах підписів, з яких у 203 фрагментах було відмічено зміну розташування елементів по горизонталі, а у 244 фрагментах змінилося розташування елементів по вертикалі). В групі підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, спостерігалось 24,6 % підписів, де ця ознака змінилася (у 151 фрагментах підписів було відмічено зміну розташування елементів по горизонталі, а у 146 фрагментах змінилося розташування елементів по вертикалі).

Розташування точок початку, закінчення та перетину рухів у підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт підпису іншої особи, змінювалося таким чином: у 16,5 % підписів змінилося розташування точок початку рухів, 48,7 % підписів змінилося розташування точок закінчення рухів та 26,6 % підписів змінилося розташування точок перетину рухів. У підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт власного підпису, спостерігалось всього 45,3 % підписів, де відбулися зміни у розташуванні точок початку, закінчення та перетину рухів (розміщення точок початку рухів змінювалося у 182 фрагментах підписів, точок закінчення рухів – у 336 фрагментах підписів, точок перетину рухів – у 144 фрагментах підписів) (див. додаток Є).

Автори експерименту вважають, що отримані дані можуть допомогти експерту при вирішенні ідентифікаційних завдань щодо почеркових об'єктів, стосовно яких виникає версія перемальовування на просвіт. Так, за результатами проведеної наукової роботи, були підготовлені відповідні Методичні рекомендації [53]. Згідно цих рекомендацій, експерт-почеркознавець не вправі відмовлятися від вирішення ідентифікаційних завдань лише на тій підставі, що досліджуваний

підпис виконаний із застосуванням технічних прийомів [53, с. 15]. Результати експерименту дозволили не тільки виявити комплекс загальних та окремих ознак, на підставі яких можливе вирішення ідентифікаційного завдання, але й розмежувати виявлення цих ознак у справжніх та несправжніх підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт.

Неохідно також відзначити, що на ступінь виявлення діагностичних ознак та точність передачі окремих ознак почерку у підписах, виконаних на просвіт, можуть впливати наступні фактори:

а) обсяг графічного матеріалу у підписі-моделі та конструктивна складність цього підпису;

б) особливості письмово-рухової навички виконавця (ступінь виробленості, координація, будова, варіаційність його почерку), тобто його почеркові можливості;

в) зовнішні умови, що впливають на якість перемальовування на просвіт (ступінь забарвленості штрихів моделі, наявність технічних засобів, які дозволяють виконавцю добре роздивитись модель у процесі перемальовування, тощо) [53, с. 22].

Всі ці обставини потрібно пам'ятати експертові при оцінці ідентифікаційної значущості ознак підпису.

У розрізі вивчення питання дослідження підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт, цікавим та показовим буде випадок з практики, наведений у статті старшого наукового співробітника Харківського НДІСЕ МЮ України О. І. Суєтної [249].

Як впливало із матеріалів справи, К. шляхом використання підроблених документів оформив незаконний вихід Ж. із товариства з обмеженою відповідальністю (ТОВ), засновниками якого вони були в рівних частках. У результаті цього Ж. була позбавлена права на частину майна у ТОВ.

Для проведення почеркознавчого дослідження були надані декілька документів, в яких містились спірні підписи від імені Ж (див. додаток Ж, мал. 1).

При ретельному вивченні підписів, у деяких з них були виявлені (помітні тільки за допомогою збільшувальної лупи і мікроскопа) перерви у рухах, незначне порушення координації рухів першої групи, що виражалося у звивистості окремих елементів підписів (у з'єднувальних штрихах букв «Ж», «о», «в» та безлітерного штриха в елементах, виконаних розгинаючими рухами). Темп виконання підписів вищий за середній, натискання приладу письма середнє диференційоване (в окремих фрагментах підписів ширина з'єднувальних штрихів не відрізнялася ширини основних).

Порівняльним дослідженням цих підписів і безперечних зразків підпису Ж. (паралельно проводили дослідження порівняльного матеріалу і пошук моделі) були встановлені ознаки, що збігалися, такі, як транскрипція, нахил, розгін і майже всі окремі ознаки (форма і напрямки рухів, протяжність рухів по вертикалі та горизонталі).

Розбіжності загальних ознак, крім перерахованих, виражалися у ступені швидкості темпу виконання підписів і ступені диференціації натискних характеристик (у зразках – темп вище, натиск більш диференційований, ніж у досліджуваних підписах). Були встановлені розбіжності таких окремих ознак: виду з'єднання рухів при виконанні букв «о» і «в» (у досліджуваних підписах – інтервальний (або прилеглий), у зразках – злитний), розміщення точки закінчення рухів при виконанні букви «о» відносно горизонтальної осі букви (у досліджуваних підписах – нижче, у зразках вище). Виявлені збіги і розбіжності були характерними для виконання підписів за допомогою такого технічного прийому, як перемальовування на просвіт.

При вивченні порівняльного матеріалу були знайдені два підписи, у Статуті й Установчому договорі ТОВ, що стали моделями для перемальовування на просвіт досліджуваних підписів. У місцях розташування підписів-моделей були наявні втиснені штрихи (див. додаток Ж, мал. 2).

Труднощі дослідження полягали у тому, що при подальшому суміщенні не всі досліджувані підписи збігалися з підписами-моделями за всіма параметрами

(зокрема, були розходження протяжності рухів по вертикалі у заключній частині підпису).

Виконання великої кількості підписів на просвіт припускає тренування, в результаті якого виявляється автоматизм у рухах, і чим швидше виконується підпис, тим більше розбіжностей з моделями.

Необхідно також враховувати той факт, що при наявності декількох підписів, виконаних на просвіт, не виключається можливість перемальовування не з самої моделі, а вже з наступних копій.

Почеркознавче дослідження проводилося в комплексі з технічним дослідженням документів, яке також підтверджувало висунуту версію про виконання підписів шляхом перемальовування на просвіт.

Експерт дійшов категоричного висновку про виконання наданих на дослідження підписів, а також низки підписів, наданих в якості зразків, не Ж.

Таким чином, вважає О. І. Суєтнова, вивчення документів, у яких розташовані досліджувані підписи, ознайомлення з матеріалами справи, ретельне дослідження підписів і порівняльного матеріалу (який повинен бути належної якості і наданий у достатній кількості), виявлення стійких розбіжностей і характерних збігів, визначення частоти прояву ознак, правильна їх оцінка, комплексне дослідження спірних підписів є умовами правильного вирішення ідентифікаційних питань [249, с. 186].

У процесі дослідження порівняльного матеріалу було також встановлено, що для частини підписів, наданих в якості зразків підпису Ж. (у документах, які стосувалися діяльності ТОВ), характерні ті ж ознаки, що й для досліджуваних підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт (незначне порушення координат рухів першої групи, «замасковані» перерви у рухах, ті ж відмінні характерні збіги загальних та окремих ознак).

Підписи, що викликали в експерта сумніви щодо їх автентичності, були виділені в окрему групу, яка за загальним виглядом мала два варіанти і збігалась за кількістю варіантів наявних моделей, а варіанти окремих ознак цієї групи підписів мали більш вузькі межі, ніж зразки підпису Ж. У виділеній групі та в інших

досліджуваних підписах була виявлена сукупність збігів загальних і окремих ознак, які стали підставою для висновку про їх виконання однією особою.

Автор вважає першочерговою умовою ефективного дослідження великої групи підписів, виконаних шляхом перемальовування на просвіт, наявність значної кількості порівняльного матеріалу, що дає змогу простежити стійкість виявлених розбіжностей, характерність збігів, частоту поширення збігів окремих ознак, визначити межі варіантів загальних та окремих ознак у досліджуваних підписах і зразках [249, с. 188].

Отже, у несправжніх підписах, виконаних шляхом перемальовування на просвіт, наявний певний комплекс діагностичних ознак, притаманний саме цим почерковим об'єктам. Певна частина ознак означеного комплексу, зокрема такі, що пов'язані з особливостями механізму копіювання підписів у такий спосіб, може бути виявлена фахівцями ТЕД. Інша їх частина, зумовлена значним впливом на виконавця штучних збиваючих факторів, пов'язаних з умисною зміною власного почерку при виконанні підпису від імені іншої особи та установкою на відтворення почеркової навички цієї особи, виявляється в ході почеркознавчого дослідження. Тож, необхідність комплексного підходу при дослідженні такого виду підписів не викликає сумнівів.

При вивченні окремих ознак цих підписів (збігів чи розбіжностей) у ході подальшого ідентифікаційного дослідження, експертам необхідно ретельно оцінювати ці ознаки з точки зору їх ідентифікаційної значущості, адже деякі з них можуть бути зумовлені самим прийомом виконання підпису (перемальовування на просвіт), і належати до тих, які простіше всього сприймаються та відтворюються особою, яка здійснює підроблення.

2.3. Нанесення підписів за допомогою кліше (факсиміле)

У сучасній експертній практиці об'єктами дослідження все частіше стають зображення підписів, нанесених за допомогою кліше (факсиміле). Як нами зазначалося вище (п. 2.1.), думки фахівців щодо можливості та необхідності дослідження такого роду зображень підписів різняться. І якщо діагностичне

питання про спосіб нанесення зображення підпису, яке вирішується експертами в галузі ТЕД, практично не викликає дискусій, адже фахівцями досить ретельно вивчені як способи виготовлення кліше, так і ознаки, що утворюються у штрихах підписів, нанесених за допомогою кліше того чи іншого виду, то питання про можливість почеркознавчих досліджень відносно підпису, який слугував моделлю для виготовлення кліше (зокрема, його автентичності), і надалі залишається відкритим.

Так, В. В. Ліповський у своїй статті наводить причини, за якими експерти відмовляються від вирішення питання про справжність оригіналу підпису, використаного для виготовлення факсиміле. До них автор, зокрема, відносить неточність передачі ознак співвідношення рухів по горизонталі та вертикалі, способів початку та закінчення рухів при виконанні елементів, а також складність у визначенні координати рухів, темпу, ритму письма, співвідношення натискних характеристик штрихів, наявності «волосяних» та «рефлекторних» штрихів [130, с. 47].

Таку думку поділяють і фахівці КНДІСЕ МЮ України, якими була здійснена науково-дослідна робота за темою «Особливості почеркознавчого дослідження зображень підписів, нанесених за допомогою факсимільного кліше» [74]. В результаті проведеної роботи науковці дійшли висновку, що для експертів-почеркознавців дослідження таких графічних об'єктів являє особливу складність через те, що при виготовленні факсимільних кліше відбувається часткова втрата (а іноді і викривлення) почеркової інформації, що наявна у підписі-оригіналі. Тому комплекс діагностичних та ідентифікаційних ознак почерку, який може бути виявлений при дослідженні зображень, нанесених за допомогою факсимільних кліше, тією чи іншою мірою звужується.

Радикально висловлюється з цього питання Е. Ф. Сімакова-Єфремян, яка стверджує, що при встановленні експертом-документалістом факту утворення зображення підпису (запису) у документі за допомогою факсиміле-кліше, експерт-почеркознавець має повідомити про неможливість вирішення питання щодо

виконавця підпису (запису), оскільки відбитк факсиміле-кліше не є почерковим об'єктом [233, с. 189].

Існує також думка про неприпустимість використання відбитка факсимільного кліше в якості посвідчувального знаку певної особи, тож, і недоречність його почеркознавчого дослідження. Так, Т. О. Сукманова у науковій статті зазначає, що відбиток факсимільного кліше ані в юридичному, ані у фізичному відношенні підписом не є, оскільки він не доводить причетності власника підпису до факту складання документа. Саме рукописний підпис, який виконується безпосередньо людиною, особистістю, що володіє індивідуальним комплексом почеркових ознак, втрачає свій сенс як унікальний реквізит документа у тих ситуаціях, коли він відтворюється за допомогою факсимільного кліше. Авторка стверджує, що усі ступені захисту, навіть самі досконалі, можна підробити, вони доступні для відтворення технічними засобами, а письмово-рухові навички особи відтворити неможливо [251, с. 288].

На нашу думку, висновки вченого є досить обґрунтованими, проте, відповідно до чинного законодавства, використання факсиміле у ряді випадків все ж можливе. Так, згідно ч. 3 ст. 207 Цивільного кодексу України використання при вчиненні правочинів факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається у випадках, встановлених законом, іншими актами цивільного законодавства, або за письмовою згодою сторін, у якій мають міститися зразки відповідного аналога їхніх власноручних підписів [264].

Відповідно до п. 2.5. Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, затвердженого наказом Міністерства фінансів України від 24 травня 1995 р. № 88, документ має бути підписаний особисто, а підпис може бути скріплений печаткою. Використання при оформленні первинних документів факсимільного відтворення підпису допускається у порядку, встановленому законом, іншими актами цивільного законодавства [168].

Крім того, існують нормативні акти, у яких прямо передбачена можливість використання факсимільного підпису. Так, пунктом 2.2. Положення про порядок

здійснення операцій з чеками в іноземній валюті на території України, затвердженого постановою Правління Національного банку України від 29 грудня 2000 р. № 520, чек заповнюється як від руки, так і за допомогою технічних засобів. Використання факсиміле дозволяється при підписуванні чеків, що призначені для виплати пенсій (перекази пенсій іноземних держав резидентам України) або в інших випадках, що передбачені законодавством країни-чекодавця [201].

Більше того, ми вважаємо, що на сучасному етапі розвитку науково-технічного прогресу, коли обсяг рукописних почеркових об'єктів у документообігу практично зведено до нуля, а використання кліше стало об'єктивною реальністю сьогодення, навіть факсимільний відбиток підпису може бути єдиним «провідником» між дослідником та виконавцем документа. Тому, ми вважаємо, що за умови високої якості та інформативності зображення факсимільного відбитку підпису його всебічне експертне дослідження є не лише доцільним, а й необхідним.

Підтвердження цієї позиції знаходимо і у працях В. В. Ліповського. Вчений, зокрема, зазначає, що в теперішній час все частіше для виготовлення факсимільних кліше застосовують спосіб лазерного гравірування. Виготовлені у такий спосіб факсиміле забезпечують отримання відбитків, у яких ознаки підписів передаються на документі з великою точністю. «В таких випадках, – стверджує автор, – почеркознавче дослідження відбитків факсиміле з метою встановлення справжності оригіналу підпису певної особи, який використовувався в якості моделі для виготовлення кліше, можливе» [130, с. 48].

Очевидно, що специфіка дослідження таких об'єктів потребує від експерта знань про технології отримання факсимільних зображень, про ознаки, які характеризують морфологічну будову штриха при тому чи іншому способі нанесення графічного об'єкта, про почеркові ознаки, які зберігаються у зображеннях, та ознаки, що піддаються викривленню.

У зв'язку з цим, пропонуємо зупинитися на характеристиці найбільш поширених способів виготовлення факсимільних кліше. На сьогоднішній день існує багато технологій по їх виготовленню [72; 187; 257], але всі їх можна поділити за матеріалом, з якого виготовляються кліше. Це, в першу чергу, рідкий і

твердий фотополімери, гума і мікропориста фарбонаповнена гума. Ці матеріали розрізняються за роздільною здатністю.

Фотополімерна технологія базується на властивості фотополімеру тверднути під впливом ультрафіолетового опромінювання певного спектру.

А) Для виготовлення кліше з рідкого полімеру необхідно за допомогою комп'ютера вивести негатив кліше на прозору плівку засобами лазерного принтера. Отриманий негатив обкладається бордюрною стрічкою для визначення певної висоти печатки, утворюючи тим самим форму для заливки, яка заповнюється рідким полімером, потім зверху на полімер накладається прозора плівка. Залита форма затискається між двома скельцями і розміщується в експонуючу камеру, де і відбувається засвітлення. В першу чергу засвічується бік без негатива, утворюючи таким чином підложку (зворотну сторону кліше). Потім перевертається і відбувається засвітлення з боку негативу. Там, де негатив був світлим, полімер застигає, де був темним – залишається рідким. Далі змиваються водою залишки полімеру і утворюється зображення. Після промивки необхідне ультрафіолетове засвітлення утвореного кліше для надання йому більшої твердості і позбавлення липкості. Кліше готове для використання.

Б) Виготовлення печатки з твердого полімеру відрізняється відсутністю необхідності засвітлення підложки (через наявність її з самого початку) і більшим часом експонування рельєфної сторони. При цьому необхідність засвітлення після промивки відпадає.

Після промивки водою фотополімер обробляється у фіксажі, потім запилюється спеціальним аерозолем. На зворотну сторону кліше приклеюють двосторонню липку стрічку, за допомогою якої кліше прикріплюється до рукоятки. Колір готового фотополімерного кліше – білий або рожево-червоний, блискучий. У нового фотополімерного кліше відбиток дуже чіткий.

Гумові печатки можна виготовляти двома способами – це лазерне гравіювання і вулканізація (пресування сирої гуми).

А) Лазерним гравіюванням на гумі є видалення пробільних елементів друкуючої матриці за допомогою лазерного променя. Комп'ютер з'єднаний з

лазерогравіювальним апаратом. Готове дигітальне зображення печатки «передається» на цей апарат. Для гравіювання використовується спеціальна очищена гума. Товщина гуми – приблизно 2 мм, лазер випалює рельєф на глибину 1,6 мм. Технологічний процес – дуже зручний і швидкий.

За рахунок використання лазера можна досягти високої роздільної здатності, але цей ефект є вкрай нетривалим, оскільки печатні елементи малих розмірів механічно руйнуються у процесі використання через невідповідність площини печатних елементів їх висоті.

Б) Вулканізація – тривалий, багатоетапний, трудомісткий процес, у результаті якого з сирової гуми отримується печатка. Він полягає у наступному: 1) отриманий негатив кладеться на спеціальну пластину, вкриту спеціальним полімером, засвічується в експокамері, а незасвічені місця вимиваються. Таким чином виготовляється матриця з твердого фото полімеру; 2) матрицю кладуть на спеціальний картон (термофлан), поверхня якого вкрита спеціальним полімерним матеріалом, який при збільшенні температури на якийсь момент стає рідким, а потім твердіє. Цей процес відбувається за великої температури і тиску. Таким чином виготовляється матриця майбутньої гумової печатки. На виготовлену матрицю накладається сира гума, потім під дією високої температури і сильного тиску видавлюється кліше за допомогою термопресу.

Флеш-технологія являє собою новітню технологію виготовлення фарбонаповнених печаток з термочутливих матеріалів.

Використання цієї технології дозволяє отримати штемпельну продукцію з дуже високою роздільною здатністю, що в свою чергу дозволяє виготовляти штемпельну продукцію з більш високим ступенем захисту від підроблення.

Принцип технології базується на вибіркового запіканні пор термочутливої мікропористої гуми. За допомогою спеціальної вуглецевої плівки світлова енергія лампи-спалаху перетворюється у теплову енергію (70–75 °C).

Для утворення на гумі друкуючої поверхні використовуються плівки з позитивним зображенням, отриманим з лазерного принтера. Можливе

використання негативних і позитивних плівок з фотовивідних пристроїв. При використанні негативних плівок вуглецева плівка не потрібна.

Вуглецева плівка, поглинаючи світло лампи, нагрівається і при контакті з поверхнею гуми запікає її пори.

Пори, що знаходяться під зображенням, залишаються відкритими. Чорнила заливаються через спеціальний отвір (штуцер) в оснастку з приклеєною чи припаяною печаткою і на протязі 1–2 годин насичують печатку. Час заповнення можна скоротити, нагрівши чорнила до 30–35 °С.

Як стверджують практики, найбільш розповсюдженим способом виготовлення факсиміле є каучуковий або фотополімерний [74, с. 14].

Для фотополімерного способу характерні ознаки високого друку (рельєфність печатних елементів на папері, наявність потовщення барвного шару по краях штрихів), а також деякі специфічні ознаки фотополімерного способу виготовлення печатних форм:

- висока графічна точність відтворення оригіналу;
- велика чіткість печатних елементів;
- рівномірна насиченість барвних штрихів;
- певне розширення барвних штрихів у відбитках (за рахунок деформації друкуючих елементів);
- натиск менший, ніж у відбитках, отриманих з інших форм високого друку;
- більш рівні краї штрихів порівняно з відбитками, отриманими з фотомеханічних форм, на яких краї штрихів і точки дещо протравлені.

Друк з фотополімерних форм здійснюється звичайними типографськими фарбами на папері, придатному для високого друку. Друкуючі елементи таких форм добре сприймають і віддають штемпельну фарбу, що забезпечує оптимальну насиченість відтисків і рівномірний шар фарби в штрихах.

При пошкодженнях форми, тривалій її експлуатації чи неякісному виготовленні у відбитках відображаються характерні дефекти:

- наявність на штрихах світлих (незадрукованих) точок (результат утворення бульбашок повітря при наливі фотополімеризуючого шару);

відсутність у відбитку деяких дрібних деталей у результаті пошкодження друкуючих елементів;

неповне відображення очка друкуючого елемента (наприклад, в результаті недостатнього тиску відображений лише контур елемента букви, коли краї друкуючого елемента дещо вищі за його середину, тобто мають поверхню кратера), таке явище в інших формах високого друку не спостерігається;

зменшення розміру зображення загалом (в результаті деформації форми з рідкофотополімерної композиції при тривалому зберіганні).

Якщо кліше виготовлено фотоцинкографським способом, то штрихи підпису зазвичай забарвлені рівномірно, краї досить чіткі, може спостерігатися слабкий рельєф, але металеві друкуючі елементи кліше зумовлюють своєрідну мікроструктуру штрихів підпису. Наприклад, у них не спостерігаються борозни, які залишаються знаряддями письма, що виявляється в особливості розподілу барвника: краї штрихів при великому збільшенні виявляються переривчастими, у серединах штрихів спостерігаються пробільні ділянки. За цими ознаками підпис, отриманий за допомогою фотоцинкографського кліше, легко відрізнити від підпису, нанесеного факсиміле з каучуковими друкуючими елементами. Більшість аналогічних ознак спостерігаються і у підписах, виконаних за допомогою вирізаних рельєфних саморобних кліше, але характерна нерівномірність товщини штрихів у всіх елементах підпису, особливо – потовщення у сполучних штрихах, кутааста форма овальних елементів, відсутність тонких штрихів та інших дрібних деталей тощо [57, с. 152–153].

При виготовленні кліше способом лазерного гравіювання, у штрихах підпису, отриманого таким чином, спостерігаються наступні ознаки:

графічна складність зображення з якісною проробкою дрібних деталей;

барвна речовина у штрихах розподіляється нерівномірно, по краях штрихів спостерігається облямівка більш інтенсивного забарвлення;

краї штрихів рівні, кутові елементи чіткі;

наявність сторонніх крапкових зафарбованих штрихів (у результаті присутності на пробільних ділянках друкарської форми ділянок невидаленого формного матеріалу) [270, с. 426–427].

Таким чином, незважаючи на різноманітність способів виготовлення факсимільних кліше у всіх зображеннях, відтворених за їх допомогою, є певний комплекс ознак, притаманний саме цьому способу нанесення графічного об'єкту, зокрема, що характеризує морфологічну структуру штриха (див. додаток 3). Більше того, ця сукупність ознак дозволяє відрізнити цей спосіб нанесення графічного об'єкту від інших – як рукописних (виконаних різними приладами письма), так і нерукописних.

Після встановлення такого способу нанесення графічного об'єкта як факсиміле, експерти-почеркознавці намагаються вирішити поставлені перед ними питання стосовно підпису-оригіналу, який слугував моделлю для виготовлення відповідного кліше. Проте, у деяких випадках експерти зовсім відмовляються від вирішення питання про справжність підпису-оригіналу, якщо встановлено, що цей підпис наданий у вигляді відбитку факсимільного кліше. Отже, виникає сумнів у необхідності вирішення завдань почеркознавчих досліджень після встановлення вказаного способу нанесення графічного об'єкту.

Для того, щоб перевірити правомірність відмови експерта-почеркознавця від вирішення питання про справжність оригіналу підпису, використаного для виготовлення факсиміле, фахівцями КНДІСЕ МЮ України був проведений наступний експеримент [36, с. 51–55].

Для виготовлення фотополімерних факсимільних кліше було відібрано три справжніх підписи з різним обсягом графічного матеріалу: 1) такий, що складався з однієї літери простої конструкції та розчерку (чотири крупних ланки); 2) такий, що складався із літери середньої конструктивної складності, декількох однотипних штрихів, що не читаються, та розчерку (сім крупних ланок); 3) такий, що складався із чотирьох літер різної конструктивної складності та розчерку (одинадцять крупних ланок). Крім того, декільком особам було запропоновано імітувати «на око» вказані три справжні підписи, а також іншими особами було виконане

перемальовування «на просвіт» цих справжніх підписів. З отриманого таким чином масиву підписів після попереднього дослідження учасниками експерименту були відібрані почеркові об'єкти з класичними діагностичними та ідентифікаційними почерковими ознаками, що притаманні підписам, виконаним з наслідуванням та шляхом перемальовування «на просвіт», з яких також було виготовлено факсимільні кліше фотополімерним способом. Таким чином, всього було виготовлено дев'ять факсимільних кліше: три кліше із справжніх підписів, три – з підписів, виконаних з наслідуванням підпису іншої особи, три – з підписів, виконаних шляхом перемальовування «на просвіт».

За допомогою виготовлених кліше та штемпельних подушок з різною барвною речовиною було нанесено ряд відбитків різного ступеня забарвленості та якості (чітке та нечітке зображення, інтенсивно та слабкозабарвлене зображення, змазане зображення, зображення, в якому ряд фрагментів графічного об'єкта частково не відобразився тощо). При цьому використовувався папір різної якості та щільності (писальний папір, папір для ксероксів, крейдований папір тощо).

Усі отримані відбитки було проаналізовано з точки зору виявлення в них ознак почерку (діагностичних та ідентифікаційних) та придатності їх для почеркознавчого дослідження. При цьому було встановлено, що у неякісних зображеннях (що залежить від якості забарвленості відбитку, його чіткості та особливостей паперу, на який нанесено відбиток) більшість почеркових ознак не відтворюються зовсім, а почеркова інформація, яка залишається у фрагментах підпису-оригіналу, що відобразилися, є дуже обмеженою та недостатньою для вирішення почеркознавчих завдань, навіть в імовірній формі (див. додаток I, мал. 1–3).

Тому було зроблено висновок, що неякісні зображення відбитків факсимільних кліше завжди є непридатними для встановлення справжності (несправжності) підпису-оригіналу, з якого виготовлене факсимільне кліше.

Найбільш якісні зображення також було досліджено на предмет збереження у них корисної почеркової інформації – як для розв'язання ідентифікаційного, так і для вирішення діагностичного завдання. Ці графічні об'єкти було проаналізовано з

точки зору відтворення в них почеркових ознак підписів-оригіналів. В ході проведення аналізу було встановлено наступне.

При вивченні параметрів крупних рухів (загальних ознак) було виявлено, що у певній мірі зберігається інформація стосовно загальної будови, виробленості рухів, відносних параметрів крупних рухів – розміру, розгону, нахилу, але ця ж сама інформація зберігається як у справжніх підписах, так і у несправжніх, а саме – виконаних шляхом перемальовування «на просвіт» й у більшості випадків виконання підписів з наслідуванням «на око». Але ж найбільш важливими для диференціації справжніх та несправжніх підписів є такі загальні почеркові ознаки як темп письма, координація рухів виконавця, характер натиску, зв'язність елементів підпису. Це – базові почеркові ознаки для вирішення діагностичного завдання, без чого неможливе вирішення ідентифікаційного завдання в даних експертних ситуаціях.

Темп письма, як інтеграційна ознака, визначається експертом через спосіб початку та закінчення штрихів. Так, тупі початки та закінчення штрихів, відсутність «волосяних» слабконатискних та «рефлекторних» штрихів, потовщення штриха наприкінці елементу, зупинки приладу письма тощо можуть свідчити про уповільненість темпу письма. І, навпаки, потоншення штрихів на початку та наприкінці елементів, «рефлекторні» штрихи свідчать про швидкий або середній темп письма. Порушення координації рухів першої групи, яке нерозривно пов'язане з уповільненістю темпу письма (зокрема, при виконанні підписів з наслідуванням або шляхом перемальовування «на просвіт»), виявляється у дрібній слабкопомітній хвилястості в окремих елементах (переважно виконаних ациклічними рухами) або у підписі загалом.

Такий загальний параметр почерку як натиск визначається з точки зору його сили (слабкий, середній та сильний) та характеру (диференційований та недиференційований, стандартний та нестандартний). Сила натиску вимірюється глибиною втиснення штриха, характер – співвідношенням штрихів, виконаних згинаючими та розгинаючими рухами. Справжні підписи, як правило, характеризуються диференційованим (стандартним або нестандартним) натиском.

Але ж при цьому необхідно враховувати особливості приладу письма, яким виконаний підпис (капілярна, гелева, кулькова ручка тощо).

Крім того, при виконанні підписів за допомогою технічних прийомів в оригіналі можуть спостерігатись рельєфні незабарвлені штрихи, які не повністю повторюють штрихи підпису-оригіналу, сліди графітного олівця, копіювального паперу, тощо.

Зв'язність рухів також залежить від темпу виконання підпису. Так, при уповільненому темпі письма, досить часто спостерігається зниження зв'язності рухів порівняно із зразками підпису особи (від імені якої виконаний досліджуваний підпис), наявність малопомітних домальовувань штрихів, а також незумовлених будовою елементів підпису перерв у русі з точним подальшим розміщенням приладу письма. У той самий час для високої зв'язності при швидкому та прискореному темпі характерні й так звані «нематеріальні» (майже непомітні або непомітні зовсім) штрихи, що поєднують елементи підпису.

Перелічені вище почеркові ознаки навіть в оригіналах підписів виявити дуже складно. Для їх визначення на практиці, як правило, необхідно використовувати допоміжні технічні прийоми та засоби – лупи, мікроскоп, різні режими освітлення тощо. Так, у справжніх підписах-оригіналах, з яких виготовлялися факсимільні кліше в ході експерименту, не спостерігалися тупі початки та закінчення штрихів, були наявні потоншення елементів наприкінці та на початку, диференційований натиск письма, відсутність немотивованих будовою елементів підпису зупинок та перерв у русі. Усі вказані ознаки, а також відсутність ознак порушення координації рухів першої групи свідчили про швидкий темп виконання (див. додаток I, мал. 4, 5).

Водночас, у підписах-оригіналах, виконаних з наслідуванням та шляхом перемальовування «на просвіт», спостерігалися тупі початки та закінчення штрихів, недиференційований натиск письма, немотивовані будовою елементів підпису зупинки та перерви рухів, порушення координації рухів першої групи, що виявилось у дрібній слабкопомітній хвилястості у дугових та прямолінійних штрихах (див. додаток I, мал. 6–9).

Як показав проведений експеримент, у графічних об'єктах, відтворених за допомогою факсимільних кліше (навіть у найбільш якісних зображеннях), перелічені вище почеркові ознаки, які є найбільш важливими при вирішенні діагностичного (а, отже, й ідентифікаційного) завдання – темп письма, координація рухів виконавця, характер натиску, зв'язність елементів підпису, здебільшого не відтворюються зовсім (як у зображеннях справжніх, так і несправжніх підписів) (див. додаток I, мал. 10–15).

Так, при порівнянні зображень, відтворених за допомогою факсимільних кліше, виготовлених зі справжніх та з несправжніх підписів, було встановлено, що у всіх зображеннях спостерігалися тупі початки та закінчення штрихів, відсутність «рефлекторних» штрихів (див. додаток I, мал. 10–15, відм. 1), недиференційований натиск (див. додаток I, мал. 10–15, відм. 2). Також в жодному зображенні не відобразилися ознаки порушення координації рухів першої групи, що виявляється у дрібній малопомітній хвилястості штрихів (див. додаток I, мал. 10–15, відм. 3). В деяких зображеннях несправжніх підписів спостерігалися явно виражені перерви у штрихах (див. додаток I, мал. 10–15, відм. 4), але ж в інших зображеннях того ж таки кліше одна з перерв відтворювалася неоднозначно (див. додаток I, мал. 10–15, відм. 5). Щодо справжніх підписів-оригіналів, то одна з перерв дійсно була в цьому підписі (спостерігалася однозначно), а інша – визначалася як зупинка приладу письма.

Таким чином, результати проведеного експерименту свідчать про втрату суттєвої частини почеркової інформації (як діагностичної, так й ідентифікаційної), яка стосується темпу письма, координації рухів, характеру натиску, зв'язності елементів підпису тощо.

При порівняльному дослідженні окремих почеркових ознак у зображеннях, відтворених факсимільними кліше, виготовлених як зі справжніх, так і з несправжніх підписів, виконаних шляхом перемальовування «на просвіт», будь-яких суттєвих розбіжностей ознак не спостерігалось. В таких експертних ситуаціях фахівець-почеркознавець звертає увагу на такі почеркові ознаки як напрямки рухів, послідовність рухів, співвідношення кривизни дуг, які навіть у

справжніх підписах визначити складно, а у зображеннях підписів, нанесених за допомогою факсимільних кліше, – як правило, неможливо.

Отже, слід зробити висновок про те, що з точки зору вирішення завдання почеркознавчого дослідження стосовно автентичності (неавтентичності) підписів-оригіналів, відтворених факсимільними кліше, виготовлених зі справжніх та несправжніх підписів, виконаних із застосуванням технічних прийомів (зокрема, шляхом перемальовування «на просвіт»), диференціювати такі підписи за їх факсиміле практично неможливо.

Для підтвердження наведеного вище, співвиконавцями теми був проведений експеримент за участю дев'яти компетентних фахівців з різним стажем роботи у галузі судового почеркознавства. Експертам було запропоновано з двох зображень підписів, нанесених факсимільними кліше, виготовленими зі справжнього підпису та з несправжнього підпису, виконаного шляхом перемальовування «на просвіт», порівнюючи їх між собою та із зразками підписів осіб, від імені яких значаться підписи-оригінали, встановити, яке факсиміле є зображенням справжнього підпису, а яке – несправжнього. Експерти довго вагалися, але ніхто з них (навіть у імовірнісній формі) не зміг вирішити запропоноване завдання.

Як потребує методика, при проведенні почеркознавчого дослідження експертом повинні перевірятися усі версії стосовно умов виконання досліджуваного підпису, у тому числі й версія виконання підпису за допомогою технічних прийомів, зокрема, шляхом перемальовування «на просвіт», ретельне наслідування підпису іншої особи, установка на охайне, розбірливе нанесення підпису, особливості приладу та матеріалу письма тощо. А для перевірки цих версій експерт повинен враховувати найбільш дрібні деталі, які виявити та оцінити у підписах-оригіналах досить складно. Тому, враховуючи значну втрату такої корисної інформації у зображеннях, відтворених за допомогою фотополімерних кліше, учасниками експерименту було зроблено висновок про неможливість вирішення навіть у імовірнісній

формі завдання про справжність (несправжність) підписів-оригіналів у більшості випадків.

Це стосується таких експертних ситуацій, коли зі зразками підпису особи збігаються загальний вигляд, транскрипція підпису, загальна будова та форма рухів при виконанні елементів, відносна протяжність та взаємне розміщення елементів підпису по вертикалі та горизонталі, натомість прослідкувати такі ознаки як темп письма, координація рухів, зв'язність, напрямок, послідовність виконання елементів підпису та встановити їх однозначно неможливо. В таких експертних ситуаціях, на думку фахівців КНДІСЕ МЮ України, потрібно давати висновок або у формі НВМ, або ж (чому віддається перевага) зовсім відмовлятися від вирішення питання з визнанням зображення непридатним для почеркознавчого дослідження (особливо це стосується підписів з малим обсягом графічного матеріалу та конструктивно простих). По відношенню до зображень підписів, нанесених факсимільними кліше, виготовленими з несправжніх підписів, виконаних з наслідуванням, то вирішення експертного завдання тут залежить від цілого ряду причин: способу наслідування («на око» або ж з попереднім тренуванням), обсягу графічної інформації, складності елементів підпису, почеркових можливостей виконавця, який наносить підпис з наслідуванням, тощо. Теоретично можливо припустити, що вирішення експертного завдання щодо несправжності підпису, що слугував моделлю для факсимільного кліше, можливе при наявності суттєвих розбіжностей в цьому підписі зі зразками підпису особи, від імені якої значиться цей підпис. Це – яскраво виражені діагностичні ознаки, інша кривизна дуг, послідовність та напрямок рухів, інші відносна протяжність та розміщення елементів підпису відносно один одного. Проте, вказане вище можливе лише за умови виготовлення факсимільного кліше з підпису, виконаного з неякісним наслідуванням підпису певної особи. До речі, такі випадки поки що в експертній практиці не зустрічалися. Але ж, як було зазначено вище, є й такі ситуації, коли замість підпису певної особи ставиться факсимільне кліше іншої особи, в якому наявна сукупність суттєвих розбіжностей загальних та окремих

почеркових ознак із зразками підпису особи, яка повинна була розписатися у цьому документі. На нашу думку, у таких випадках також можна дати категоричний негативний висновок про тотожність підпису-оригіналу, з якого зроблене факсимільне кліше, з підписами особи, від імені якої значиться даний досліджуваний почерковий об'єкт, але в експертній практиці такі експертні ситуації трапляються вкрай рідко.

Таким чином, за результатами проведеного дослідження, в ході аналізу експертної практики та вивчення науково-методичної літератури, ми дійшли таких висновків:

1) визначення способу нанесення графічного об'єкту (рукописний або нерукописний (за допомогою факсимільного кліше) належить до компетенції фахівця у галузі судово-технічного дослідження документів. Тим не менш, якщо графічний об'єкт (підпис) надається на дослідження безпосередньо експерту-почеркознавцю, він, в першу чергу, повинен встановити, чи є цей об'єкт власне підписом, тобто виконаний рукописним способом, або є зображенням підпису, нанесеним за допомогою технічних засобів (електрофотокопія, факсиміле). Означений етап дослідження може носити комплексний характер і не виключає консультацій з фахівцями у галузі ТЕД;

2) вирішення почеркознавчих завдань при проведенні почеркознавчих досліджень стосовно підписів, що слугували оригіналами для виготовлення факсимільних кліше, відбитки яких надаються на дослідження, в деяких випадках можливе. Проте, при оцінці виявлених ознак почерку, експерт повинен враховувати, що при такому способі нанесення графічного об'єкту ці ознаки відтворюються не у повному обсязі, адже значна частина почеркової інформації втрачається;

3) у ряді експертних ситуацій слід визнавати зображення підписів, нанесених за допомогою кліше непридатними для дослідження з метою вирішення завдань почеркознавчих досліджень, а саме:

а) при низькій якості зображення;

б) якщо за зображенням неможливо однозначно трактувати ті або інші почеркові ознаки (темп, координацію рухів, зв'язність, напрямок та послідовність виконання елементів підпису, вид поєднання рухів тощо).

4) відмова від вирішення питання про справжність або виконавця підпису, наданого у вигляді факсиміле, можлива й на загальних підставах: при малому обсязі графічного матеріалу в досліджуваному підписі та простоті його будови, а також у випадку недостатньої кількості наявного у розпорядженні експерта порівняльного матеріалу.

2.4. Підписи, нанесені із застосуванням копіювально-розмножувальної техніки

Електрофотографічні копії (ксерокопії) різного роду документів давно стали неодмінним елементом документообігу різних сфер суспільної діяльності. Очевидно, що такі документи (зображення реквізитів, що в них містяться) не можуть не потрапляти до кола об'єктів експертних досліджень. Отже, питання, пов'язані з можливістю дослідження електрофотографічних копій документів та реквізитів, що в них містяться, вже тривалий час залишаються предметом дискусій науковців та практиків [32; 75; 76; 93; 130; 252; 286].

І якщо вирішення діагностичного підзавдання – встановлення способу нанесення зображення – не викликає особливих розбіжностей у поглядах фахівців, адже він порівняно легко розпізнається за характером, структурою та розміщенням барвної речовини, то питання можливості вирішення завдань судового почеркознавства (включаючи ідентифікаційні) щодо таких об'єктів є предметом постійних дискусій. Так, деякі фахівці припускають можливість почеркознавчого дослідження лише тих зображень підписів, у яких відсутні ознаки незвичного їх виконання (зниження координації рухів, уповільнений темп тощо) [130, с. 45–46]. Інші відмовляються від дослідження будь-яких підписів, представлених у вигляді ксерокопій, пояснюючи це можливістю внесення графічних об'єктів в електрофотокопії документів шляхом монтажу [27, с. 46]. Існує також думка, що експерти можуть вирішувати ідентифікаційне завдання лише, якщо в їх

розпорядженні є декілька варіантів електрофотографічних копій досліджуваного підпису [59, с. 215].

Крім того, ця проблема неодноразово ставала предметом розробок, що проводились у межах науково-дослідних експертних установ різних відомств. Так, у 2004 році фахівцями Одеського НДІСЕ МЮ України була проведена науково-дослідна робота за темою «Дослідження рукописних записів та підписів у документах, представлених у вигляді електрофотокопій» [145]. У 2006–2007 рр. відповідна робота проводилась Харківським НДІСЕ МЮ України, результатом якої стала вище згадана Загальна методика призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів [232]. І зрештою, у 2013 р. у КНДІСЕ МЮ України проводилась розробка методики встановлення факту монтажу при проведенні почеркознавчих досліджень за копіями документів, де також вивчались питання, пов'язані з дослідженням реквізитів у копіях [170].

Необхідно зазначити, що з часом змінювались нормативно-правові та методичні засади регулювання цього питання. Так, до 26.12.2002 р. Інструкцією про призначення та проведення судових експертиз [208], Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [170], а також Загальною методикою призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів [232] передбачалось проведення експертизи за копіями документів у виняткових випадках, коли оригінали досліджуваних документів не можуть бути надані експертові. 26.12.2012 р. було внесено зміни до п. 3.5 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, де, зокрема, зазначається, що «Коли об'єкт дослідження не може бути представлений експертові, експертиза може проводитись за фотознімками та іншими копіями об'єкта, його описами та іншими матеріалами, доданими до справи в установленому законодавством порядку, *якщо це не суперечить методичним підходам до проведення відповідних експертиз*» [208].

Звернемося до методичних джерел, які регламентують проведення експертних досліджень документів (в тому числі реквізитів, що містяться у них). У

Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (п.п. 1.1., 3.2.1., 3.3.5. та ін.) [170], зазначається, що для проведення почеркознавчих досліджень, а також досліджень в межах ТЕД надаються оригінали документів.

У 2012 р. фахівцями КНДІСЕ МЮ України, ДНДЕКЦ МВС України, Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України та Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України спільно було підготовлено Методичний лист «Особливості проведення технічних експертиз реквізитів документів та почеркознавчих експертиз рукописних записів (підписів) у технічних зображеннях документів», у якому фахівці різних відомств намагались узгодити основні положення дослідження такого роду об'єктів. У зазначеному Методичному листі передбачається можливість дослідження рукописних записів (підписів) лише в частині встановлення наявності або відсутності факту монтажу документа експертами з технічної експертизи документів. Що стосується почеркознавчого дослідження, то його проведення повністю виключається, як за умови наявності так і відсутності монтажу (відсутність ознак не виключає його наявності). Таким чином, проведення експертиз за копіями документів *суперечить методичним підходам* до проведення відповідних досліджень. Так копії були фактично виведені з переліку основних об'єктів експертних досліджень. Проте, як зазначають фахівці, такі експертизи і надалі призначаються правоохоронними органами [27, с. 45]. За результатами анкетування, 79,8 % респондентів засвідчили, що у їх практиці траплялись дослідження підписів, представлених у вигляді ксерокопій (див. додаток А).

Слід зазначити, що проблема криміналістичного дослідження копій документів (та реквізитів, що містяться у них), гостро стоїть не лише в Україні. Російські науковці та практики також приділяють їй вирішенню чимало уваги. Нами була здійснена спроба проаналізувати російські інформаційно-методичні джерела з цього питання.

Першою роботою, спрямованою на вивчення практики проведення таких досліджень та надання відповідних рекомендацій, став інформаційний лист «Экспертно-криминалистическое исследование факсимильных копий почерковых объектов», підготовлений колективом авторів Експертно-криміналістичного центру МВС Російської Федерації [242]. У цій роботі автори приводять коротку класифікацію копіювально-розмножувальної техніки, здійснюють аналіз загальних та окремих ознак, які не піддаються змінам в результаті копіювання, та надають рекомендації щодо ходу дослідження та оформлення експертного висновку.

Друга найбільш відома робота – інформаційний лист Російського федерального центру судової експертизи при Міністерстві юстиції Російської Федерації, який був затверджений та рекомендований до використання в експертній практиці Федеральною міжвідомчою координаційно-методичною радою по судовій експертизі та експертним дослідженням (Бюлетень № 14 від 25.05.2005) [83]. Саме цей лист, як зазначають окремі автори [276], став поштовхом до масового дослідження копій почеркових об'єктів внаслідок зняття заборони на дачу категоричних висновків за копіями. У листі, зокрема зазначається, що обмежена придатність зображення підпису не виключає, у випадках якісних копій і достатньої інформативності самого підпису, можливості прийняття категоричних рішень стосовно виконавця оригіналу [83, с. 164].

Однак, цей лист викликав досить неоднозначну оцінку фахівців. Так, Д. А. Шликов вважає окремі рекомендації, надані у вище зазначеному листі, порушенням методики почеркознавчої експертизи та визначає головною проблемою дослідження копій почеркових об'єктів неможливість встановлення способу виконання підпису за копіями, а також виключення факту монтажу [276].

Отже, у практиці російських експертних установ проблема дослідження копій почеркових об'єктів також залишається відкритою. І пов'язана вона більшою мірою з вирішенням питань техніко-криміналістичної експертизи документів в частині встановлення факту монтажу та способу виконання підписів за їх зображенням у копіях документів. Однак, методична заборона на проведення почеркознавчих досліджень за копіями документів у Росії відсутня.

По-іншому вирішується означене питання у Грузії. Так, під час проведення анкетування фахівців відділу технічної експертизи почерку та документів Головного експертно-криміналістичного управління МВС Грузії нами було з'ясовано, що проведення експертиз копій документів заборонено і такі дослідження у підрозділі не проводяться.

На нашу думку, у деяких експертних ситуаціях (висока якість електрофотографічної копії, достатній обсяг графічної інформації у зображенні підпису, принципове значення експертного висновку для прийняття рішення по суті) експерту не варто повертати матеріали без проведення досліджень, навіть за відсутності оригіналу документа. У таких випадках він може скористатися правом на експертну ініціативу, яке закріплене у чинному процесуальному законодавстві України (п. 4 ч. 3 ст. 69, ч. 3 ст. 102 КПК [121], ч. 2 ст. 60 Цивільного процесуального кодексу України [265], ч. 2 ст. 42 Господарського процесуального кодексу України [64], п. 3 ч. 10 ст. 66, ч. 3 ст. 82 Кодексу адміністративного судочинства України [107]), а також визначено у п. 2 ч. 1 ст. 13 Закону України «Про судову експертизу» [209]. Це право передбачене також п. 2.1 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз, в якому, зокрема, зазначено, що експерт має право «указувати у висновку експерта на факти, виявлені під час проведення експертизи, які мають значення для справи, але стосовно яких йому не були поставлені питання» [208].

Отже, особливості дослідження зображень підписів у копіях документів залишаються актуальними, знаходяться в межах предмета нашого наукового інтересу, тож ми пропонуємо їх розглянути.

Перш ніж перейти до вивчення та характеристики ознак зазначених об'єктів, а також для розуміння природи їх походження, слід коротко зупинитися на основних принципах отримання такого роду зображень. Процес формування зображень за допомогою комп'ютерно-розмножувальної техніки відбувається у три основні етапи:

сканування документів, фрагментів, окремих символів;

виникнення прихованого (цифрового) зображення оригіналу у вигляді

«потенційного рельєфу»;

перенесення зображення на матеріальний носій за допомогою відтворюючого вузла (принтера) [93, с. 60–61].

Для друку таких зображень почеркових об'єктів, в основному застосовують такі види принтерів: лазерні – в них використовується лазер, який формує зображення на світлочутливому барабані, після цього на барабан наноситься спеціальна речовина (тонер), яка потім переходить на папір та фіксується на ньому шляхом нагрівання; струменеві – у таких принтерах застосовують рідкі чорнила, які за допомогою форсунок наносяться на папір у вигляді мікроскопічних крапель; твердо-чорнильні – в них використовують барвну речовину, що являє собою розплав твердих чорнил, які наносяться на барабан, після чого сформоване зображення передається на папір [32, с. 202].

Отже, визначимо основні діагностичні ознаки електрофотографічних зображень підписів (див. додатки К, Л):

штрихи утворені багаточисельними частками порошку (тонера) як різноколірного, так і однобарвного кольору, що «спеклися» між собою (для лазерного принтера) або нерівномірний розподіл барвника в штрихах (для струменевого принтера);

за периметром штрихів та на поверхні паперу документа є забруднення фону у вигляді окремих крапок (частинок тонеру);

відсутність рельєфу;

наявність кольорової гами декількох барвників у штрихах підписів, виконаних у кольорі;

розміщення барвної речовини на поверхні паперу за відсутності ознак її проникнення у його глибину;

штрихи знаків мають нечіткі, нерівні краї та характерний блиск;

тонкі початкові та заключні елементи штрихів, а також поєднувальні штрихи, утворені окремими частинками барвної речовини;

тонер вилущується при механічній дії на нього [16, с. 185; 128, с. 10–13; 130, с. 46]. Більш детально ознаки, а також можливі дефекти зображень, отриманих за допомогою принтерів різного типу представлені у додатку Л.

Встановлення конкретного способу виконання зображення підпису, визначення використаної барвної речовини, а також знакодруючого пристрою належить до компетенції фахівців ТЕД. Проте, фахівець у галузі почеркознавчої експертизи на першому етапі дослідження повинен вміти відрізнити власне підпис («живий» підпис) від його зображення, адже в експертній практиці нерідко виникають ситуації, коли документ, у якому є спірні графічні об'єкти, потрапляє на дослідження безпосередньо експерту-почеркознавцю.

Тож пропонуємо перейти до вивчення можливостей вирішення почеркознавчих завдань щодо даної категорії зображень підписів. Як ми зазначали вище, при виготовленні такого роду зображень оригінальні підписи обробляються як мінімум двічі: спочатку при скануванні, потім при друкуванні. Тому якість зображення залежить як від роздільної здатності сканера, так і від виду та роздільної можливості принтера, а також від параметрів сканування та друкування, обраних для нанесення зображення [283, с. 140]. Безумовно, у будь-якій електрофотокопії (навіть у найякіснішій) почеркові ознаки тією чи іншою мірою втрачаються, а іноді і спотворюються, що призводить до обмеження їх комплексу. Особливо складними для дослідження, як стверджують практики, є зображення підписів з ознаками незвичного письма [252, с. 57]. Однак, в результаті експерименту, проведеного фахівцями КНДІСЕ МЮ України, було встановлено, що за наявності у розпорядженні експерта якісного електрофотографічного зображення підпису, виконаного навіть у незвичних умовах (з ознаками зниження координатії та уповільнення темпу), останній не лише може встановити факт незвичності письма, а й визначити характер збиваючих факторів, які вплинули на виконавця підпису-оригіналу.

З метою встановлення можливості диференціації діагностичних ознак у підписах за їх зображеннями та ознак, зумовлених використанням копіювальних апаратів, було відібрано 25 оригінальних підписів, виконаних у різних незвичних

умовах (у хворобливому стані, у транспорті, що рухається, на незвичній підложці, незвичним приладом письма тощо). З цих підписів були виготовлені якісні електрофотографічні зображення. Після чого оригінали та ксерокопії опрацьовувалися за допомогою експертної системи «Dia», призначеної для більш повного виявлення діагностичних ознак у підписі і встановлення характеру збиваючих факторів. При цьому оригінали та ксерокопії досліджувались також фахівцями-почеркознавцями.

В результаті експерименту, діагностичні висновки повністю співпали при обробці оригіналів та ксерокопій у 23 випадках (див. додаток М). Всі висновки відповідали дійсності і відносно характеру збиваючих факторів, що впливали на виконавців підписів. Загалом, почеркознавці при обробці і оригіналів, і копій виявляли однакові ознаки. Певні ускладнення виникли при визначенні темпу за слабкого ступеню виявлення діагностичних ознак (наявність «тупих» початків та закінчень у елементах, «рефлекторних» штрихів, безпідставних зупинок приладу письма і перерв рухів у елементах). Так, наприклад, у 5 випадках учасниками експерименту, які опрацьовували ксерокопії, були відмічені безпідставні потовщення та перерви у штрихах, а при дослідженні оригіналів цих підписів, ці ознаки пояснювались особливостями приладу письма і барвної речовини, тобто були необґрунтованими, не зазначались як ознаки уповільнення темпу [252, с. 62–63].

Деякі відмінності спостерігались також і при визначенні натискних характеристик, оскільки у оригіналах підписів сила та характер натиску визначались не лише з урахуванням ширини штрихів, а й глибини їх рельєфу, який не можна встановити при дослідженні ксерокопій. Не завжди у ксерокопіях відображаються слабконатискні штрихи різної конфігурації на початку та в кінці елементів. Незафарбовані (втиснені) штрихи не відображаються зовсім.

Ознаки порушення координації першої групи слабкого ступеню загалом правильно визначалися фахівцями. Однак, при дослідженні оригіналів підписів зазначені ознаки вивчаються більш детально. Наприклад, така характеристика, як наявність у підписі фрагментів, де малопомітна хвилястість є у штрихах,

виконаних згинальними рухами, і відсутня у штрихах, виконаних розгинальними рухами, відмічається лише у оригіналі [252, с. 64].

Таким чином, результати експерименту дали можливість авторам дійти висновку про те, що у деяких експертних ситуаціях почеркознавець, маючи у своєму розпорядженні якісні електрофотографічні зображення підписів, виконаних у незвичних умовах, може не лише встановити факт незвичності письма, а й визначити характер збиваючих факторів, які впливали на виконавця підпису-оригіналу. Однак, при слабкому ступені виявлення діагностичних ознак у почерковому об'єкті фахівець повинен бути вкрай обережним при їх виявленні та оцінці. Особливо це стосується ознак уповільненого темпу та натискних характеристик. Проте у тих випадках, коли від правильного визначення цих ознак залежить формування внутрішнього переконання експерта при вирішенні діагностичного завдання, слід формулювати висновки у імовірнісній формі або у формі НВМ, а іноді, за відсутності оригіналу документа, і відмовлятися від вирішення поставлених питань.

У Харківському НДІСЕ МЮ України також проводився подібний експеримент, де експерти порівнювали ксерокопії документів з їх оригіналами, а потім оцінювали якість відображення у них штрихів підписів-оригіналів. В оригіналах документів, а відповідно, й у копіях, знаходилися як справжні підписи, так і підписи, виконані з наслідуванням. Деяким експертам-почеркознавцям було запропоновано «підробити» справжні підписи інших експертів, використовуючи як моделі підписи в журналі-інструктажі. На аркушах паперу з розграфленими стовпцями кульковими ручками барвниками чорного та синьо-фіолетового кольорів після деякого тренування, було виконано підписи з наслідуванням справжнім. Потім справжні підписи в журналі-інструктажі та підписи, виконані з наслідуванням, копіювалися. Експертам, які не брали участі у підготовці експериментальних зразків підписів, роздавалися справжні підписи в журналі-інструктажі, підписи, виконані з наслідуванням, в аналогічному журналі-інструктажі, а також електрофотографічні копії всіх підписів (справжніх і несправжніх). Завданням порівняльного дослідження було визначення ступеню

зміни ознак елементів підпису у процесі копіювання, а також встановлення сукупності ознак, які виявити в копіях легше, а які – складніше. Експерти-почеркознавці повинні були оцінити якість виконання штрихів у копіях і оригіналах справжніх та несправжніх підписів, а також порівняти ці характеристики. Копії досліджувалися на наявність перерв у рухах, ознак порушення координації рухів при виконанні підписів. Експерти порівнювали копії з оригіналами, діставши можливість з'ясувати, які ознаки в штрихах копій найскладніше визначити, які саме ознаки наслідування у таких випадках маскуються і які зміни в зображенні оригіналу можуть відбутися в процесі копіювання. Подібний експеримент було проведено й у деяких європейських країнах, а також у США і Канаді [16, с. 209].

Результати проведених в Україні та інших країнах досліджень збіглися і показали, що всі ці ознаки можуть бути виявлені навіть у електрофотографічних копіях середньої якості. Одні ознаки за копіями виявлялися легше, такі як тремтіння, тупі початки і закінчення штрихів, зміни напрямку руху, інші – складніше, наприклад, перерви у рухах. Ознаки розміщення барвника в штрихах, що відображають індивідуальні особливості приладу письма, були в основному оцінені правильно. Крім того, експерти звертали увагу на колір барвника в оригіналах документів: у копіях досліджувати підписи, виконані барвником синьо-фіолетового кольору, складніше, ніж підписи, виконані барвником чорного кольору. Важливу роль відігравала кількісна значущість копій підписів: другу і кожную наступну копію, які були зроблені з первинної копії оригіналу документа, досліджувати проблематичніше. Загалом висновки за копіями були вірними.

На практиці у деяких випадках при дослідженні підписів в електрофотокопіях документів можуть виникнути труднощі з оцінкою виявлених ознак, коли напливи барвника, перерви у рухах, мікрорельєф штриха сприймають як ознаки порушення координації рухів першої групи. Особливо це важливо, коли ми маємо справу із зображенням справжнього підпису у копії, оскільки перекручування, що виникли в результаті процесу багаторазового копіювання, можуть набути форми штучних збиваючих чинників, тобто ознак наслідування. У

випадках, коли ми маємо справу із зображенням несправжнього підпису, як стверджують практики, ознаки наслідування настільки очевидні, а зміни від процесу копіювання настільки незначні, що цілком можна зробити категоричний негативний висновок [16, с. 210].

Таким чином, за результатами проведеного експерименту, можна стверджувати, що не можна повністю виключати можливість проведення почеркознавчих досліджень щодо підписів, наявних у електрофотокопіях документів. Доцільність та припустимість проведення такого роду досліджень залежить від конкретної експертної ситуації:

- якості зображення;
- об'єму графічного матеріалу у досліджуваному підписі;
- конструктивної складності підпису;
- наявності взаємопов'язаних досліджуваних підписів;
- якості та кількості порівняльного матеріалу.

Необхідність комплексного підходу до дослідження підписів у електрофотографічних копіях документів демонструє приклад з практичної діяльності фахівців КНДІСЕ МЮ України. Для проведення експертизи до інституту надійшли дванадцять банківських документів з підписами від імені Д., стосовно яких слідчим були поставлені питання про справжність цих підписів. Почеркознавчим дослідженням було встановлено, що в одинадцяти документах підписи від імені Д. виконані не Д, а іншою особою, оскільки у цих підписах були виявлені суттєві розбіжності почеркових ознак зі зразками підпису Д. І тільки в одному з наданих на дослідження документів, а саме у листі на ім'я голови правління банку про перерахування 10 000 грн., підпис від імені Д. за своїми загальними та окремими почерковими ознаками співпадав зі зразками підпису Д., тобто здавався справжнім. Але при ретельному вивченні досліджуваного підпису, нанесеного барвною речовиною чорного кольору, експертом були виявлені фрагменти штрихів підпису, які відрізнялися за відтінком кольору, насиченістю барвної речовини, характером блиску тощо від решти штрихів.

Враховуючи це, виникла необхідність встановлення способу виконання

вказаного підпису із залученням до проведення дослідження експерта у галузі ТЕД. При вивченні штрихів досліджуваного підпису за допомогою мікроскопу при прямому і кососпрямованому освітленні було встановлено, що елементи цього підпису утворені сукупністю дрібних спечених частинок чорного кольору, які розташовані на поверхні паперу значним за товщиною шаром, мають блиск, характерний для частинок тонеру копіювального апарату. Також було відмічено, що поверх елементів підпису містяться пурпурно-чорні ділянки, в яких спостерігається втиснений рельєф, а барвна речовина розподіляється нерівномірно (у вигляді слабо та інтенсивно забарвлених ділянок, що чергуються), не проникає у товщу паперу і не утворює розпливів вздовж його волокон. На підставі цих ознак експерт дійшов висновку про те, що досліджуваний підпис від імені Д. у листі на ім'я голови правління банку про перерахування 10 000 грн. являє собою електрофотографічну копію підпису, виготовлену за допомогою копіювально-розмножувального апарату, тобто шляхом ксерокопіювання, окремі фрагменти в якому піддавались обведенню чорною пастою кулькової ручки.

Подальшим почеркознавчим дослідженням було встановлено, що оригіналом для електрофотографічного зображення підпису від імені Д., внесеного у лист на ім'я голови правління банку про перерахування 10 000 грн. шляхом монтажу, слугував підпис, виконаний самою Д. Що ж стосується штрихів, виконаних рукописним способом пастою кулькової ручки, нанесених поверх окремих фрагментів електрофотографічного зображення підпису, то вони були визнані непридатними для почеркознавчого дослідження, оскільки вони не становили єдиного почеркового об'єкта та були вкрай прості за конструкцією. Таким чином, у результаті проведення комплексної експертизи була доведена непричетність Д. до підписання усіх наданих на дослідження банківських документів (Архів КНДІСЕ МЮ України, 2004 рік) [197, с. 25–27].

При проведенні нами анкетування фахівців-почеркознавців КНДІСЕ МЮ України на питання про доцільність проведення досліджень підписів, представлених у вигляді ксерокопій, абсолютна більшість опитуваних (90,3 %) надала стверджувальну відповідь. Однак, у деяких анкетах, поряд з відповіддю

зазначалася необхідність попереднього встановлення наявності чи відсутності факту монтажу в таких документах. Під час аналізу методичної бази експертних досліджень нами не було виявлено окремої методики проведення експертизи встановлення факту монтажу документа. Проте, під час опрацювання науково-методичної бази КНДІСЕ, з'ясувалося, що у результаті науково-дослідної роботи фахівців інституту у 2013 р. було розроблено проект зазначеної методики [197].

Автори проекту визначають монтаж як з'єднання за допомогою технічних способів та засобів окремих частин (реквізитів) одних документів для створення іншого недостовірного (несправжнього) документа і визначають наступні узагальнені ознаки, притаманні документам, виготовленим у такий спосіб:

- наявність фрагментів іншого документа;
- наявність сторонніх штрихів, залишених контурами країв іншого документа;
- відсутність окремих ділянок у штрихах бланку основного документа, особливо в місцях розташування рукопису (підпису);
- неспівпадіння змісту документа в його різних частинах, місць розташування граф, ліній та інших деталей бланку документа, а також елементів рукопису по горизонталі та вертикалі у різних частинах документа;
- неспівпадіння розмірних характеристик окремих частин документа та його реквізитів;
- інші ознаки, які можуть свідчити про монтаж документа [197, с. 97–98].

Науковці КНДІСЕ МЮ України відносять експертизу встановлення факту монтажу документа до діагностичних (неідентифікаційних) видів досліджень у межах ТЕД. З цим важко не погодитися, адже відповідно до орієнтовного переліку вирішуваних питань згідно до п. 3.2.6 Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень «встановлення факту виготовлення документа шляхом монтажу за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки, а також встановлення факту використання для створення змонтованого документа документів, вилучених у особи» відноситься саме до компетенції фахівців ТЕД [170].

Проте, як показує аналіз практики, існує велика кількість різноманітних способів монтажу, в тому числі, де у оригіналі змонтованого документа підпис (запис), що підлягає дослідженню, виконаний рукописним способом. Наприклад, рукописний текст змонтованого документа, у тому числі підпис, може бути виконаний шляхом перемальовування з попередньою технічною підготовкою. У іншому випадку текст може бути виконаний за допомогою комп'ютерної або копіювально-розмножувальної техніки, а підпис – шляхом перемальовування на просвіт або шляхом вологого копіювання. Можливі також і варіанти, коли копіюється документ з несправжнім підписом (в тому числі і виконаним із застосуванням різних технічних прийомів). У цьому випадку багаторазове копіювання документа дозволяє приховати ознаки технічного підроблення у підписі. У практиці мали також місце непоодинокі випадки, коли для здійснення фальсифікації документа використовувався чистий бланк зі справжнім підписом. Такий випадок, зокрема, був описаний А. Я. Паліашвілі [188].

В одну з криміналістичних лабораторій надійшов на дослідження документ – розписка на отримання грошей, у якому був сумнівний підпис від імені К. Експерт, не маючи у своєму розпорядженні всіх матеріалів справи, провів тільки порівняльне дослідження спірного та автентичного підписів К., і надав висновок, що підпис виконаний самим К. Проте в процесі розслідування було встановлено, що К. вказаної суми грошей не отримував. Виникла підозра, чи не використаний для виготовлення підробленого документа аркуш чистого паперу з підписом К., відірваний від якогось справжнього документа. Повторною експертизою, коли були надані всі необхідні матеріали, було встановлено, що досліджувана розписка написана на шматочку чистого паперу, відірваному разом з підписом від старої відомості.

А. Я. Паліашвілі також визначає ознаки монтажу документа, але з позиції фахівця в галузі почеркознавства. Вчений, зокрема, зазначає, що про використання цього способу можуть свідчити ознаки незвичного просторового розміщення підпису відносно тексту або країв паперу. Підпис розміщується дуже близько від тексту (включаючи й дату) або далеко від нього, можливе

непаралельне його розміщення, порушуються звичні для виконавця підпису інтервали між текстом і підписом. Інколи підпис в документі знаходиться дуже близько від краю документа, хоча при цьому є вільне місце між тестом і підписом, також окремі фрагменти підпису можуть бути обрізані або обірвані. Також зустрічаються випадки, коли частини тексту документа ніби «обходять» підпис зверху, знизу або «стискаються» після нього. У місцях розташування підпису інколи спостерігаються штрихи, які не належать цьому документу. Для того, щоб замаскувати недоліки, виготовленому таким чином документу надають вигляд зношеного, розірваного або пошкодженого будь-яким іншим способом, а потім склеєного з окремих шматків [188].

В окремих випадках фахівцями у галузі судово-технічної експертизи документів може бути встановлений факт не тільки наявності, але й відсутності монтажу у наданих на дослідження копіях (технічних зображеннях) документів. І нарешті, як свідчить практика, будь-які документи відносно яких ставляться питання щодо справжності підписів у них, зазвичай, в першу чергу направляються на дослідження експерту-почеркознавцю.

Проте, навіть у випадках безпосереднього призначення судово-технічної експертизи документів на предмет встановлення факту монтажу в них, до дослідження доцільно залучати також і експертів-почеркознавців, якщо у цих документах наявні зображення почеркових об'єктів (текстів, записів, підписів). Означену позицію яскраво демонструє приклад з практики.

Для проведення експертного дослідження були надані електрофотокопії відомостей на отримання заробітної плати. На вирішення експерту одразу було поставлене питання: «Чи мав місце факт монтажу зображення при виготовленні копій наданих відомостей про отримання заробітної плати, зокрема, при копіюванні підписів від імені С.?». Питання про те, виконаний цей підпис самою С. чи іншою особою, перед експертом не ставилось. Але фахівець, якому було доручено проведення вказаного дослідження, мав кваліфікацію як за спеціальністю 2.1 «Дослідження реквізитів документів», так і за спеціальністю 1.1 «Дослідження почерку та підписів».

При огляді наданих на експертизу документів загалом та по фрагментах, зокрема, зображень підписів від імені С., експертом було відмічено, що ряд зображень підписів збігаються між собою за більшістю загальних почеркових ознак – транскрипцією, розгоном, зв'язністю, формою і напрямком лінії основи підписів, а також за всіма окремими почерковими ознаками – формою і напрямком при виконанні штрихів та елементів букв, відносної протяжності їх по вертикалі та горизонталі, їх взаємного розміщення, розташування точок початку та закінчення рухів тощо.

За подібністю конфігурації елементів масив досліджуваних підписів був поділений експертом на чотири групи. У межах певної групи підписи збігалися практично за всіма загальними, а також за всіма окремими почерковими ознаками. Лише у деяких підписах спостерігалися відмінності від інших підписів групи за розміром чи нахилом їх елементів. Крім того, експерт відмітив різне розміщення зображень деяких підписів відносно бланкової лінії або відсутність бланкової лінії взагалі (але залишки цієї лінії були помітні в електрофотокопії досліджуваного документа).

Після приведення досліджуваних підписів у межах кожної з чотирьох груп до одного розміру та однакового кута нахилу їх елементів, експертом був зафіксований той факт, що виявлені збіги почеркових ознак свідчать не просто про виконання оригіналів підписів однією особою, а вказують на повну відсутність варіативності підписного почерку, тобто цілковиту тотожність зображень підписів кожної групи.

При мікроскопічному дослідженні зображень підписів було відмічено, що вони містять сліди комп'ютерної обробки. Зокрема, краї окремих штрихів мають форму зубців прямокутної форми.

Аналіз усіх виявлених збігів і розбіжних ознак дозволив експерту дійти висновку про те, що оригіналом для копіювання у першій групі зображень підписів від імені С. слугував один справжній підпис цієї особи, а копії платіжних відомостей, віднесених до даної групи досліджуваних документів, виготовлені з використанням комп'ютерного монтажу зображення.

Аналогічна ситуація була з копіями підписів від імені С., умовно віднесеними експертом до груп 2, 3 та 4. В межах кожної з цих груп для копіювання використовувався один справжній підпис (свій для кожної групи), і за допомогою комп'ютерної обробки окремі з цих зображень піддавалися незначним змінам: змінювались геометричні розміри та (або) нахил чи розміщення зображень підписів відносно бланкових ліній. Потім отримані зображення підписів шляхом комп'ютерного монтажу розміщувалися у відповідних графах платіжних відомостей.

Крім того, в електрофотокопіях досліджуваних документів експертом був виявлений монтаж не тільки підписів від імені С., але й підписів від імені інших осіб, які мали отримати заробітну плату за цими платіжними відомостями.

Так, розміщення зображень підписів у 1, 2 і 3 графах (від імені С., Ш., Ц.) один відносно одного та відносно горизонтальних і вертикальних ліній таблиці відомостей збігалось, натомість у зображеннях інших трьох підписів (від імені К., Н., Т.) у двох відомостях були встановлені розбіжності, а саме: 1) зображення підпису від імені К. в одній з відомостей дещо збільшене і зміщене вліво, донизу; 2) зображення підпису від імені Н. збільшене, повернуте проти годинникової стрілки і зміщене вліво порівняно із зображенням підпису від імені цієї особи в іншій відомості; 3) зображення підпису від імені Т. зміщене вправо.

Разом з тим, за усіма іншими загальними та окремими почерковими ознаками зображення підписів від імені кожної з осіб у даних відомостях абсолютно збігалися.

Вказане дозволило експерту констатувати, що при виготовленні копій підписів від імені кожної з осіб у двох платіжних відомостях як оригінали для копіювання використовувались одні й ті ж підписи, які піддавалися попередній комп'ютерній обробці з метою монтажу зображення.

Отже, експертом був зроблений остаточний висновок про те, що при виготовленні копій платіжних відомостей для нанесення зображень підписів отримувачів заробітної плати, у тому числі й підпису від імені С., використовувався комп'ютерний монтаж зображень, а оригіналами для

копіювання підписів від імені С. слугували чотири різні підписи С. (Архів Тернопільського відділення КНДІСЕ МЮ України, 2009 рік) [197, с. 54–57].

Отже, для встановлення вагомих для слідства та суду фактів нерідко виникає необхідність у комплексному підході при експертних дослідженнях документів, а саме – у використанні спеціальних знань, що належать до різних галузей криміналістичної експертизи, зокрема, до судово-почеркознавчої та ТЕД. Такі ситуації виникають не тільки при призначенні комплексних експертиз, але можуть траплятися й тоді, коли правоохоронними органами призначаються експертизи тільки одного роду (почеркознавчі або судово-технічні експертизи документів).

Крім того, у ряді експертних ситуацій (висока якість фотографічної копії, достатній обсяг графічної інформації у зображенні підпису, принципове значення експертного висновку для прийняття рішення по суті) експерту не варто повертати матеріали без проведення досліджень, навіть за відсутності оригіналу документа. У таких випадках він може скористатися правом на експертну ініціативу, яке закріплене у законодавстві України.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 2

1. До технічних прийомів, які застосовуються для виконання неавтентичних підписів, належать в тому числі і види, пов'язані з механічним нанесенням зображення підпису. Таку думку, зокрема, підтвердили 77,4 % респондентів під час анкетування. Але криміналістичне дослідження таких об'єктів в обов'язковому порядку повинне носити комплексний характер із залученням фахівців і в галузі судового почеркознавства, і ТЕД.

Нами пропонується власна класифікація технічних прийомів, які застосовуються для підроблення підписів, за наступними критеріями: спосіб здійснення (шляхом рукописного виконання; шляхом нанесення із застосуванням технічних засобів; шляхом комбінації рукописних та механічних прийомів відтворення); ступінь можливості виявлення ознак почерку виконавця (прийоми, при здійсненні яких можливе виявлення ознак почерку виконавця (рукописні прийоми); такі, що повністю унеможливають таке виявлення (прийоми механічного відтворення)); кількість етапів виконання (одноетапні та багатоетапні); хронологія виникнення та поширення (історичні та сучасні).

Нашою принциповою позицією є теза про необхідність визначення конкретного прийому технічного підроблення, адже кожен з них характеризується певним комплексом ознак, враховуючи які, експерт має змогу правильно оцінити походження збігів та розбіжностей у графічному матеріалі, а також диференціювати ознаки технічного підроблення від інших, не пов'язаних зі способом нанесення підпису (ознаки та особливості (дефекти) приладу письма, навмисне або випадкове внесення змін у підпис тощо).

2. Виконання підпису шляхом перемальовування на просвіт характеризується відповідним комплексом ознак. Певна частина ознак цього комплексу, зокрема такі, що пов'язані з особливостями механізму копіювання підписів у такий спосіб, може бути виявлена фахівцями судово-технічного дослідження документів. Інша їх частина, зумовлена значним впливом на виконавця штучних збиваючих факторів, пов'язаних з умисною зміною власного почерку при виконанні підпису від імені іншої особи та установкою

на відтворення почеркової навички цієї особи, виявляється в ході почеркознавчого дослідження. Отже, необхідність комплексного підходу при дослідженні підписів цього виду, не викликає сумнівів.

3. У сучасних умовах, коли вміст рукописних почеркових об'єктів у документах практично зведений до нуля, а використання кліше стало об'єктивною реальністю сьогодення, навіть факсимільний відбиток підпису може бути єдиним «провідником» між дослідником та виконавцем документа. Більше того, використання факсимільного відтворення підпису за допомогою засобів механічного або іншого копіювання, електронно-числового підпису або іншого аналога власноручного підпису допускається чинним законодавством України. Тому ми вважаємо, що за умови високої якості та інформативності зображення факсимільного відбитку підпису його всебічне експертне дослідження є не лише доцільним, а й необхідним.

4. У ряді експертних ситуацій (висока якість фотографічної копії, достатній обсяг графічної інформації у зображенні підпису, принципове значення експертного висновку для прийняття рішення по суті) експерту не варто повертати матеріали без проведення досліджень, навіть за відсутності оригіналу документа. У таких випадках він може скористатися правом на експертну ініціативу, яке закріплене у чинному законодавстві України. Незважаючи на офіційну заборону, 79,2 % респондентів під час анкетування підтвердили, що підписи у вигляді ксерокопій надходили на дослідження, а прийом технічного підроблення із застосуванням копіювально-розмножувальної техніки з подальшим наведенням займає друге місце за частотою застосування у експертній практиці (37,1 %).

Ефективне та результативне дослідження ознак підписів, нанесених електрофотографічним способом, незважаючи на цілком механічний шлях відтворення, також передбачає комплексний підхід із залученням поряд з фахівцем у галузі ТЕД й експерта-почеркознавця. Такі ситуації виникають не тільки при призначенні комплексних експертиз, але можуть траплятися і тоді, коли правоохоронними органами призначаються експертизи тільки одного роду (почеркознавчі або технічні експертизи документів).

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ МЕТОДИКИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПІДПИСІВ, ВИКОНАНИХ ЗА ДОПОМОГОЮ ТЕХНІЧНИХ ПРИЙОМІВ

3.1. Комплексне криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів

У попередніх підрозділах нашої роботи був обґрунтований висновок про те, що криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів має комплексний характер. Цей висновок ми можемо зробити також і на підставі аналізу значної кількості різноманітних видів технічного підроблення, які зустрічаються в експертній практиці. Очевидно, що умовою високоякісного експертного дослідження несправжніх підписів, виконаних з їх застосуванням, є залучення як експертів-почеркознавців, так і фахівців ТЕД. Слід зауважити, що на сьогодні не існує єдиної уніфікованої методики проведення означеного виду криміналістичних досліджень. Але це цілком очевидно, адже зважаючи на комплексний характер дослідження та різноманітність прийомів технічного підроблення підписів, зрозуміло, що у кожному конкретному випадку експертиза буде ґрунтуватися на індивідуальній сукупності загальних та спеціальних методів (методик) дослідження. З цієї позиції ми цілком погоджуємось з думкою Е. Б. Сімакової-Єфремян, яка стверджує, що методи комплексної експертизи – це засоби пізнання, за допомогою яких досліджуються об’єкти. До загальних методів комплексної експертизи належать методи діалектики, формально-логічні (абстрагування, аналіз, синтез, індукція, дедукція, ідеалізація, побудова гіпотез, аналогія, експеримент та ін.), загально-пізнавальні (спостереження, вимірювання, описування, порівняння, планування, моделювання та ін.). Окремі методи (фізичні, мікроскопічні, рентгеноскопічні, спектральні, хімічні, методи судової фотографії та ситуаційного аналізу та ін.) визначаються інструментальною базою й науковими прийомами або способами дослідження, розробленими в окремих галузях науки і

техніки. Функції спеціальних методів виконують спеціалізовані експертні методики, розроблені з метою вирішення конкретних завдань комплексної експертизи [233, с. 189].

Проте існування розрізнених окремих методик не вирішує проблеми відсутності єдиної видової (типової) методики Комплексного криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (ККДПТП). Недосконалість методичної бази не може не позначатись на якості експертних досліджень, про що свідчить яскравий приклад.

З метою оцінки рівня професійної підготовки працівників регіональних підрозділів з ДНДЕКЦ МВС України до НДЕКЦ при ГУМВС України в Київській області, місті Києві, УМВС України в Кіровоградській, Полтавській, Чернівецькій, Чернігівській областях та на залізницях було направлено контрольне завдання за напрямками технічної експертизи документів та почерку (вих. №19/7-1974 від 25.03.2014 р.). Метою завдання було визначення способу виконання (нанесення) підпису у контрольних зразках. Дослідження необхідно було оформити висновком експерта та направити до ДНДЕКЦ МВС України.

В результаті опрацювання відповідей на контрольні завдання було встановлено наступне:

НДЕКЦ при УМВС України на Львівській залізниці з 5 почеркознавчих завдань надано 3 правильні відповіді (1-ше завдання – не встановлено попередню олівцеву підготовку, у 2-му та 5-му завданні наявна лише констатація факту про попередню технічну підготовку без наведення конкретних ознак);

НДЕКЦ при УМВС України в Чернігівській області з 5 завдань в межах почеркознавчих досліджень надано правильні 4 відповіді, 1-ше завдання не вирішувалось у зв'язку з виконанням підпису шляхом попередньої технічної підготовки (необхідно зауважити, що експерт при дослідженні підпису не відокремлює ознаки попередньої технічної підготовки від діагностичних почеркових ознак, у зв'язку з чим надає необґрунтовану відповідь стосовно попередньої технічної підготовки);

НДЕКЦ при УМВС України в Чернівецькій області з 5 завдань в межах почеркознавчих досліджень надано правильні 3 відповіді, 1-ше та 2-ге завдання не вирішувалось у зв'язку з виконанням підпису шляхом попередньої технічної підготовки (у 2-му завданні експерт на підставі діагностичних почеркознавчих ознак робить висновок про попередню технічну підготовку);

НДЕКЦ при УМВС України на Одеській залізниці з 5 завдань в межах почеркознавчих досліджень надано правильні 3 відповіді, 1-ше та 2-ге завдання виконані неправильно: експертом встановлено, що підписи виконані шляхом попередньої технічної підготовки, після чого надаються як розбіжні ознаки так і збіги та робиться ймовірно позитивний висновок, при цьому розбіжності пояснюються не попередньою технічною підготовкою, а психоемоційним і фізіологічним станом виконавця;

НДЕКЦ при УМВС України на Придніпровській залізниці з 5 завдань в межах почеркознавчих досліджень надано правильні 4 відповіді, але 1-ше та 2-ге завдання не вирішувалось у зв'язку з виконанням підпису шляхом попередньої технічної підготовки, 4-те завдання виконано неправильно – експертом на підставі виявлених співпадаючих та розбіжних ознак був даний категоричний позитивний висновок (автопідлог).

Необхідно зазначити, що експертами НДЕКЦ при УМВС України на Львівській та Одеській залізницях, при дослідженні підписів на предмет виконання їх із застосуванням технічних прийомів, використовується лише лупа або мікроскоп, що є недостатнім для вирішення таких питань та може призводити та призводить до помилкових висновків (див. додаток Н).

Результати виконання завдань свідчать про неоднозначний підхід експертів до вирішення поставлених завдань, що, на нашу думку, перш за все пов'язано з відсутністю досконалої методичної бази. Перша спроба створення такого методичного підґрунтя була здійснена В. В. Ліповським ще у 1975 р. [132]. Пізніше, на основі даної роботи та з урахуванням сучасних тенденцій експертної практики, у 2004 р. фахівцями КНДІСЕ МЮ України були підготовлені відповідні Методичні рекомендації [53]. Проте, у даних документах розглядався лише

почеркознавчий аспект дослідження підписів такого роду. У 2009 р. фахівцями ДНДЕКЦ МВС України спільно з професором кафедри криміналістичних експертиз Київського національного університету внутрішніх справ З. С. Меленевською була розроблена загальна Методика дослідження підписів [155], у якій відображено й окремі аспекти технічного дослідження підписів. Зокрема, на стадії роздільного дослідження, згідно зазначеної методики, проводиться вивчення наданого на дослідження підпису на предмет можливості проведення технічного дослідження з метою виявлення, чи не підроблений підпис якимось технічним засобом (здійснюється із застосуванням візуальних, мікроскопічних та інших методів дослідження, криміналістичних технічних засобів, науково-методичних та інформаційно-довідкових джерел інформації) [155, с. 7]. Таким чином, означена методика не передбачає проведення подальшого почеркознавчого дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, а також не розкриває сутності технічного дослідження таких підписів.

У нашій роботі ми не ставимо за мету створити відповідну комплексну методику, адже її розробка повинна носити ґрунтовний характер і здійснюватися спільно комісією науковців та фахівців практичних підрозділів. Проте у цьому розділі нами буде здійснена спроба розробити загальні положення методики Комплексного криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (ККДПТП).

Як стверджує М. Є. Бондар, експертна методика – важливе поняття у судово-експертній діяльності, пов’язане з процесом експертного пізнання, яке є засобом досягнення поставленої мети і вирішення поставлених завдань [40, с. 40–41].

У словнику основних термінів почеркознавчої та авторознавчої експертизи методика судово-почеркознавчої експертизи визначається як система методів, прийомів та технічних засобів, що визначають процедуру та зміст вирішення її завдань. Більше того, у виданні зазначається, що при неоднорідності методів, які складають методику, застосовують комплексну методику [236, с. 11, 53]. Ми вважаємо, що це твердження цілком можливо віднести і до предмету нашого дослідження.

Науковці, які приділяли значну увагу вивченню питань, що стосуються методичних аспектів експертного дослідження, зокрема, Т. В. Авер'янова [6], Р. С. Белкін [19], М. Є. Бондар [40], А. І. Вінберг [50], А. В. Журавель [86], А. В. Іщенко [99], Д. Я. Мирський [163], О. М. Моїсєєв [165], О. Р. Шляхов [279] та ін., не досягли єдності у поглядах на поняття методики.

Нам найбільше імпонує визначення Д. Я. Мирського, який під методикою експертного дослідження вбачав детально регламентовану програму вивчення особою, яка володіє спеціальними знаннями, властивостей об'єктів для встановлення обставин, що мають доказове значення, змістом якої є застосування у певній послідовності розробленої з цією метою системи методів дослідження [163]. Отже, беручи це визначення за основу, пропонуємо наступне визначення методики ККДПТП.

Методика ККДПТП – програма вирішення експертом (експертами) завдань ККДПТП шляхом застосування системи методів (способів, прийомів, технічних засобів, операцій), що належать до галузей почеркознавства та технічного дослідження документів і використовуються в певній послідовності з метою встановлення фактичних даних, що мають доказове значення у провадженні.

Загальну методику не слід ототожнювати з окремою (конкретною) методикою експертного дослідження [275], яка визначається як окрема методика експертизи або система методів, яка формується безпосередньо в ході дослідження на основі загальної методики і досвіду експерта з метою вирішення конкретного завдання [237, с. 43].

Отже, конкретна (окрема) методика ККДПТП – це програма вирішення конкретного завдання за допомогою системи методів (способів, прийомів, технічних засобів, операцій), що застосовуються в певній послідовності, відносно конкретного об'єкта, і яка базується на типовій (видовій) методиці ККДПТП.

Один з фундаторів експертної методології О. Р. Шляхов наголошував, що методику дослідження неможливо сформулювати без розгляду предмета та об'єктів дослідження, розуміння сутності судової експертизи [277, с. 12].

В іншій праці вчений стверджував, що саме предметом експертизи визначаються сутність та джерела спеціальних знань, необхідних для всебічного дослідження обставин справи та встановлення необхідних фактів [278, с. 7].

Тож пропонуємо визначити предмет ККДПТП шляхом аналізу предмету судової експертизи взагалі та предмету конкретного виду експертизи зокрема.

На основі узагальнення літературних джерел, Г. М. Надгорний здійснив наступну диференціацію визначень предмета судової експертизи як виду практичної діяльності:

питання, що вирішуються експертом шляхом застосування спеціальних знань (Р. Д. Рахунов);

фактичні дані, які підлягають встановленню на основі спеціальних знань і дослідження матеріалів справи (І. Л. Петрухін, О. Р. Шляхов);

вирішення експертних завдань з метою встановлення фактичних даних на основі дослідження об'єктів – матеріальних носіїв інформації про факт чи подію за допомогою спеціальних методів і методик (В. Ф. Орлова);

матеріальні об'єкти або обставини справи, які підлягають дослідженню на основі спеціальних знань (В. Д. Арсеньєв, Р. С. Белкін, В. К. Лисиченко, Д. Я. Мирський) [167].

Г. В. Прохоров-Лукін визначає предмет судової експертизи як певні закономірності об'єктивної дійсності, методи експертного дослідження і особливості порядку підготовки, призначення і проведення експертиз [210, с. 3].

Отже, виходячи з вищенаведених визначень, предмет будь-якої галузі наукових знань складають фактичні дані (факти і обставини), тож вважаємо найбільш вдалою дефініцію О. Р. Шляхова, який визначив предмет судової експертизи як фактичні дані (факти, обставини), які можна одержати на основі досліджень експертів – представників різних прикладних галузей науки і техніки [278, с. 8], та які встановлюються за допомогою спеціальних знань і дослідження матеріалів кримінального провадження або цивільної справи [280, с. 6].

Розглядаючи предмет конкретного виду експертизи через призму визначення предмету судової експертизи загалом, О. В. Шведова у дисертаційному

дослідженні пропонує наступне визначення: «під предметом конкретного виду експертизи ми розуміємо фактичні дані (факти, обставини), які встановлюються за допомогою спеціальних знань у певній галузі шляхом вирішення поставлених перед експертом питань» [271, с. 47]. Ми цілком погоджуємось з таким визначенням і вважаємо за доцільне використати його як основу для визначення предмету ККДПТП.

Отже, предметом ККДПТП є фактичні дані й обставини провадження, пов'язані з виконанням (нанесенням, відтворенням) підписів у документах за допомогою технічних прийомів, які встановлюються шляхом дослідження підписів (їх зображень) із застосуванням спеціальних знань у галузях почеркознавства та технічного дослідження документів і направлені на вирішення поставлених експертних завдань в порядку, передбаченому законом, з метою встановлення істини під час провадження.

Як стверджував О. В. Дулов, предмет дослідження конкретизується завданнями, що стоять перед експертом (ідентифікаційні, діагностичні і ситуаційні) [77], отже кінцевою метою методики ККДПТП є, власне, їх вирішення з метою розв'язання основного комплексного завдання – встановлення причетності конкретної особи до виконання (нанесення) підпису.

Е. Ф. Сімакова-Єфремян пропонує диференціювати завдання комплексної судової почеркознавчої і судово-технічної експертизи документів відповідно до її предмета на чотири групи:

- 1) встановлення виконавців записів (підписів) за копіями документів;
- 2) встановлення факту виконання (в окремих випадках – виконавців) записів (підписів) із застосуванням попередньої технічної підготовки (на просвіт, шляхом вологого копіювання, перетиснення з оригіналу й подальшого наведення барвником незабарвлених рельєфних штрихів, домальовування окремих штрихів і т. п.); встановлення виконавця записів (підписів) із застосуванням приладу письма з дефектом, що утворює подвійні штрихи, тобто коли поряд із забарвленим утворюється незабарвлений втиснений штрих («фаска»), або з іншим дефектом);
- 3) встановлення дописок окремих рукописних записів, цифр, букв (у

випадках, коли тільки технічним дослідженням документа це встановити неможливо);

4) встановлення неможливості факту виконання певною особою зображення підпису (запису), утвореного за допомогою факсиміле-кліше [233, с. 191].

Означені завдання трансформуються у питання, що ставляться перед експертом (експертами). Вирішення цих питань із застосуванням спеціальних знань є метою експертизи, а її проведення сприяє встановленню істини під час провадження [189, с. 3].

За необхідності визначення способу, яким здійснено відтворення підпису у документі, а також ідентифікації засобів і речовин, що для цього використовувалися, на вирішення експертизи можуть бути винесені такі питання:

У межах ТЕД:

діагностичні (пов'язані з визначенням способу нанесення підпису на документ):

яким способом виконано підпис у документі, наданому на дослідження;

чи не нанесений підпис у документі із застосуванням попередньої технічної підготовки;

які технічні прийоми та засоби використовувались для нанесення підпису;

чи не виконано підпис у документі шляхом копіювання з іншого документа (якщо є зразки з підписом, який, на думку слідчого, міг слугувати моделлю);

чи виконано підписи у документі безпосередньо, чи вони скановані та нанесені;

чи не виконано зображення підпису за допомогою копіювально-розмножувальної техніки та ін.

ідентифікаційні:

чи було відтворено або скопійовано підпис за допомогою техніки, вилученої у конкретної особи;

чи не використовувався копіювальний папір, вилучений у конкретної особи, для копіювання підпису в наданому на дослідження документі;

чи на одному друкувальному пристрої виконані підписи у наданих на дослідження документах;

чи виконаний підпис у документі приладом письма, вилученим у конкретної особи;

чи є підпис у документі відбитком конкретного кліше та ін.

У межах почеркознавчого дослідження вирішуються переважно ідентифікаційні питання, пов'язані з визначенням конкретного виконавця підпису:

ким виконано підпис – особою, від імені якої його виконано, чи іншою;

чи виконано підпис, скановане зображення якого надійшло на дослідження, конкретною особою;

чи не скопійований підпис у досліджуваному документі з якого-небудь підпису з числа наданих для порівняння;

чи є справжнім підпис, який слугував моделлю для виготовлення факсиміле-кліше;

чи є справжнім підпис, електрофотографічна копія якого представлена на дослідження тощо, залежно від ситуації та конкретного прийому технічного підроблення.

Мета експертного дослідження, а саме – встановлення фактичних даних (фактів і обставин), які є доказами в процесі здійснення провадження, може бути досягнута лише шляхом повного і всебічного вивчення об'єктів дослідження, тому що предмет, хоча і вирішальна, але не єдина ознака, що відрізняє один (рід) вид експертизи від іншого [278, с. 8–11].

Згідно ст. 1 Закону України «Про судову експертизу» до об'єктів судово-експертних досліджень належать матеріальні об'єкти, явища і процеси, які досліджуються експертом на основі спеціальних знань, і містять інформацію про обставини справи [209, с. 3].

О. Р. Шляхов визначав об'єкт експертизи як всілякі, передбачені цивільно-правовим законодавством джерела інформації [277, с. 12].

Термінологічний словник також визначає об'єктами експертного дослідження матеріалізовані, визначені кримінально-процесуальним і цивільно-

процесуальним законодавством джерела інформації – матеріали кримінального провадження або цивільної справи [237, с. 35].

На нашу думку, об'єктом дослідження є не сама інформація, а її матеріальний носій (джерело), тож пропонуємо наступне визначення об'єкта ККДПТП.

Об'єкт ККДПТП – матеріальний носій інформації, що досліджується із застосуванням спеціальних знань у галузях почеркознавства та технічного дослідження документів з метою вирішення комплексного завдання.

Типовими об'єктами ККДПТП є підписи у документах (їх копіях), виконані із застосуванням попередньої технічної підготовки; утворені за допомогою факсиміле-кліше; утворені шляхом вологого копіювання; матеріали (приладдя), що використовувались для нанесення підписів у документ або внесення в них змін (папір, барвники, допоміжні речовини); вільні, умовно-вільні та експериментальні зразки підписів для порівняльного дослідження та ін.

Повнота та ефективність вирішення поставлених перед експертом завдань залежить від адекватного добору ним відповідного комплексу методів дослідження.

У судовій експертизі метод визначається як система логічних, інструментальних операцій (способів і прийомів) отримання даних для вирішення питання, поставленого перед експертом [237, с. 43].

Отже, експертний метод – це субординована система способів, прийомів, засобів дослідження об'єктів, спрямованих на вирішення конкретного експертного завдання. Проте, поняття «метод», «спосіб», «прийом», «засіб» в судовій експертизі не є тотожними, а розрізняються між собою за ступенем загальності (про це у своїх роботах зауважували Р. С. Белкін, М. Є. Бондар, А. І. Вінберг, Н. Т. Малаховська, Д. Я. Мирський, В. О. Снетков, О. Р. Шляхов та інші).

Поняття методу є більш загальним і включає сукупність способів, засобів, шляхів, прийомів, спрямованих на вирішення поставлених завдань. Спосіб є сукупністю прийомів і засобів, необхідних для вирішення конкретного завдання, а прийом і засіб дослідження – це практичні шляхи вирішення певного експертного

завдання, система дій для вивчення властивостей об'єктів [163]. У свою чергу, технічні засоби поділяються на загальнотехнічні, які були трансформовані для вирішення криміналістичних завдань, та спеціально створені – власне криміналістичні.

На нашу думку, ефективність експертного дослідження залежить не лише від вдалого вибору конкретного методу, а передбачає добір певного їх комплексу, застосованого у правильній послідовності та порядку.

За основу для характеристики системи методів, які використовуються під час дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, пропонуємо взяти класифікацію методів, запропоновану Т. В. Авер'яною [6, с. 13], А. І. Вінбергом, О. Р. Шляховим [50, с. 64], А. В. Іщенком [98, с. 59], В. Я. Колдіним [109, с. 151]. Згідно неї, методи експертного дослідження за ступенем загальності і ієрархією застосування поділяються на:

- всезагальний – діалектико-матеріалістичний (діалектичний) метод;
- загальні (загальнонаукові або загальнопізнавальні) методи;
- окремі методи (часткові);
- спеціальні методи.

Ми вважаємо, що така класифікація, окрім методологічного, має також важливе практичне значення, адже вона за ієрархією визначає вид та послідовність застосування різних методів для вирішення завдань ККДПТП.

Однак, на нашу думку, окремі та спеціальні методи можна розглядати у сукупності, адже, зрештою, їх застосування має спільну мету – вирішення конкретного експертного завдання (дослідження конкретного об'єкта).

Всезагальний (діалектичний) метод як основа будь-якого наукового пізнання дійсності, є методом матеріалістичної діалектики, яка вивчає предмети і явища дійсності в динаміці, зміні, розвитку, взаємозв'язку і взаємозумовленості. Він включає методи традиційної формальної логіки: аналіз і синтез, індукцію і дедукцію, гіпотезу і аналогію [19, с. 308–310], абстрагування, формалізацію і т.ін. Цей метод дає можливість розглядати об'єкт пізнання в розвитку, що для ККДПТП має важливе значення при вивченні механізму взаємодії приладу письма (барвної

речовини) з носієм (папером) і утворення матеріально-фіксованих відображень (підписів).

Розробка *загальних методів* здійснюється такими науками, як філософія, частково – психологія та математика, проте, вони використовуються у різних науках (галузях) практичної діяльності, в тому числі судово-експертній при проведенні ККДПТП.

До них належать спостереження, вимірювання, описання, порівняння, планування, експеримент, моделювання. Однак загальні методи, які застосовуються під час ККДПТП, не відрізняючись за змістом від загальних методів інших наук, мають характерні особливості, зумовлені предметом дослідження, об'єктами і іншими факторами. Так, А. І. Вінберг та О. Р. Шляхов зазначали, що експертиза використовує методи різних наук, але в експертному дослідженні вони застосовуються у трансформованому вигляді, що зумовлюється своєрідністю завдань та специфікою об'єктів, а тому вони відрізняються якісно новими формами та процедурами їх реалізації [50, с. 90].

Отже, пропонуємо більш детально зупинитися на характеристиці загальнонаукових методів ККДПТП.

Спостереження – метод, який під час проведення ККДПТП здійснюється неозброєним оком і/або за допомогою оптичних приладів. Проте, лише комплексне використання різних видів спостереження (різних режимів освітлення) дозволить всебічно та детально вивчити зображення підпису і всі його елементи.

Вимірювання – полягає у встановленні точних розмірних характеристик елементів підпису, дозволяє визначити та вивчити загальні та окремі його ознаки. Вимірювання проводиться за допомогою лінійки, штангенциркуля, мікроскопа з окуляр-мікрометром, вимірювальної лупи і інших пристосувань. Спеціальні прилади дозволяють фіксувати напрямок руху приладу письма, глибину штрихів (для визначення ступеня натиску), визначати точки початку та закінчення рухів, а також відносну глибину окремих частин елементів підпису, послідовність нанесення штрихів, що перетинаються тощо.

Описання – відображення засобів, умов і результатів дослідження. Його дані використовуються для узагальнення одержаної інформації і вирішення різноманітних питань. При проведенні ККДПТП особливістю описання є обов’язкова фіксація всіх умов вивчення об’єктів дослідження.

Експеримент полягає у створенні штучних умов, які б сприяли виявленню певних ознак зображень підписів, що передбачає використання спостереження, вимірювання і порівняння [247, с. 8]. Експеримент може проводитися відносно як самого підпису, так і його моделі, з метою перевірки певних припущень, зокрема, чи виникло зображення підпису у документі внаслідок використання конкретного факсиміле-кліше.

Порівняння – метод, який застосовується як у процесі ідентифікації, так і при вирішенні діагностичних і ситуаційних завдань, а його результати дозволяють судити про наявність і/або відсутність збігів чи розбіжностей та їх значущість. Для реалізації методу порівняння використовують такі способи, як зіставлення, накладання та суміщення, які є незамінними при необхідності демонстрації абсолютного збігу двох підписів, один з яких слугував моделлю для копіювання.

Моделювання – заміна досліджуваного підпису моделлю, яка може бути не точною, абсолютною копією оригіналу, а однобічним, абстрактним відображенням, з подальшим перенесенням результатів її дослідження на документ [57, с. 32]. Моделювання у ККДПТП може бути використано при вирішенні, наприклад, таких завдань, як встановлення послідовності нанесення елементів підпису чи виявлення первинного підпису. Такі моделі можуть бути отримані шляхом:

виготовлення плоских зображень фрагменту документа з підписом за допомогою дифузно-копіювального, абсорбційно-люмінесцентного методів тощо;

фотозйомки в полі токів високої частоти (ТВЧ), що дозволяє створювати плоске відображення рельєфних елементів підпису за допомогою перетворення їх глибини у щільність почорніння на негативі;

використання фотографічної голографії, коли в голограмі фіксується інформація про найдрібніші деталі рельєфу фрагмента документа з підписом тощо.

Прикладом такого методу як реконструкція (відновлення), є встановлення

змісту невидимих чи втрачених елементів підпису.

Спеціальними (окремими) методами ККДПТП є наступні.

Фізичні методи дослідження.

Методи візуального дослідження включають візуальні дослідження при особливих режимах освітлення:

- дослідження у кососпрямованому світлі;
- дослідження в прохідному світлі (на просвіт);
- дослідження при вертикальному освітленні.

Візуальні дослідження із застосуванням світлофільтрів (візуальне розрізнення кольорів):

- дослідження за допомогою абсорбційних світлофільтрів;
- дослідження за допомогою неабсорбційних світлофільтрів [36, с. 33].

Зазначені методи є незамінними для виявлення незначного рельєфу слідів тиснення, що утворюються під час попередньої технічної підготовки, олівцевих штрихів, слідів копіювального паперу тощо (див. додаток II, мал. 4, 5). Крім того, вони застосовуються для посилення контрасту між близькими за кольорами фрагментами при встановленні дописки, послідовності виконання штрихів, що перетинаються, закреслених штрихів.

Мікроскопічні методи (світлова (оптична) і електронна мікроскопія) дозволяють вивчати морфологічну структуру елементів підпису, характер розміщення барвника у елементах та виявляти сліди попередньої підготовки (уповільненість рухів, невмотивовані перерви у штрихах, олівцеві штрихи, сліди тиснення тощо); проводити порівняльне дослідження будови, форми, розмірів елементів, виявляти сліди підчисток, монтажу, а також найдрібніші індивідуальні ознаки в елементах підпису. При цьому використовуються оптичні прилади від найпростіших (лупи 2-х, 4,5-х, 10-х) до більш складних (мікроскопи бінокулярні стереоскопічні (МБС–9, МБС–10), біологічні (МБИ–1), порівняльні (МС–51, МИС–10), інструментальні вимірювальні (УИМ–21, УИМ–22) і т.ін.). Найчастіше при вивченні елементів реквізитів використовуються стереоскопічні мікроскопи МБС–9, МБС–10 (збільшення до 32-х), а для порівняльного дослідження – телевізійний

спектральний люмінесцентний мікроскоп «Regula-5001M» з програмним забезпеченням «VIDEO SCOPE». При проведенні мікроскопічних досліджень використовуються і різні режими освітлення: відбите, прохідне, кососпрямоване світло [161, с. 47–48] тощо.

Профілографічні методи можуть застосовуватися після мікроскопічних або паралельно з ними (завдяки дослідженню мікрорельєфу об'єктів за допомогою методу растрової електронної мікроскопії можна вибрати певну ділянку для профілювання [162]). Профілографічні методи використовуються для вивчення рельєфу поверхні документа.

Люмінесцентні методи (люмінесцентний аналіз, адсорбційно-люмінесцентний метод) засновані на спостереженні збудженого випромінювання, властивості якого дозволяють проводити якісний і кількісний аналіз речовин, використовуються для виявлення слабковидимих і невидимих елементів первинного підпису (утвореного олівцем або шляхом перетиснення по підпису-оригіналу), ознак травлення, змивання, дописок, встановлення послідовності виконання штрихів, що перетинаються, тощо [174, с. 39–44].

Спектральні методи (спектральний аналіз, емісійний спектральний аналіз, спектроскопія в ультрафіолетовій та видимих зонах спектра) використовуються для диференціації матеріалів письма, визначення класу, марки барвника, проведення кількісних оцінок. Наприклад, спектральні характеристики чорнил струменевих принтерів встановлюються методом молекулярної спектроскопії у видимій частині спектру. Фотоакустична спектрометрія дозволяє одержувати спектральні характеристики і тонеру, і чорнил документа без внесення в нього змін, проводити диференціацію однокольорових (наприклад, чорного кольору) матеріалів письма в штрихах, які відрізняються за якісним (кількісним) складом барвників [92, с. 48].

Дослідження документів і матеріалів письма в ІЧП дозволить прочитати змиті, вицвілі, витравлені, обвуглені, залиті кров'ю тексти (підписи), виявити сліди тиснення, графіту та барвників (і копіювального паперу також) [23, с. 187].

При дослідженні документів в УФП можна диференціювати речовини, різні за складом, але однакові за зовнішнім виглядом (зокрема, для виявлення речовин,

які наділені копіювальною здатністю – при вологому копіюванні, встановити факт застосування при підробці проміжних кліше та розчинників тощо.

До недавнього часу методи судово-дослідницької фотографії відносили до групи фізико-хімічних методів, адже процес виготовлення фотознімків був пов'язаний з різноманітними хімічними процесами та реакціями. Зараз, в епоху цифрових зображень, такі методи відносять до фізичних.

Для дослідження реквізитів документів (в т.ч. підписів) часто застосовують методи судово-дослідницької фотографії, спрямовані на виявлення погано видимих та невидимих ознак об'єктів, на одержання фотозображень у якості порівняльного матеріалу при ідентифікаційних дослідженнях, на забезпечення наочним ілюстративним матеріалом у вигляді фотознімків, що полегшують сприйняття як результатів дослідження, так і висновків експерта [57, с. 44].

Для визначення способу нанесення підпису на документ, а також для вивчення найдрібніших деталей елементів підпису застосовують такі види судово-дослідницької фотографії, як:

- 1) фотозйомка зі значним збільшенням (макрофотографія та мікрофотографія);
- 2) фотографування при різних режимах освітлення, у видимій зоні спектра та з використанням світлофільтрів (розрізнення кольорів);
- 3) фотографування у невидимих зонах спектру;
- 4) фотографування картини люмінесценції у видимій та ближній інфрачервоній зонах спектра;
- 5) контрастувальна фотографія.

Детальну характеристику цих методів, а також особливості і умови їх ефективного застосування у практичній діяльності експерта-криміналіста здійснив П. Ф. Сілкін [231]. Його робота стала фундаментальною для подальших розробок з цього напрямку. Приділяв увагу вивченню методів криміналістичної фотографії і М. В. Салтевський [118; 219].

Перелічені способи фотозйомки є незамінними для диференціації графітних, чорних олівців і барвної речовини копіювального паперу, які застосовуються під

час попередньої технічної підготовки при здійсненні підроблення підпису. Крім того, вони дозволяють встановлювати вицвілі, підчищені, залиті та закреслені штрихи, а також визначати послідовність виконання штрихів тощо.

Фізико-хімічні методи.

Дифузно-копіювальні методи засновані на властивостях окремих компонентів матеріалів штрихів, які проникають при контакті в емульсійний шар фотоматеріалів, змінювати їх чутливість, сенсibilізувати чи десенсибілізувати до певних зон спектрів [70]. Застосування зазначених методів дозволяє отримати гарні результати при виявленні записів (підписів), виконаних через чорний копіювальний папір, залитих чорною тушшю; дописаних у документах, виконаних у кількох примірниках, якщо дописування робилося лише в одному примірнику (без застосування копіювального паперу); виконаних на темних та багатокольорових поверхнях та ін.

Хроматографічні методи (тонкошарова, паперова хроматографія, електрофорез) ґрунтуються на вибірковій сорбованості речовин під час їх проходженні крізь шар сорбенту [102, с. 5]. Ці методи застосовуються, здебільшого, для дослідження барвників та інших речовин, що входять до складу чорнил, паст кулькових ручок, художніх та поліграфічних фарб, паперу та інших матеріалів документів.

Хімічні методи (методи екстракції, виділення і концентрації осадженням, дистиляційні, метод аналізу шляхом нагрівання, методи кількісних і якісних хімічних реакцій тощо) застосовуються з метою диференціації матеріалів документа (паперу, клею), встановлення групової належності матеріалів штрихів (тонера, чорнил), основи документа, виявлення слабовидимих і невидимих елементів, слідів травлення, визначення давності виконання документа, послідовності нанесення штрихів, що перетинаються. Хімічним аналізом виявляється склад багатокомпонентних сумішей матеріалів документа. Робочим прийомом є прийом копіювання, заснований на явищі екстракції, що полягає у виділенні барвників із матеріалів письма на поверхню матеріалу документа, оброблену спеціальними органічними розчинниками [198].

Безумовно, крім добору відповідних методів, якість ККДПТП залежить і від спеціальної апаратури та обладнання, якими оснащене робоче місце експерта. Зокрема, приладів для мікроскопічного дослідження, що дозволяють проводити вивчення підписів (їх зображень) в особливих режимах освітлення («Regula», «Вілдіс», «Спектр-Експерт» тощо).

Надзвичайно важливу функцію при дослідженні підписів відіграють також апаратно-програмні комплекси [123]. Так, під час вирішення питання про можливість копіювання досліджуваного підпису з конкретної його моделі у наданих зразках використовується метод накладання. Цей метод зараз успішно реалізується за допомогою таких графічних редакторів, як «Fotoshop» (фірма «Adobe»), «Photopaint» (фірма «Corel») та ін. У цьому випадку методика дослідження складається з чотирьох етапів:

- 1) оцифрування (сканування) зображень підписів, що надійшли на дослідження;
- 2) приведення зображень до однакової взаємної орієнтації на площині та їх кольорова корекція;
- 3) накладання зображень підписів, що ідентифікуються;
- 4) оцінювання результатів накладання – експерт повинен оцінити збіг (або розбіжність) контурів деталей елементів підписів [57, с. 56].

Крім того, застосування цього методу дозволяє одразу отримати якісний ілюстративний матеріал.

З використанням програм обробки зображень вирішується також ряд експертних завдань, пов'язаних з вивченням характеру розподілення барвника у штрихах. Наприклад, за допомогою експертної системи «Dia» вирішуються діагностичні завдання щодо підписів [32]. Незамінними методи цифрової обробки є і для дослідження слабовидимих зображень, в тому числі підписів, у документах [269].

Під час проведення ККДПТП перераховані методи застосовуються не окремо один від одного, а в комплексі. Так, методи судово-дослідницької фотографії (мікрозйомка) поєднуються із застосуванням особливих режимів освітлення

(кососпрямоване світло, УФП тощо). Або, для визначення послідовності нанесення штрихів, що перетинаються, може бути використана методика лазерного люмінесцентного аналізу, яка поєднує можливості методу вологого копіювання і адсорбційно-люмінесцентного методу [262].

Слід також зазначити, що вибір методів та визначення порядку їх застосування повинні спрямовуватись на отримання взаємодоповнюючої інформації та, безумовно, сприяти її максимальному отриманню за найменших витрат часу та засобів.

Вищевикладене дозволяє зробити висновок, що визначення поняття предмета, об'єктів, завдань, методів і методики ККДПТП, має не лише теоретичне, але й практичне значення для успішного вирішення поставлених перед експертом питань.

Пропонуємо перейти до розгляду основних етапів криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.

Загальна методика почеркознавчої експертизи підпису складається з наступних етапів:

- підготовча стадія (попереднє дослідження);
- роздільне дослідження;
- порівняльне дослідження;
- оцінка результатів проведеного дослідження та формулювання висновків;
- оформлення результатів проведеного дослідження [155, с. 5].

Проте, методика експертизи підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, має свої особливості, зумовлені своєрідністю їх виконання та дослідження.

Так, особливого значення при проведенні експертизи таких підписів набуває підготовча стадія дослідження, основними завданнями якої є:

- з'ясування мети дослідження;
- формування загальної уяви про об'єкти дослідження, їх ознаки;
- оцінка наданих у розпорядження експерта порівняльних матеріалів для вирішення поставлених питань;

побудова гіпотез;
планування експертного дослідження.

Надзвичайно актуальним є з'ясування відомостей про умови виконання досліджуваного підпису, в тому числі, про особу передбачуваного виконавця (хвороба чи інший стан).

Окремо хотілося б зупинитися на оцінці порівняльного матеріалу. Як відомо, до загальних вимог, що висуваються до експертних зразків, відносять достовірність (безсумнівність походження) та достатність (як з точки зору якості, так і кількості) [156, с. 35]. Деякі автори додають до цього переліку репрезентативність та зіставність [108, с. 113].

Достовірність експертних зразків перевіряється ретельним порівнянням вільних зразків як між собою, так і з експериментальними зразками, а також шляхом аналізу результатів пред'явлення одних і тих самих документів різним особам [247, с. 272]. Проте, як зазначають практики, перевірка вільних зразків підписів та почерку іноді може бути ускладнена. Їх не завжди можливо пред'явити імовірному виконавцю в силу відсутності останнього (хвороба, смерть і т. ін.). В інших випадках слідчий може бути невірно зорієнтований самим імовірним виконавцем чи іншою особою, яка має відношення до відбору вільних чи умовно-вільних зразків.

Особливу увагу необхідно приділяти перевірці умовно-вільних зразків, так як вони найчастіше піддаються викривленню. Це може відбуватися як ненавмисно (внаслідок хвилювання при підписанні протоколів, пояснень), так і навмисно з метою унеможливити проведення експертизи.

Недоліком експериментальних зразків також є можливість навмисного перекручення виконавцем свого почерку або підпису, проте, їх безумовними перевагами є достовірність (безперечність походження), можливість відібрання у необхідній кількості та в умовах, максимально наближених до тих, у яких виконувався досліджуваний об'єкт [274, с. 261–262].

При ідентифікаційному дослідженні підписів необхідно враховувати, що іноді певна особа має в якості посвідчувального знака декілька варіантів підписів,

різниця між якими може бути настільки істотна, що вони несумісні один з одним. Наявність декількох варіантів підписів у однієї і тієї ж особи може бути викликана різними причинами: зміною прізвища, соціального статусу, виконанням підписів на різних мовах та ін. [247, с. 202].

Тож, при проведенні почеркознавчого дослідження підписів досить гостро постає питання про дотримання такої вимоги, як достатність порівняльного матеріалу. Для дослідження підпису повинні бути надані вільні зразки, виконані особою, яка перевіряється, в різних документах та в різні часові проміжки у вигляді підписів та почерку [65, с. 69].

Хотілося б зауважити, що при дослідженні підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, ретельне вивчення порівняльного матеріалу особливо важливим стає через можливість наявності серед наданих зразків підписів того, який слугував моделлю для копіювання. При цьому слід пам'ятати, що вони не обов'язково можуть збігатися за масштабними характеристиками, адже можливий варіант, коли модель підпису сканується і за допомогою комп'ютерної обробки її розмірні характеристики змінюються, а вже потім ця проміжна модель обводиться (перетискається тощо). Або, скопіювавши підпис-оригінал, виконавець навмисно вносить незначні варіативні зміни (подовження окремих елементів, зміна розстановки тощо). Проте, при достатньо ретельному вивченні, дані ознаки можуть бути виявлені експертом.

У попередніх підрозділах нашої роботи ми вже розглядали питання про розмежування компетенції експертів різних спеціальностей під час дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (див. п. 1.2). Актуальним з цієї позиції є також питання про послідовність застосування спеціальних знань в галузі почеркознавства та ТЕД. Аналіз довідкових та методичних джерел дозволяє стверджувати, що більшість науковців визнають провідним експертом цього виду досліджень фахівця в галузі почеркознавчої експертизи, адже саме він визначає необхідність та момент залучення експерта-документаліста до проведення експертизи [39, с. 42; 53, с. 57; 138; 156, с. 222; 233 та ін.]. Означена теза підтверджується і практикою, адже зазвичай, підпис, як об'єкт криміналістичного

дослідження у першу чергу потрапляє до експерта-почеркознавця, який вже під час дослідження підпису на наявність у ньому ознак незвичного виконання, висуває гіпотезу про застосування технічних прийомів і необхідність застосування методів ТЕД для визначення способу нанесення підпису.

Крім того, почеркознавчі дослідження повинні передувати іншим і зважаючи на неруйнівний характер їх методів. Так, О. І. Суєтнова стверджує, що якщо з'ясовується, що в завдання входять не тільки почеркознавчі, але й інші види дослідження, наприклад, хімічне чи технічне, які проводяться експертами інших спеціальностей, визначається порядок проведення відповідних досліджень. При цьому враховується, що почеркознавче дослідження, по можливості, варто проводити до досліджень, пов'язаних зі зміною зовнішнього вигляду документа [248, с. 205].

В. В. Ліповський зауважував, що почеркознавче дослідження підпису повинно бути первинним, так як лише в процесі його проведення при експертному огляді на стадії роздільного дослідження чи оцінки результатів порівняння може виникнути необхідність у застосуванні методів ТЕД. Наприклад, експерт-почеркознавець встановив, що провести дослідження наданого підпису неможливо внаслідок поганого розрізнення штрихів чи повного замазування їх іншим барвником. У цьому випадку подальше дослідження можливо проводити лише після застосування методів технічного дослідження документів: посилення контрастів, кольоророзділення тощо [138, с. 77].

Технічному дослідженню підпису повинно передувати вивчення таких його загальних ознак, як: транскрипція, загальний вид і ступінь виробленості (координація рухів і темп виконання), вивчення ознак просторової орієнтації досліджуваного підпису. При цьому загальне місцезнаходження підпису експерт відмічає ще на попередній стадії дослідження; на цій стадії виявляються і детально вивчаються особливості розміщення його на документі, які можуть наштовхнути на думку про використання технічного підроблення (монтаж, попереднє нанесення підпису на пустий бланк документа тощо) [155, с. 10].

Отже, необхідність проведення технічного дослідження в першу чергу може

виникнути на стадії роздільного дослідження підпису, метою якого є виявлення та вивчення ознак почерку окремо у досліджуваному підпису і зразках для складання цілісної уяви про почерк, відображений у досліджуваному підписі та порівняльному матеріалі. На цій стадії експерт-почеркознавець може виявити у місці розміщення штрихів спірного підпису незафарбовані сліди (рельєфні штрихи) чи штрихи, виконані іншим барвником. При цьому виникає необхідність дослідження цих штрихів чи слідів і визначення їх структури чи складу, що також може вимагати застосування методів спеціальної зйомки: в кососпрямованому світлі, у відбитих ІЧП та ін.

Слід зазначити, що необхідність у використанні спеціальних методів, що традиційно належать до сфери ТЕД, може виникнути і на стадії порівняльного дослідження в ході вивчення загальних та окремих ознак підпису, необхідних для вирішення ідентифікаційного завдання (таких, як темп і зв'язність рухів, напрямок і послідовність рухів при виконанні окремих елементів підпису і т.п.) [39, с. 42].

Необхідність застосування означених методів, на думку В. В. Ліповського, може виникнути і на стадії оцінки результатів порівняльного почеркознавчого дослідження, коли є розбіжності ознак, які неможливо пояснити варіаційністю підписів, впливом дії збиваючих факторів чи підроблення. За допомогою методів технічного дослідження документів необхідно визначити, чи не є вони наслідком наявності у складі підпису будь-яких сторонніх штрихів [138, с. 77]. З цією метою можуть бути використані методи визначення однорідності барвника, послідовності нанесення штрихів тощо.

Ми цілком погоджуємось з думкою вченого і у наступному підрозділі дисертації пропонуємо перейти до можливостей технічного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.

Отже, у цьому підрозділі нами були сформульовані наукові основи єдиної видової методики комплексного криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (ККДПТП), а саме: визначено поняття методики, об'єкт, предмет, завдання та систему методів означеного дослідження.

3.2. Техніко-криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів

На думку Р. С. Белкіна, у всіх випадках, незалежно від того, чи виявлені при огляді ознаки незвичного виконання у підписі, техніко-криміналістичне дослідження слід вважати обов'язковим [258, с. 103]. Важко не погодитись з думкою вченого, однак ми вважаємо головним завданням технічного дослідження підпису саме встановлення способу нанесення підпису на документ, що, на думку Т. В. Кузнєцової, має бути обов'язковою складовою кожного почеркознавчого висновку та прямо залежить від знань експерта-почеркознавця в галузі технічного дослідження документів [122, с. 132].

Однак більшість авторів стверджують, що почеркознавче дослідження все ж передує технічному в частині вивчення ознак незвичного виконання підпису [57, с. 155; 132, с. 17; 156, с. 222]. Загальна методика дослідження підписів також виносить детальне вивчення транскрипції досліджуваного підпису та вивчення ознак просторової орієнтації досліджуваного підпису на більш ранні етапи дослідження, порівняно з вивченням наданого на дослідження підпису, на предмет можливості проведення технічного дослідження [155, с. 7].

В першу чергу, незвичне виконання виявляється у сповільненості темпу рухів при виконанні підпису, про яку, зокрема, свідчать злами штрихів, немотивовані зупинки приладу письма, подвоєння штрихів, потовщення і тупі закінчення (див. додаток О, мал. 1).

Ці ознаки можуть бути виявлені неозброєним оком або з незначним збільшенням (із застосуванням збільшувальної лупи). Під час такого дослідження можуть бути виявлені і ознаки так званої попередньої підготовки. Адже, як вже зазначалося, ряд способів технічного підроблення підписів (відтворення підпису шляхом олівцевої підготовки з подальшим наведенням, копіювання підпису через копіювальний папір або тисненням по штрихах справжнього підпису з подальшим наведенням рельєфного зображення барвником) відбувається у два етапи: спочатку на документ (який підробляється) наноситься слабкий контур зображення підпису,

що імітується, згодом, на другому етапі, вказаний контур обводиться олівцем або ручкою (кульковою, гелевою чи чорнильною) з достатнім натиском, властивим звичайному письму. Так у досліджуваному підписі з'являються ознаки попередньої підготовки (олівцеві штрихи, штрихи копіювального паперу, подряпини і тиснення, проведені гострим предметом тощо), характерні для конкретного прийому підроблення, які були детально розглянуті у попередніх підрозділах нашої роботи (див. додаток О, мал. 2).

Для вивчення таких ознак, в першу чергу, основну увагу слід звернути на загальний стан документа, його розміри і форму, характер країв і залишки штрихів, що є на краях, пошкодження поверхневого шару паперу, відносне розташування підпису і тексту тощо. Береться до уваги також товщина паперу, його загальний стан та якість, місце розташування підпису, колір його штрихів, рівномірність нанесення барвника, тип приладу письма, яким виконаний текст і підпис тощо. Наприклад, вірогідність копіювання підпису на просвіт на щільному і товстому папері менша, ніж на прозорому і тонкому.

У будь-якому випадку, остаточний висновок про наявність ознак попередньої підготовки може бути зроблений лише після дослідження підпису спеціальними методами [57, с. 156]. Першим таким методом, безумовно, є мікроскопічне дослідження, що проводиться за допомогою збільшувальних приладів. Вивчення елементів підпису при малих збільшеннях (4–6 крат) застосовується для уточнення ознак сповільненості темпу рухів та виявлення ознак, які могли бути не помічені неозброєним оком. Вже таке збільшення дає можливість спостерігати відмінність штрихів копіювального паперу або олівця, слідів перетиснення від штрихів подальшого наведення та інші ознаки попередньої підготовки, навіть у випадку намагання їх механічного видалення з метою маскування. Наступним етапом мікроскопічного дослідження є вивчення підпису при збільшенні у 40–50 і більше разів. Таке збільшення дає можливість вивчити структуру штрихів і частинок барвника, ретельно дослідити їх колірні відтінки (див. додаток П, мал. 1).

Для того, щоб знайти сліди попередньої підготовки у вигляді олівцевих штрихів, а також відрізнити олівець від копіювального паперу, рекомендується

застосовувати мікроскопи з opak-ілюмінаторами [45, с. 5]. Вводячи або виводячи аналізатор, розташований в тубусі мікроскопа і, таким чином, спостерігаючи або розсіяне, або дзеркально-відбите світло частинками штриха, навіть у важких випадках можна знайти характерний блиск частинок графіту. Паралельно з цим вивчається характер розташування частинок барвника по відношенню до волокон паперу і країв штрихів. Слід зазначити, що джерело світла повинне забезпечити достатньо яскраве освітлення досліджуваного місця документа (підпису). Фахівці зауважують, що найкращий ефект досягається тоді, коли освітлювач приблизно вдвічі більший від об'єкта зйомки [89, с. 122]. Кут між оптичною віссю освітлювача та поверхнею документа визначається експериментально шляхом підбору.

Очевидно, що техніка мікроскопічного дослідження підписів не відрізняється від техніки дослідження інших об'єктів ТЕД. Так, для отримання мікрофотознімків підписів може бути використана мікрофотографічна установка будь-якого типу. При невеликих збільшеннях зручніше користуватися короткофокусними об'єктивами без окулярів [174, с. 46].

Ефективним для виявлення слідів попередньої олівцевої підготовки є також дослідження підписів у різних режимах освітлення із застосуванням світлофільтрів (див. додаток П, мал. 4). Світлофільтри зручніше всього встановлювати перед джерелом світла при односторонньому освітленні і між об'єктивом і пластинкою при освітленні об'єкту з декількох сторін. В цьому випадку наведення на різкість необхідно проводити зі встановленим світлофільтром.

Тож пропонуємо розглянути особливості застосування методів дослідження підписів у невидимій зоні спектра. Досить ефективним, на думку криміналістів, для виявлення слідів попередньої підготовки, є дослідження у інфрачервоній зоні спектра. Так, у більшості випадків, дослідження підпису в інфрачервоних променях, дозволяє повністю усунути чорнильні штрихи, і виявити штрихи олівця або копіювального паперу, що знаходяться під ними.

За умови, що наведення проводилось чорнилом на базі анілінового барвника, використовується електронно-оптичний перетворювач. За допомогою цього

приладу можна спостерігати, що барвник, яким здійснювалось наведення, повністю або в значній мірі прозорий для інфрачервоного проміння. Разом з тим чітко видимий контур підпису, але його штрихи тонші і в різних місцях мають неоднакову оптичну густину (темні і світлі ділянки). Таким чином, спостереження такої картини за допомогою електронно-оптичного перетворювача дозволяє встановити конкретний прийом підроблення. Для фіксації слідів попередньої підготовки слугує фотографування у інфрачервоних променях [58, с. 36].

В разі виявлення достатньо чіткого зображення контура попередньої підготовки підпису можна провести порівняльне дослідження графічних ознак обведеного підпису і підпису-підготовки. Воно необхідне для встановлення, чи не підроблений підпис простим обведенням. Штрихи простого обведення зазвичай виконуються у більш швидкому темпі і більш координованими рухами, а у штрихи попередньої підготовки зазвичай виконуються у більш сповільненому темпі.

Ефективними фотографічні методи виявляються і для фіксації попередньої підготовки перетисненням по штрихах автентичного підпису. Для цього зйомка проводиться у кососпрямованому вузькому пучку світла (кут падіння променів повинен бути, по можливості, меншим) (див. додаток П, мал. 5). Досягнення високої якості зйомки рельєфних штрихів забезпечується фотографуванням об'єкту послідовно зі всіх чотирьох боків у затемненому приміщенні.

Знайшовши у підписі штрихи, схожі на штрихи попередньої підготовки, необхідно встановити, з одного боку, чи є вони олівцевими або штрихами копіювального паперу, а з іншого, – чи є вони насправді слідами попередньої підготовки або нанесені на документ випадково. Ми вже зупинялися на питанні диференціації штрихів різного походження у п. 2.1. і вважаємо досить корисною інформацію, наведену у додатку Д.

Отже, слід перш за все встановити, чи не зумовлені виявлені штрихи якими-небудь випадковими причинами. Як вже вказувалося (див. п. 2.1.), такими причинами можуть бути тиснення, залишені при написанні на аркуші паперу, що був зверху покледений, або піщинки, що опинилися випадково у стрижні олівця, дефекти пишучого вузла кулькової ручки тощо. При вирішенні цього питання

вивчають загальний характер як самих тиснень, так і рухів, якими вони залишені (швидкі або сповільнені), а також з'ясовують, наскільки тиснення повторюють малюнок безсумнівного та досліджуваного підписів. Іноді корисно вивчити штрихи кінцевих букв тексту, що передують підпису, а також зворотні сторони документів.

Для встановлення випадкового характеру виявлених штрихів необхідно перш за все з'ясувати, чи у підписі наявні окремі невеликі штрихи або ж штрихи олівця (копіювального паперу) повністю повторюють малюнок досліджуваного підпису. Чорнильні підписи потрібно сфотографувати в інфрачервоному промінні: на таких знімках чорнильні штрихи у більшості випадків зникають, тоді як штрихи олівця або копіювального паперу видимі добре. За наявності утиснених штрихів, їх краще фотографувати у кососпрямованих променях (див. додаток II, мал. 2).

При дослідженні підписів, наведених синім або фіолетовим чорнилом, гарні результати дає фотографування картини інфрачервоної люмінесценції [174, с. 43]. При цьому чорнильні штрихи на подібному знімку виходять світлими, а штрихи олівця і копіювального паперу залишаються темними. Наявність на знімку відмінних один від одного чорнильного і олівцевого підписів дає можливість точніше порівняти відносне розміщення штрихів обох підписів (первинного та вторинного). Якщо встановлено наведення підпису чорнилом по олівцевих штрихах або копіювальному паперу, то необхідно вирішити питання про те, чи немає у цьому випадку наведення справжнього підпису. Як правило, якщо наводиться справжній підпис, то олівцевий підпис виконаний більш швидкими і виробленими рухами, ніж чорнильний. Заздалегідь потрібно з'ясувати ступінь виробленості рухів у особи, від імені якої значиться досліджуваний підпис.

Хоча у скопійованому підписі зазвичай залишається незначна кількість ознак, що характеризують почерк його виконавця, проте роздільне почеркознавче дослідження підпису, знятого звичайним способом і в ІЧП, іноді дозволяє встановити і виконавця олівцевого підпису і особу, що обводила цей підпис чорнилом.

У складних випадках, коли є підозра симуляції підроблення підпису копіюванням (справжній виконавець підпису навмисно повторно наводить штрихи

підпису з метою згодом видати його за підроблення), необхідно провести дослідження штрихів, які перетинаються, з тим, щоб встановити, який підпис був нанесений раніше, тобто, постає питання про встановлення *хронологічної послідовності нанесення штрихів*. Аналіз наукової літератури та методичних джерел свідчить про те, що науковці та практики вже не одне десятиліття працюють над вивченням цього питання. Так, ще у 70-х роках минулого століття Л. Н. Вікторова стверджувала, що принципова можливість вирішення питання стосовно того, що було виконано раніше, текст чи підпис, або підпис чи відбиток печатки, зумовлена наявністю хоча б одного місця перетину штрихів [49, с. 5].

У криміналістичних джерелах, присвячених проблемі дослідження штрихів, які перетинаються, описано багато методів, що дають змогу одержати позитивні та об'єктивні результати про послідовність виконання штрихів [44; 49; 194; 262]. Експертна практика свідчить про те, що найбільш ефективними методами є: оптична мікроскопія, скануюча електронна мікроскопія, мікрозйомка люмінесценції у червоній і ближній інфрачервоній зонах спектра, вологе копіювання, профілювання, спектрофотометрія, адсорбційно-люмінесцентний метод, хімічна обробка ділянки перетинання штрихів тощо (див. додаток II, мал. 3).

Поряд з описаними вище методами, у спеціальній літературі наводяться відомості про успішне застосування для вирішення питання про послідовність виконання штрихів, що перетинаються, таких методів, як: електрофотографія, тонкошарова хроматографія, краплинні хімічні реакції, емісійний спектральний аналіз, фотозйомка у м'яких рентгенівських променях, застосування рідиннокристалічних термоіндикаторів, дослідження у струмах високої частоти, радіографія, рентгеноструктурний аналіз тощо. Однак слід відзначити, що застосування останньої групи методів у експертній практиці вимагає поряд з відповідною матеріальною базою та реактивами, наявності фахівців, які володіють цими методами.

Необхідно зауважити, що досить часто, принципове значення має вирішення питання про послідовність нанесення реквізитів у документі *за відсутності ділянок перетину* штрихів підпису з друкованим текстом, відбитком печатки і т.ін.

Так, досить поширеною є практика виконання підпису керівником організації на порожніх аркушах, наприклад, для подальшого виготовлення бухгалтерських документів. Ці документи часто стають об'єктами зацікавленості шахраїв – з їх допомогою виготовляють боргові розписки на велику суму, договори купівлі-продажу акцій або векселів тощо.

На сьогоднішній день експерти найчастіше відмовляються від вирішення даного питання, що пояснюється багатьма факторами, в тому числі відсутністю сучасних методик та відповідного обладнання [194, с. 220].

Під час вивчення науково-методичної діяльності відділу технічної експертизи документів та почеркознавчої експертизи ДНДЕКЦ МВС України, було з'ясовано, що фахівцями підрозділу проводиться відповідна робота по розробці методики у цьому напрямку, проте, на даний час, вона знаходиться на стадії доопрацювання та затвердження.

Проводиться відповідна робота і у науково-дослідних установах Мінюсту. Так, у 2013 р. на базі Харківського НДІСЕ МЮ України за допомогою металографічного мікроскопа МІСТАМ ЛВ-34 вперше в Україні здійснюються наукові дослідження з метою вирішення питань встановлення послідовності виконання штрихів записів і підписів, виконаних пастами для кулькових ручок, та штрихів текстів і зображень, виконаних електрофотографічним способом, за відсутності ділянок їх взаємного перетину [169, с. 140].

При проведенні цих досліджень, як доповнення до методик встановлення послідовності нанесення в документах реквізитів, виконаних електрофотографічним способом, і реквізитів, виконаних пастами для кулькових ручок, які вже є за кордоном, проводяться дослідження з встановлення середньої щільності тонерного фону на ділянках виконання штрихів записів і підписів та на пробільних ділянках аркушів документів з метою виключення можливості виконання рукописних штрихів «в обхід» мікрочастинок тонера, які, як відомо, наносяться на документ при проходженні аркушів документів через пристрої з електрографічним способом друку.

Так, О. В. Наранович у статті наводить ситуації виконання рукописних штрихів (підписів) «в обхід» мікрочастинок тонерного фону, які можуть стати причиною помилкових висновків [169, с. 140].

1. Коли на підпис керівнику потрапляють «чисті» аркуші, які перед тим були піддані впливу пристрою з електрографічним способом друку (так званий «друк чистого аркуша»), із уже наявними мікрочастинками тонера. Далі в процесі внесення друкованих реквізитів документа місце розташування підпису закривається відрізком паперу в результаті чого отримується документ, у якому при проведенні мікроскопічного дослідження буде встановлено, що під штрихами підпису є мікрочастинки тонера, а поверх штрихів – відсутні. Це буде підставою для висновку про те, що спочатку виконувалися друковані реквізити, а потім підпис, що не відповідає дійсності.

2. Якщо при нанесенні друкованих реквізитів документа (наприклад, договору або розписки про отримання грошових коштів), місце для виконання підпису на документі було закрито відрізком паперу, під штрихами підпису після його виконання будуть відсутні мікрочастинки тонера. Надалі документ може бути підданий впливу пристрою з електрографічним способом друку й поверх штрихів підпису з'являться фонові мікрочастинки тонера. При проведенні мікроскопічного дослідження цього документа буде встановлено, що мікрочастинки тонера розташовані тільки поверх штрихів підпису. Така картина буде підставою для висновку про те, що спочатку виконувався підпис, а потім – друковані реквізити, що також не відповідатиме дійсності.

На думку О. В. Нарановича, щоб уникнути зазначених помилок при проведенні досліджень, необхідно враховувати середню щільність тонерного фону, яка встановлюється шляхом фотографування (при однаковому збільшенні 100-200^x) пробільних ділянок поверхні документа у безпосередній близькості від рукописних штрихів підписів або записів і на пробільних ділянках аркуша документа на відносному віддаленні від штрихів текстів та електрофотографічних зображень (не менше 30-40 знімків), після чого на фотознімках рахується кількість мікрочастинок тонерного фону й вираховується та порівнюється середня щільність

тонерного фону на ділянках виконання штрихів записів і підписів та на пробільних ділянках аркушів документів. Якщо вони співпадають, або мають дуже незначні розбіжності, це свідчить, що ділянки документів із штрихами підписів і записів не закривалися фрагментами паперу під час друкування тексту або проходження аркушу через пристрій з електрографічним способом друку, і висновки, отримані експертом при мікроскопічному дослідженні мікрочастинок тонерного фону, розташованих у штрихах, будуть правильними [169, с. 141].

На наш погляд, використання зазначеного нового методичного підходу значно розширює можливості вирішення завдань із установлення послідовності виконання реквізитів у документах. Крім того, запропонована методика дослідження є неруйнівною, що надає їй перевагу перед іншими розробленими раніше методиками.

У будь-якому випадку, вибір методів дослідження та послідовність їх застосування у кожній конкретній ситуації визначається лише експертом. Однак завжди спочатку застосовують неруйнівні, і лише потім – руйнівні методи. Найчастіше для встановлення істинної картини послідовності виконання штрихів необхідне застосування комплексу методів, до якого можуть входити фізичні, фізико-хімічні, хімічні та математичні методи.

Більше того, відомі почеркознавці (Л. Є. Ароцкер, В. Г. Гузкова, В. В. Ліповський, І. М. Можар, А. В. Смірнов, Т. А. Чепульченко та ін.) вивчали можливості *встановлення давності виконання підпису методами почеркознавства*.

Продовжили роботу по вивченню можливостей застосування означених методів і сучасні вчені. Так, у 2005 році С. І. Мотря підготував методичні рекомендації щодо встановлення давності (часу) виконання підписів із застосуванням традиційних криміналістичних методів, у яких для вирішення питання встановлення давності підпису у документі застосовують почеркознавчі методи. Однак дані рекомендації не отримали схвальних відгуків експертів-практиків через неясність та недоступність викладу матеріалу [186, с. 2]. На основі роботи С. І. Мотрі, у 2007 році Є. Г. Гуліна здійснила спробу більш детального висвітлення цього питання з точки зору практичного застосування [67]. Проте її

робота на цьому не завершилась і у 2012 році вийшов навчальний посібник «Методика установления времени выполнения подписи в документе методами судебно-почерковедческой экспертизы». Авторка методики не лише детально та доступно описує алгоритм дій експерта, а й акцентує увагу на особливо важливих моментах дослідження. Обов'язковою умовою ефективного проведення дослідження за методикою Є. Г. Гуліної, є наявність досить значного масиву порівняльного матеріалу та достатньої інформації про виконавця, яка характеризує його протягом тривалого періоду часу і дозволяє судити про зміни функціонально-динамічного комплексу навичок [206, с. 24]. Незважаючи на наявність цих умов, ми досить схвально оцінюємо дані методичні матеріали, адже, вони ґрунтуються на неруйнівних методах, що є надзвичайно важливим фактором при здійсненні криміналістичних досліджень документів, які є речовими доказами.

За відсутності ознак попередньої підготовки, необхідно переконатися в тому, що досліджуваний підпис не підроблений за допомогою прийомів, що не вимагають такої підготовки, наприклад, шляхом вологого копіювання, за допомогою кліше, шляхом перемальовування на просвіт і т.ін. Для визначення таких прийомів технічного підроблення, слід ретельно вивчати морфологічну структуру штрихів підпису для визначення та диференціації ознак, характерних для кожного з даних видів підроблення. Нагадаємо, що вивченню цих ознак ми присвятили один з розділів нашої роботи. Що ж до методів їх виявлення та вивчення, то і в такому випадку у розпорядженні експерта-криміналіста залишається весь арсенал методів ТЕД.

Так, для виявлення ознак технічного підроблення підписів, отриманих вологим копіюванням, спочатку проводиться мікроскопічне дослідження, під час якого можуть бути виявлені розпливи барвника, нерівномірний його розподіл у домальованих штрихах та інші ознаки. Потім рекомендується дослідження документа у фільтрованому ультрафіолетовому промінні. При застосуванні вологого копіювання у місці контакту зазвичай змінюються деякі фізико-хімічні властивості паперу, в результаті чого картина люмінесценції відповідних ділянок паперу в УФП виглядає по-іншому порівняно з рештою поверхні паперу (див.

додаток П, мал. 6, 7). Проте, підписи, підроблені вологим копіюванням з фотопаперу або гектографічної маси, складно відрізнити від підписів, що наносяться факсиміле. В останньому випадку, як правило, барвник насичує штрихи більш інтенсивно, ніж при копіюванні, краї штрихів звичайно чіткі, може спостерігатися збільшення концентрації барвника ближче до країв штрихів, аж до утворення рельєфності. Ці ознаки виявляються макро- і мікроскопічним дослідженням при прямому і кососпрямованому освітленні за допомогою мікроскопу МБС-10. При вологому копіюванні названі ознаки відсутні.

Вважаємо за доцільне окремо зупинитись на особливостях технічного дослідження підпису *при наявності зразка, з якого, за припущенням, скопійований досліджуваний підпис*, адже воно має деякі методичні особливості.

Широко поширена думка, що не може бути двох справжніх підписів однієї і тієї ж особи, виконаних абсолютно однаково, а тому точний збіг розмірних характеристик спірного і безперечного підписів є якнайкращим доказом підроблення [58, с. 28]. Отже, однією з ознак, які вказують на підроблення копіюванням у такий спосіб, є повний збіг розмірів цих підписів.

В даному випадку також доцільно ретельно в цілому вивчити досліджуваний документ та документ з передбачуваним підписом-моделлю (в тому числі їх зворотні сторони) для виявлення слідів тиснення, залишків барвника на зворотньому боці, ознак скріплення документів (сліди від скріпок, кнопок тощо). Дане дослідження, в тому числі, дозволить встановити чи припустити застосування однакових способів підроблення підписів, розміщених у різних документах однією особою.

Для доведення збігу декількох підписів існує ряд способів, з яких найбільш поширені наступні:

- 1) порівняльне вимірювання підпису та окремих його частин;
- 2) накладання зображень підписів, віддрукованих в одному масштабі на прозорих плівках в прохідному світлі або комп'ютерне накладання;
- 3) фотографування підписів з накладеними на них прозорими сітками;

4) суміщення двох фотознімків, розрізаних вздовж одних і тих самих елементів;

5) накладання фотографічних зображень слідів перетиснення в місці розміщення досліджуваного підпису та підпису-моделі (за їх наявності) (див. додаток П, мал. 8).

Потрібно зауважити, що досить часто експерти не звертають увагу на стійкість в розмірах справжніх підписів (тих, які представлені у порівняльних зразках) передбачуваного виконавця, обмежуючись порівняльними вимірюваннями розмірів спірного підпису і оригінала, з якого, за припущенням, він скопійований. В окремих випадках, неуважне ставлення до цього питання може призвести до помилкових висновків.

Безумовно, наведене положення про неможливість отримання двох абсолютно однакових у всіх деталях підписів однієї і тієї ж особи, є правильним. Проте, необхідно додати, що і скопійовані підписи, в більшості випадків, за розмірами все ж дещо відрізняються від тих безперечних підписів, які були оригіналами для копіювання. І ці розбіжності іноді бувають досить значними (наприклад, подовження якогось з елементів може бути зумовлене зсувом паперу у процесі копіювання на просвіт). З іншого боку, можливі і такі випадки, коли особа має високовироблений почерк, володіє достатньою стійкістю рухів, що дозволяє їй виконувати підписи дуже наближені за своїми розмірами один до одного.

Отже, постає питання про те, що саме слід розуміти під «збігом» у розмірі підписів або інакше – при яких розбіжностях в розмірах досліджуваного і безперечного підписів можливо стверджувати про наявність копіювання, і в яких випадках – про два справжні підписи однієї і тієї ж особи, що володіє достатньо високою стійкістю рухів? Встановлено, що навіть при найретельнішому копіюванні, у процесі порівняння між собою оригіналу і копії, завжди спостерігаються розбіжності за цілим рядом розмірних характеристик. Вони зумовлюються, з одного боку, різними випадковими відхиленнями приладу письма в руках виконавця, а з іншого – тим, що особа, яка копіює підпис, не може точно встановити напрямок рухів у елементі і проводить його на свій розсуд. Зрештою,

зустрічаються випадки, коли той, хто підробляє, для уникнення підозри у копіюванні, навмисно прагне виконати підпис так, щоб не було повного збігу розмірів копії і оригіналу, відтворюючи деякі штрихи інакше, ніж в оригіналі. Тож для правильної відповіді на поставлене вище питання слід дослідити такі ознаки підпису, як напрямки рухів при виконанні окремих елементів, точки початку та закінчення рухів, ступінь безперервності рухів тощо. Дане твердження вкотре яскраво демонструє необхідність комплексного підходу до дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, і дещо штучний розподіл дослідження на технічне та почеркознавче.

Як стверджують практики, проведені порівняльні виміри підписів, підроблених шляхом копіювання, показали, що відносний збіг розмірів скопійованого і безперечного підписів спостерігається у відстанях між штрихами і буквами, тоді як найбільші розбіжності виникають при вимірюванні довжини окремих штрихів – особливо штрихів букв з під- і надрядковими частинами [250, с. 209].

При порівнянні розмірів підписів осіб, що володіють достатньо стійкими і виробленими почерковими навичками, розбіжності в розмірах безперечних підписів однієї і тієї ж особи, в деяких випадках виявляються значно меншими, ніж розбіжності між скопійованим підписом і оригіналом. При цьому, в безперечних підписах однієї і тієї ж особи не спостерігається переважної стійкості будь-яких певних розмірів, яка має місце при порівнянні скопійованих підписів з оригіналами.

Дослідження підписів, підроблених копіюванням, навіть в тих випадках, коли наявний підпис, що є, за припущенням, моделлю для копіювання, належить до числа складних досліджень, при яких не можна обмежитися яким-небудь одним методом. У даному випадку слід застосовувати комплексний підхід, звертаючи увагу на наступні моменти:

1. Збіг в розмірах досліджуваного і безперечного підписів. При цьому, головну увагу слід звертати на збіг в розмірах відстаней між штрихами і буквами, а також між окремими групами букв. Адже, найчастіше збіг спостерігається у

загальних розмірах підпису і його частин, відстанях між буквами, а відмінності – у розмірах і конфігурації дрібних деталей, виконаних складними рухами.

Наочним способом встановлення збігу в розмірах є метод кольорового суміщення (накладання). Володіючи цілком достатньою точністю, цей спосіб зручний тим, що він дає можливість швидко і просто судити про ступінь збігу розмірних характеристик спірного і безперечного підписів. З цією метою в однаковому масштабі виготовляють позитивні зображення обох порівнюваних підписів: один – на папері, інший – на прозорій плівці. Обидва зображення фарбують у різні кольори, причому зображення на папері повинне бути більш щільним, ніж на плівці. Після цього накладають одне зображення (на плівці) на інше (на папері).

2. Разом зі встановленням збігів в розмірах досліджуваного і безперечного підписів необхідно врахувати стійкість розмірів безперечних підписів даної особи, яку бажано прослідити на якнайбільшій кількості експериментальних та вільних зразків.

3. Ретельно вивчити оригінальний документ, на якому знаходиться передбачувана модель підпису для копіювання, в тому числі його зворотній бік з метою виявлення рельєфних слідів тиснення, що могли залишитися внаслідок копіювання.

Всі ці моменти повинні оцінюватися у взаємозв'язку і сукупності з іншими даними дослідження.

Аналогічним способом проводиться дослідження і у випадках, коли є два або більше підписів, щодо яких виникло припущення, що вони скопійовані з одного і того ж оригінального, проте сам оригінал відсутній.

Підроблення підписів за допомогою технічних прийомів слід відрізняти від симуляції підроблення копіюванням, до якої іноді вдаються злочинці, щоб згодом відмовитися від свого підпису у документі, що їх викриває (аналогічно автопідлогу) [125]. З цією метою виконавець підроблення обводить власний справжній підпис олівцем або іншим загостреним твердим предметом. Таким чином, поряд з основними штрихами цього підпису з'являються сторонні, які

імітують технічне підроблення. Симуляція підроблення «копіюванням» розпізнається головним чином у процесі почеркознавчого дослідження. При цьому виявляється, що штрихи самого підпису виконані у швидкому темпі, а штрихи наведення (олівцем або втиснені) – сповільненими рухами.

Отже, на нашу думку, технічний етап повинен бути обов'язковою складовою криміналістичного дослідження будь-якого підпису, незалежно від способу його відтворення та питань, що виносяться на вирішення експертизи, оскільки саме із застосуванням методів ТКДД пов'язане вирішення ряду важливих та принципових завдань, основними з яких є: визначення способу виконання підпису; встановлення наявності сторонніх штрихів (слідів попередньої підготовки) у місці розташування підпису; визначення природи вказаних штрихів (штрихи копіювального паперу, штрихи олівця, сліди тиснення тощо); встановлення хронологічної послідовності нанесення даних штрихів і досліджуваного підпису, їх співвідношення між собою.

Більше того, технічне дослідження підпису є обов'язковим і у разі, якщо встановлення способу виконання (нанесення) підпису на документ не є остаточною метою експертизи. Це пояснюється тим, що вирішення даних завдань технічного дослідження підпису є необхідною передумовою якісного та ефективного проведення подальшого почеркознавчого дослідження. Очевидно, що лише на основі даної інформації експерт-почеркознавець зможе правильно здійснити оцінку ідентифікаційної значущості виявлених ознак (збігів та розбіжностей), яка прямо залежить від способу та умов виконання досліджуваного підпису.

3.3. Особливості почеркознавчого дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів

Аналіз технічних прийомів підроблення підписів демонструє, що застосування більшості з них відбувається шляхом використання виконавцем своїх графічних навичок, вміння володіти приладом письма. Зокрема, це стосується тих прийомів, які передбачають виконання підпису (або його елементів) від руки (на просвіт, наведенням після попередньої підготовки тощо). Крім того, у практиці зустрічаються випадки, коли з тих чи інших причин здійснюється наведення

штрихів раніше нанесеного підпису як самим його виконавцем, так і іншою особою.

У попередніх підрозділах дисертації розглядалось питання обґрунтування необхідності почеркознавчого дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (див. п.п. 1.2., 1.3.). У даний час можливість і необхідність почеркознавчого дослідження таких підписів не викликає сумніву у експертів-криміналістів, про що свідчать результати проведеного анкетування, за якими більшість практиків (64,8 %) вважають, що експертиза такого виду об'єктів передбачає проведення комплексу досліджень як у межах почеркознавчої експертизи, так і ТЕД (див. додаток А).

Підтвердженням даної позиції є також результати раніше згаданого експерименту в межах наукової роботи фахівців КНДІСЕ МЮ України (див. п. 2.2). І хоча експеримент проводився щодо підписів, які виконувались шляхом перемальовування на просвіт, фахівці зауважують, що при використанні інших технічних прийомів також будуть спостерігатися розбіжності у виявленні саме ознак почерку у справжніх та несправжніх підписах, оскільки механізм нанесення почеркового об'єкту в цих випадках загалом аналогічний механізму виконання підпису шляхом перемальовування на просвіт [53, с. 22].

Отже, пропонуємо перейти до розгляду основних положень методики почеркознавчого дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Дана методика має деякі особливості, що очевидно, зважаючи на спосіб виконання таких підписів. Почеркознавче дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, передує технічному дослідженню в частині вивчення таких його загальних ознак, як транскрипція, загальний вид і ступінь виробленості (координація рухів і їхній темп) з метою встановлення наявності ознак незвичного виконання, які можуть бути наслідком виконання підпису з використанням технічних прийомів [156, с. 222].

Вирішення питання про умови виконання підпису передбачає ретельне вивчення діагностичних ознак цього підпису, ступінь їх виявлення, характер та локалізацію. Ці відомості можуть орієнтувати експерта на висунення певної версії

щодо способу виконання підпису. Бажано також обробити досліджуваний підпис за допомогою експертної системи «Dia», що дозволить у повному обсязі виявити діагностичні ознаки в даному підписі, дати їм правильну оцінку і, в кінцевому підсумку, визначитися з характером збиваючих факторів, що впливали на виконавця досліджуваного підпису. Крім того, використання експертної системи «Dia» допоможе експерту при описі діагностичних ознак у експертному висновку, що позитивно вплине на обґрунтованість та переконливість останнього.

Для встановлення способу виконання досліджуваного підпису необхідно також провести попереднє візуальне порівняння всіх взаємопов'язаних досліджуваних підписів (якщо такі є у розпорядженні експерта), звертаючи при цьому увагу на найбільш подібні за транскрипцією та загальними ознаками зразки підпису особи, від імені якої значиться досліджуваний підпис. У зв'язку з цим, фахівці підкреслюють необхідність вимагати від органу, що призначив експертизу, надання експерту усіх документів, пов'язаних з досліджуванним, а також максимально можливої кількості достовірних зразків підпису особи, від імені якої виконаний досліджуваний підпис [53, с. 23].

В обов'язковому порядку версія про застосування технічних прийомів при виконанні досліджуваного підпису (підписів) повинна висуватися експертом у тих випадках, коли встановлено штучний характер збиваючих факторів, що впливали на виконавця підпису, а також коли візуально відзначається значна подібність за транскрипцією та загальними ознаками взаємопов'язаних досліджуваних підписів між собою або з певним зразком (зразками). Для подальшої перевірки вказаної версії необхідно здійснити накладання взаємопов'язаних досліджуваних підписів або досліджуваного підпису з найбільш подібним за загальними ознаками зразком (зразками) та ретельно вивчити їх у світлі, що проходить (краще за допомогою світлостола). За можливості, необхідно також провести комп'ютерне суміщення таких підписів. Якщо досліджуваний підпис (підписи) виконані шляхом перемальовування на просвіт або за допомогою інших технічних прийомів, буде спостерігатися майже повний (але не абсолютний) чи фрагментарний (зі

зміщенням) збіг протяжності по вертикалі та горизонталі елементів, їх взаємним розміщенням по вертикалі та горизонталі, а також за співвідношенням їх нахилів.

Проте, цього ще не завжди достатньо для вирішення питання про умови виконання підпису. Необхідно вже на даному етапі провести попереднє дослідження наданих зразків підпису особи, від імені якої значиться досліджуваний підпис, з точки зору наявності (або відсутності) в них ознак, що вивчаються, а також з метою визначення їх усталеності або варіаційності.

Остаточний висновок про спосіб виконання досліджуваного підпису залежить від цілого ряду факторів, а саме:

- а) обсягу графічного матеріалу в досліджуваному підписі та його конструктивної складності;
- б) наявності взаємопов'язаних досліджуваних підписів, а також наявності або відсутності серед зразків моделі для перемальовування;
- в) ступеню збігу підписів, що суміщуються на просвіт;
- г) ступеню, характеру та локалізації діагностичних ознак у досліджуваному підписі;
- д) ступеню стійкості (або варіаційності) підписного почерку особи, від імені якої виконаний досліджуваний підпис.

Лише на підставі наявності та оцінки усіх перерахованих факторів експертом може бути зроблений категоричний або ймовірний позитивний висновок про виконання досліджуваного підпису шляхом перемальовування на просвіт або із застосуванням інших технічних прийомів.

У разі, коли в результаті проведення діагностичного етапу дослідження у експерта не сформувався остаточний висновок про певний прийом технічного підроблення, про це не вказується в експертному висновку (крім випадків постановки конкретного питання щодо прийому). Варто нагадати, що діагностичний етап нерозривно пов'язаний з наступним ідентифікаційним, під час проведення якого висновок про умови виконання підпису перевіряється та уточнюється з урахуванням не лише загальних, а й окремих ознак. Таким чином, остаточне рішення діагностичного завдання формується лише за результатами

всього дослідження загалом. Отже, відмова від вирішення ідентифікаційного завдання лише на підставі висновку про виконання підпису із застосуванням технічних прийомів є, на думку фахівців, методично неправильною [53, с. 26; 132, с. 17], з чим важко сперечатися.

Етап вирішення ідентифікаційного завдання встановлення автентичності (неавтентичності) досліджуваного підпису в цілому здійснюється за традиційною схемою, тобто шляхом порівняльного дослідження загальних та окремих ознак почерку в досліджуваному підписі та наданих порівняльних зразках. Фахівці підкреслюють важливість зіставлення діагностичних ознак у порівнюваних почеркових об'єктах, якщо ці ознаки виявилися у зразках. У випадку їх наявності в досліджуваному підписі та відсутності у зразках (особливо за аналогічний період часу), ця розбіжність, поряд з іншими, може бути підставою негативного висновку про тотожність.

Потрібно зауважити, що в деяких випадках можливий негативний висновок про справжність підпису тільки на підставі порівняльного дослідження загальних почеркових ознак. Зокрема, коли ступінь виробленості рухів у досліджуваному підписі значно вищий за ступінь виробленості почерку у зразках (наприклад, якщо перемальовування на просвіт якогось маловиробленого підпису або підпису особи з вираженим порушенням координації рухів природного характеру виконується особою з розвиненими почерковими можливостями). Встановлення ступеню виробленості рухів виконавця досліджуваного підпису можливе при аналізі окремих фрагментів, виконаних без ознак уповільненості темпу та порушення координації рухів першої групи. У таких випадках, як правило, крім виробленості рухів розрізняються також характер та локалізація ознак порушення координації рухів першої групи, що також може бути покладено в обґрунтування негативного висновку про справжність досліджуваного підпису. Проте, в таких випадках експерту слід бути досить обережним та, по можливості, підкріплювати цей висновок ще й розбіжностями окремих ознак почерку в досліджуваному підписі та зразках.

Порівняльне дослідження окремих ознак в почеркових об'єктах проводиться за загальною (традиційною) схемою, але при оцінці виявлених збігів та розбіжностей необхідно враховувати наступні моменти.

У випадках, коли несправжній підпис виконаний шляхом перемальовування на просвіт або із застосуванням інших технічних прийомів, збіги, що стосуються загальної форми рухів, протяжності та розташування по вертикалі і горизонталі елементів підпису, безумовно будуть виявлені експертом, однак, суттєвість та ідентифікаційна значущість їх буде вкрай мала, оскільки вони, в даному випадку, пояснюються способом виконання досліджуваного підпису, при якому саме ці ознаки простіше за все сприймаються та передаються виконавцем.

Щодо розбіжностей, то при такому способі виконання вони можуть бути представлені у досить обмеженій кількості. Ідентифікаційна їх значущість, як ми вже зазначали, залежить від обсягу наданих зразків, їх стійкості (варіаційності), зіставляваності за часом з досліджуваним підписом. Найбільш інформативними є розбіжності таких ознак, як будова рухів за конструкцією загалом, складність рухів при виконанні окремих фрагментів підпису, напрямок і послідовність рухів при виконанні елементів.

Тут слід відзначити, що такі ознаки, як напрямок рухів та послідовність виконання елементів, можливо точно визначити лише за допомогою застосування певних технічних приладів (мікроскоп та ін.), а в ряді випадків необхідно застосовувати й методи, які традиційно належать до галузі ТЕД (див. п. 3.2.).

При проведенні повного та всебічного почеркознавчого дослідження експертом у більшості випадків може бути виявлена така сукупність ознак, яка не лише сприятиме сформованості його внутрішнього переконання про несправжність досліджуваного підпису, але й буде достатньою для обґрунтування висновку експертизи. Тому слід ще раз звернути увагу на те, що відмова від вирішення ідентифікаційного завдання лише на підставі встановлення факту виконання досліджуваного підпису із застосуванням технічних прийомів уявляється методично неправильно.

Тим не менш, не можна виключити випадки, коли неможливо виявити достатню навіть для ймовірного негативного висновку сукупність розбіжностей ознак у порівнюваних почеркових об'єктах (наприклад, при короткості та простоті будови досліджуваного підпису, незначному виявленні у ньому діагностичних ознак, варіаційності або малої кількості наданих зразків, представленні експерту досліджуваного підпису у вигляді неякісної електрофотокопії). У таких ситуаціях цілком можливий висновок про справжність досліджуваного підпису в формі НВМ або відмова експерта від вирішення ідентифікаційного завдання. Останнє уявляється більш прийнятним, особливо у випадках відсутності оригіналу досліджуваного підпису, малої інформативності досліджуваного підпису, а також при недостатній кількості наданих зразків.

Щодо позитивного висновку про справжність підпису при встановленні факту його виконання із застосуванням технічних прийомів, то така ситуація на практиці мало ймовірна. Теоретично, позитивний висновок можливий при виконанні досліджуваного підпису або його конструктивно складних фрагментів у швидкому темпі, без ознак порушення координації рухів першої групи. Проте, в таких ситуаціях (особливо при усталених зразках) проміжний висновок про застосування технічних прийомів стає сумнівним, тобто дана експертна версія може бути помилковою.

Вважаємо за необхідне у даному підрозділі дисертації зупинитися на особливостях криміналістичного дослідження підписів, які являють собою поєднання двох зображень: первинного (який є свідченням попередньої підготовки) та вторинного (який наноситься у другу чергу, візуалізуючи первинний). При цьому штрихи первинного підпису іноді виявити досить проблематично через намагання особи, яка здійснювала підроблення, видалити їх (стерти штрихи олівця, розгладити втиснені штрихи тощо).

Якщо у процесі першого етапу дослідження у достатній кількості виявляються штрихи, які становлять комплекс, що характеризує собою первинний та вторинний підпис, то вони обов'язково мають бути виявлені за допомогою спеціальних методів ТЕД, які ми розглядали у попередньому підрозділі. Вирішення

питання про автентичність первинного та вторинного підписів слід проводити роздільно: спочатку досліджується первинний, а потім – вторинний підпис. Необхідно зауважити, що експерти не завжди дотримуються цієї методичної вимоги. Результати проведеного нами анкетування свідчать про те, що первинний підпис під час дослідження виявляється досить рідко (38,4 %), і навіть у разі виявлення окреме його дослідження проводиться не завжди (18,2 %) (див. додаток А). На цей факт звертав увагу ще В. В. Ліповський [132, с. 15–16], як бачимо, майже за півстоліття ситуація істотно не змінилася.

Первинні підписи, виконані олівцем, через копіювальний папір або шляхом натискання, є дещо специфічними об'єктами дослідження, тож їх вивчення має свої особливості. Дослідження потрібно починати з вивчення загальних ознак, таких як транскрипція, загальний вид і ступінь виробленості, що відносно вторинних підписів були вивчені раніше. Крім того, при виявленні й вивченні ознак слід враховувати прийом виконання зазначених підписів (через копіювальний папір, олівцем, шляхом перетиснення тощо), який, безумовно, впливає на ступінь відтворення та характерність виявлених ознак.

Дослідження інших загальних і окремих ознак первинних та вторинних підписів проводиться за загальними правилами. Однак при оцінці темпу виконання вторинного підпису слід враховувати його співвідношення з первинним підписом, тому що у тих штрихах, які співпадають із первинним, темп виконання, як правило, уповільнюється, а у тих, що не співпадають – прискорюється [53, с. 8].

Під час вивчення почеркових ознак підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, особливо гостро постає питання про ідентифікаційне значення кожної з них. Це пов'язано з тим, що більшість виявлених ознак виявляються несуттєвими внаслідок того, що обумовлюються застосуванням певного виду технічного підроблення. Тож у результаті вивчення ознак встановлюється ідентифікаційне значення кожної з них (визначається їх стійкість і частота виявлення). При цьому необхідно враховувати:

особливості механізму відображення ознак (наявність ознак, характерних для малювання при виконанні первинних і вторинних підписів);

викривлення загальних ознак, викликане особливостями механізму їх відтворення, що може спричинити зміну окремих ознак;

залежність ознак вторинного підпису від способу й характеру виконання первинного підпису [139, с. 20–21].

У тих випадках, коли у місці розташування досліджуваного підпису виявлено штрихи, виконані олівцем, через копіювальний папір та ін., однак, в результаті проведеного технічного дослідження виявити первинний підпис як єдиний графічний комплекс не вдалося, здійснюється дослідження лише вторинного підпису.

Оцінка ідентифікаційного значення виявлених ознак повинна проводитися з особливою обережністю. Якщо ж технічним дослідженням встановлено, що у спірному підписі відсутні сліди попередньої підготовки, але є підстави припускати його виконання за допомогою якихось технічних прийомів (наприклад, перемальовування на просвіт), то такий підпис досліджується як первинний за загальними правилами.

Після виявлення первинного підпису при його дослідженні може виникнути питання про необхідність запиту додаткових зразків підпису, які б відповідали виявленому за способом виконання. В разі отримання таких зразків, необхідно вивчити ступінь виявлення та стійкості ознак порівняно зі звичайними зразками. У іншому, вивчення зразків проходить за загальною методикою, однак, особливу увагу слід звертати на стійкість протяжності рухів по вертикалі та горизонталі. Це необхідно для оцінки характерності збігів та розбіжностей при виявленні підпису-моделі.

Порівняльне дослідження первинного й вторинного підпису проводиться у тому ж порядку, в якому вивчалися загальні й окремі ознаки при роздільному дослідженні.

Потрібно зазначити, що у даному випадку сам спосіб виконання підпису за допомогою технічних прийомів зумовлює збіг загального виду та таких ознак, як переважна протяжність і напрямки рухів при виконанні основних елементів. Зазвичай, у підписах співпадає транскрипція, однак інколи, якщо виконавець не

розібрався у буквеній та штриховій будові підпису, транскрипція може дещо відрізнятися.

З метою з'ясування можливості виключення тотожності підписів за ступенем виробленості, дана ознака повинна бути вивчена в обох підписах. Якщо співставлення ступенів виробленості не дає підстав для висновку про неавтентичність, експерт має перейти до ретельного порівняльного дослідження загальних і окремих ознак первинного й вторинного підпису для встановлення як збігів, так і розбіжностей.

Під час порівняльного дослідження окремих ознак первинного й вторинного підписів особливу увагу необхідно звертати на місця зміни напрямку рухів, характер початку й закінчення рухів, розміщення місць посилення та послаблення натиску, наявність і відсутність рефлекторних штрихів, місць перетину й приєднання рухів, співвідношення протяжності рухів по вертикалі при виконанні основних елементів [156, с. 224].

Лише у тих випадках, коли встановлено істотну різницю у ступені виробленості рухів, висновок про відсутність тотожності є обґрунтованим. Водночас, наявність розбіжностей інших загальних ознак не дає підстави для негативного висновку. Це цілком очевидно, адже особа, почерк якої характеризується низьким ступенем виробленості, апріорі не може підробити підпис, виконуючи його високовиробленими рухами.

Під час оцінки ознак варто також враховувати, що специфічною у даному випадку є стійкість розбіжностей ряду загальних ознак (темп, ступінь і характер натиску), що зумовлено самим способом виконання досліджуваного підпису (копіювання).

Щодо решти ознак, що розрізняються, то головним завданням при їх оцінці є встановлення причин виникнення:

- відхилення приладу письма при малюванні підпису;
- неточність визначення виконавцем напрямку рухів у підписі-моделі;
- уповільненість рухів;

навмисне викривлення рухів виконавцем з метою приховання подібності з оригіналом [132, с. 23–24].

Пізніше оцінюється ступінь стійкості ознак, що розрізняються, для встановлення факту виконання порівнюваних об'єктів різними особами.

Варто враховувати, що збіги однойменних ознак, виявлені у процесі порівняльного дослідження, можуть бути наслідком виконання даного підпису тією особою, від імені якої він значиться, або виконання його шляхом копіювання з якоїсь моделі.

У практиці відомі випадки навмисного або ненавмисного внесення в автентичні підписи ознак їх виконання за допомогою технічних прийомів. При цьому оцінка встановлених ознак, що збігаються, між первинним підписом і зразками проводиться за загальними правилами. Однак визначити даний факт експерт може тільки при сукупній оцінці результатів технічного й почеркознавчого дослідження (послідовність нанесення первинного й вторинного підпису, їх співвідношення, суттєвість співпадаючих ознак).

Якщо є підстави припускати, що досліджуваний підпис скопійований (перемальований на просвіт) із автентичного підпису-моделі, слід враховувати, що при цьому будуть постійні, зумовлені способом виконання, ознаки, що співпадають, які можна оцінити як малохарактерні. До таких ознак належать: транскрипція, загальний вид, переважна протяжність рухів по вертикалі й горизонталі, переважний напрямок рухів при виконанні основних елементів, загальна структура рухів при виконанні заголовних, рядкових букв, безбуквених штрихів і розчерку, протяжність рухів по горизонталі при виконанні елементів підписів [58, с. 45].

Якщо при почеркознавчому дослідженні підписів, виконаних шляхом копіювання або перемальовування на просвіт, буде встановлена їхня неавтентичність, слід спробувати відшукати серед наданих для дослідження зразків модель, з якої цей підпис, імовірно, був перемальований.

Очевидно, що при відтворенні підписів за допомогою технічних прийомів виявляється досить незначний об'єм ознак почерку виконавця. Однак проведення

почеркознавчої експертизи з метою ідентифікації виконавця слід вважати обов'язковим, тому, що не можна виключити випадки, коли копіювання чужого підпису буде настільки недосконалим, що в ньому у достатньому обсязі відобразяться ознаки почерку й підпису виконавця [132, с. 30].

Основним завданням роздільного дослідження є виявлення у досліджуваному підписі, а згодом і у зразках, навичок письма імовірного виконавця.

До початку роздільного дослідження експертом вже встановлено, що первинні та вторинні підписи неавтентичні й виконані із застосуванням технічних прийомів. При цьому виявлені дві групи ознак:

а) ті, що збігаються і зумовлені способом виконання, а отже, визнані несуттєвими;

б) ті, які не збігаються і на підставі яких зроблений висновок про неавтентичність підписів.

Причини виникнення розбіжностей можуть бути різними: виконавець міг не розібратися у окремих деталях моделі-підпису, вони могли виникнути внаслідок випадкового чи навмисного викривлення почерку та підпису або ж могли стати виявленням ознак власного почерку та підпису виконавця. Таким чином, слід здійснити диференціацію ознак, які відрізняються, шляхом порівняння досліджуваного підпису зі зразками підпису особи, від імені якої він значиться, або зі знайденою моделлю.

В першу чергу, слід вивчити ознаки почерку та підпису у зразках. Таке вивчення доцільно проводити у послідовності, зумовленій попереднім дослідженням, а в окремих випадках – за зразками, які відповідають досліджуваному підпису за способом виконання.

Основним завданням порівняльного дослідження є виявлення всіх ознак, що збігаються та різняться, у досліджуваному підписі та зразках. Спочатку проводиться порівняльне дослідження первинного підпису, а потім – вторинного. Оцінка результатів дослідження у даному випадку є надзвичайно складною, що пояснюється самим способом виконання підпису та складністю диференціації встановлених ознак.

Необхідно зауважити, що більшість загальних ознак не мають ідентифікаційного значення, адже зумовлені способом виконання підпису. До них, зокрема, належать: координація рухів, темп, ступінь і характер натиску, розміщення підпису відносно бланкового рядка, переважний напрямок рухів при виконання основних елементів тощо.

Здійснюючи оцінку виявлених окремих ознак, які збігаються, потрібно пам'ятати, що висновок про виконавця досліджуваного підпису може бути зроблений тільки у тому випадку, якщо вони у своїй сукупності складають індивідуальний комплекс.

Формулювання висновку експертного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, варто здійснювати, враховуючи наступне:

заключні висновки експерта повинні повністю відповідати дослідницькій частині. Якщо проводилося почеркознавче й технічне дослідження підпису, результати останнього мають бути відображені не тільки у дослідницькій частині, але й у висновках;

висновок експерта про автентичність або неавтентичність підписів, виконаних із попередньою підготовкою, не повинен характеризувати їх як єдиний об'єкт. З урахуванням того, що методика вимагає роздільного дослідження первинних і вторинних підписів, висновки експерта повинні формулюватися відносно кожного з них [132, с. 31–32].

Отже, проведення почеркознавчого дослідження підписів, виконаних із застосуванням технічних прийомів, є необхідним і обґрунтованим, особливо щодо підписів, нанесених за допомогою способів, які передбачають виконання підпису (або його елементів) від руки (на просвіт, наведенням після попередньої підготовки тощо), тобто з виявленням функціонально-динамічних навичок виконавця.

Більше того, остаточне рішення діагностичного завдання щодо способу виконання підпису формується лише за результатами всього дослідження загалом. Отже, відмова від вирішення ідентифікаційного завдання в межах почеркознавчого дослідження лише на підставі висновку про виконання підпису із застосуванням технічних прийомів є методично неправильною.

При здійсненні оцінки суттєвості та ідентифікаційної значущості виявлених почеркових ознак слід бути вкрай уважним (особливо стосовно збігів), оскільки більшість з них є малохарактерними і пояснюються способом виконання досліджуваного підпису, при якому саме ці ознаки простіше за все сприймаються та передаються виконавцем. До таких ознак належать: транскрипція, загальний вид, переважна протяжність рухів по вертикалі й горизонталі, переважний напрямок рухів при виконанні основних елементів, загальна структура рухів при виконанні заголовних, рядкових букв, безбуквених штрихів і розчерку, протяжність рухів по горизонталі при виконанні елементів підписів.

Отже, потрібно ще раз підкреслити, що висновок про автентичність або неавтентичність підписів, виконаних з використанням технічних прийомів, може бути зроблений тільки у результаті спільної оцінки даних технічного й почеркознавчого дослідження.

ВИСНОВКИ ДО РОЗДІЛУ 3

1. Відсутність єдиної видової методики Комплексного криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (ККДПТП) породжує неоднозначний підхід експертів до дослідження даної категорії почеркових об'єктів, що призводить до помилкових експертних висновків.

В межах розробки даної методики пропонуються наступні визначення:

Методика ККДПТП – програма вирішення експертом (експертами) завдань ККДПТП шляхом застосування системи методів (способів, прийомів, технічних засобів, операцій), що належать до галузей почеркознавства та ТЕД та використовуються в певній послідовності з метою встановлення фактичних даних, що мають доказове значення у провадженні.

Конкретна (окрема) методика ККДПТП – це програма вирішення конкретного завдання за допомогою системи методів (способів, прийомів, технічних засобів, операцій), що застосовуються в певній послідовності, відносно конкретного об'єкта, і яка ґрунтується на типовій (видовій) методиці ККДПТП.

Предмет ККДПТП – це фактичні дані й обставини провадження, пов'язані з виконанням (нанесенням, відтворенням) підписів у документах за допомогою технічних прийомів, які встановлюються шляхом дослідження підписів (їх зображень) із застосуванням спеціальних знань у галузях почеркознавства та ТЕД і направлені на вирішення поставлених експертних завдань в порядку, передбаченому законом, з метою встановлення істини у провадженні.

Об'єкт ККДПТП – матеріальний носій інформації, що досліджується із застосуванням спеціальних знань у галузях почеркознавства та ТЕД з метою вирішення комплексного завдання.

Класифікація методів, які застосовуються під час проведення ККДПТП на всезагальний, загальні, окремі (спеціальні) окрім методологічного, має також важливе практичне значення, адже вона за ієрархією визначає вид та послідовність застосування різних методів для вирішення завдань дослідження.

В цілому, відповідаючи загальній методиці криміналістичного дослідження підписів, методика ККДПТП має свої особливості, зумовлені своєрідністю виконання та дослідження даних об'єктів експертного дослідження.

2. Технічний етап є обов'язковою складовою криміналістичного дослідження будь-якого підпису, незалежно від способу його відтворення та питань, що виносяться на вирішення експертизи, оскільки саме із застосуванням методів ТЕД пов'язане вирішення ряду важливих та принципових завдань, основними з яких є: визначення способу виконання підпису; встановлення наявності сторонніх штрихів, їх природи та хронологічної послідовності нанесення.

Більше того, технічне дослідження підпису є обов'язковим і у разі, якщо встановлення способу виконання (нанесення) підпису на документ не є остаточною метою експертизи, адже вирішення даних завдань технічного дослідження підпису є необхідною передумовою якісного та ефективного проведення подальшого почеркознавчого дослідження.

3. При дослідженні підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, достатність порівняльного матеріалу, а також його ретельне вивчення стає особливо важливим через можливість наявності серед наданих зразків підписів того, який слугував моделлю для копіювання досліджуваного.

В ході аналізу експертної практики було виявлено порушення однієї з вимог методики дослідження: окреме вивчення ознак первинного та вторинних підписів. Так, за результатами анкетування, первинний підпис під час дослідження виявляється досить рідко (38,4 %), а у разі виявлення, окреме його дослідження проводиться не завжди (18,2 %).

Надзвичайно важливим та складним етапом почеркознавчого дослідження є оцінка інформативності виявлених ознак, що пов'язано з необхідністю їх диференціації на такі, що зумовлені способом виконання і внаслідок цього є малоінформативними, та ті, які є значущими і на основі яких робиться висновок про неавтентичність підпису.

ВИСНОВКИ

У результаті узагальнення основних положень і результатів проведеного дослідження сформульовано **висновки**, що спрямовані на підвищення ефективності криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів:

1. Переважну більшість об'єктів (86,4 %) почеркознавчої експертизи складають підписи. Незважаючи на істотний доробок вчених у галузі почеркознавства, безпосередньо вивченню проблем криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, присвячено незначну кількість робіт. Разом з недосконалістю методичного підґрунтя це часто призводить до виникнення труднощів при проведенні таких досліджень.

Розроблена вченими система ідентифікаційних ознак підпису, яку покладено в основу сучасної методики дослідження, виявляється не завжди ефективною в умовах постійного зростання якості підроблення підписів та потребує перегляду. Отже, перспективними напрямками подальших наукових пошуків є такі: розроблення методик, які ґрунтуються на поєднанні якісно-описових методів, що накопичені криміналістичною теорією та практикою, а також можливостей математичного моделювання; створення методик, які ґрунтуються на поглибленому вивченні морфологічної будови штрихів (вивчаються технологічні параметри виконання окремих елементів, а не підпису загалом). Останні дозволяють вирішувати низку проблем, що виникають, зокрема, при дослідженні підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів: низька інформативність графічного матеріалу внаслідок малого обсягу об'єкта дослідження, можливість вирішення ідентифікаційного завдання, підвищення доказової значущості експертних висновків і забезпечення більш обґрунтованої аргументації.

2. Технічне підроблення підпису – це процес відтворення певного автентичного підпису (підпису-моделі) за допомогою різноманітних технічних прийомів і засобів, зумовлений рівнем розвитку функціонально-динамічного

комплексу навичок виконавця неавтентичного підпису, з метою надання його зображенню максимальної подібності з оригіналом.

3. Оскільки технічне підроблення підпису здебільшого поєднує в собі елементи як рукописного, так і механічного відтворення підпису-оригіналу, дослідження таких неавтентичних підписів має комплексний характер, який реалізується шляхом інтеграції знань почеркознавчої експертизи та ТЕД. З огляду на це, об'єктне віднесення підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, до певного виду експертного дослідження визнано недоцільним. На підставі зазначеного, для запобігання вузькоспрямованому та однобічному підходу до дослідження такого роду об'єктів, обґрунтовано, що професійна підготовка фахівців, які проводять аналізовані дослідження, обов'язково повинна поєднувати підготовку в межах як почеркознавчої експертизи, так і ТЕД, що забезпечить комплексність, повноту й усебічність експертного дослідження.

4. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у частині встановлення способу виконання (нанесення) підпису є діагностичним завданням або підзавданням цього дослідження залежно від поставлених запитань. Встановлення виконавця підпису або технічного засобу, за допомогою якого був нанесений досліджуваний підпис, належить до ідентифікаційних завдань, відповідно, почеркознавчої експертизи або ТЕД. Загалом, криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, належить до інтеграційних, складних і нетипових завдань судової експертизи. Повна відмова від проведення ідентифікаційних досліджень підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у межах почеркознавчої експертизи визнається методично неправильною: існує можливість виключення особи з числа передбачуваних виконавців на підставі різниці у ступені виробленості письмово-рухової навички; ідентифікація можлива у разі здійснення автопідлогу; ознаки почерку іншої особи у такому підписі можуть виявитися за умови його достатньої графічної інформативності та низької якості підроблення.

5. Найбільш поширеними прийомами технічного підроблення підпису є: перемальовування підпису на просвіт (44,7 %), відтворення за допомогою

копіювально-розмножувальної техніки з подальшим наведенням (37,1 %), попереднє перемальовування підпису (олівцем) з подальшим наведенням (11,9 %), копіювання підпису через копіювальний папір або без нього – продряпування, перетиснення тощо (5,0 %), інші способи (1,3 %). Розроблено криміналістичну класифікацію прийомів технічного підроблення підписів за способом здійснення (шляхом рукописного виконання, механічного перенесення (копіювання) зображення, комбінації рукописних і механічних прийомів відтворення), ступенем можливості виявлення ознак почерку виконавця (прийоми, при здійсненні яких можливе виявлення ознак почерку виконавця, тобто рукописні прийоми; такі, що повністю унеможливають зазначене виявлення, тобто прийоми механічного відтворення), кількістю етапів виконання (одноетапні та багатоетапні), хронологією виникнення та поширення (історичні та сучасні).

6. Кожен прийом технічного підроблення характеризується певним симптомокомплексом діагностичних ознак у межах ТЕД та почеркознавчої експертизи. У процесі здійснення технічного підроблення підпису значна кількість ознак піддається викривленню або втрачається, тому їх сукупність часто є досить обмеженою з погляду наявності криміналістично значущої інформації. Принципово важливим при проведенні дослідження визначається встановлення конкретного прийому відтворення підпису на основі виявлення та вивчення цього комплексу ознак. Це надає експертові змогу здійснити правильну оцінку рівня інформативності (значущості) виявлених загальних та окремих ознак і відрізнити їх від тих, що не пов'язані з технічним підробленням.

7. До технічних прийомів, які застосовуються для виконання неавтентичних підписів, належать і види, пов'язані з механічним нанесенням зображення підпису. Таку думку висловили 77,4 % респондентів під час опитування; 79,2 % респондентів підтвердили надання на дослідження підписів, представлених у вигляді електрофотокопій, а прийом технічного підроблення із застосуванням копіювально-розмножувальної техніки з подальшим наведенням за частотою застосування займає друге місце в експертній практиці (37,1 %).

При наданні на дослідження в межах почеркознавчої експертизи підписів, виконаних за допомогою кліше та копіювально-розмножувальної техніки (електрофотокопій), за певних умов (висока якість зображення, достатній обсяг графічної інформації та порівняльного матеріалу, принципове значення висновку експерта для прийняття рішення по суті) експерту не варто повертати матеріали без проведення дослідження, навіть за відсутності оригіналу документа. У таких випадках він може скористатися правом на експертну ініціативу, закріпленим у законодавстві України.

8. Неоднозначний підхід науковців і практиків до дослідження в межах почеркознавчої експертизи підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, ускладнює роботу експертів та призводить до неповних і помилкових висновків, що зумовлює необхідність створення єдиної видової методики ККДПТП. Наукові засади методики ККДПТП повинні включати визначення цієї методики, її предмета, об'єкта, завдань, системи методів, які розроблено та запропоновано у процесі дослідження.

9. Техніко-криміналістичне дослідження є обов'язковою складовою криміналістичного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, адже в результаті його проведення можуть бути вирішені такі важливі питання: спосіб виконання підпису; наявність сторонніх штрихів (слідів попередньої підготовки) у місці розташування підпису; природа вказаних штрихів, їх хронологічна послідовність та співвідношення між собою. Вирішення вищезазначених завдань технічного дослідження підпису є необхідною передумовою якісного та ефективного проведення подальшого почеркознавчого дослідження: на основі цієї інформації експерт-почеркознавець зможе правильно оцінити ідентифікаційну значущість виявлених ознак (збігів і розбіжностей), що прямо залежить від способу та умов виконання досліджуваного підпису.

10. Проведення почеркознавчого дослідження підписів, виконаних із застосуванням технічних прийомів, є необхідним й обґрунтованим передусім щодо підписів, відтворених за допомогою прийомів, які передбачають їх виконання від

руки. Крім того, остаточно вирішити діагностичне завдання щодо способу виконання підпису можна лише за результатами дослідження загалом.

Під час проведення почеркознавчого дослідження підписів означеної категорії слід звернути особливу увагу на таке: достатність порівняльного матеріалу, а також необхідність його ретельного вивчення через ймовірну наявність серед наданих зразків підпису-моделі; необхідність окремого вивчення ознак первинного та вторинного підписів у разі їх виявлення; на етапі здійснення оцінки суттєвості та ідентифікаційної значущості виявлених ознак почерку потрібно враховувати, що більшість їх збігів є малохарактерними і пояснюються самим способом виконання досліджуваного підпису, а деякі з виявлених ознак не завжди пов'язані з підробленням.

Висновок про автентичність або неавтентичність підписів, виконаних з використанням технічних прийомів, може бути зроблено тільки в результаті спільної оцінки даних технічного й почеркознавчого досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдалла А. А. Разработка математического и алгоритмического обеспечения автоматической верификации подписи : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. технических наук : спец. 05.13.01 «Системный анализ, управление и обработка информации» / А. А. Абдалла. – Владимир, 2009. – 18 с.
2. Абрамова В. М. Альбом схем із судово-почеркознавчої експертизи : [навч. посіб.] / В. М. Абрамова, О. О. Садченко, Є. Ю. Свобода. – К. : Вид-во «Паливода А. В.», 2003. – 120 с.
3. Аверьянова Т. В. Интеграция и дифференциация научных знаний как источник и основы научных методов судебной экспертизы / Т. В. Аверьянова. – М. : Академия МВД РФ, 1994. – 123 с.
4. Аверьянова Т. В. Судебная экспертиза. Курс общей теории / Т. В. Аверьянова. – М. : Норма, 2008. – 480 с.
5. Аверьянова Т. В. Криминалистика: учебник для вузов / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Е. Р. Россинская [под ред. Р. С. Белкина] – М. : НОРМА-ИНФРА-М., 1999. – 990 с.
6. Аверьянова Т. В. Методы судебно-экспертных исследований и тенденции их развития : автореф. дис. на соискание науч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т. В. Аверьянова. – М., 1994. – 45 с.
7. Алексеев К. В. Метод идентификации изображений подписей по их кодовым отображениям : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. технических наук : спец. 05.12.04 «Радиотехника, в том числе системы и устройства телевидения» / К. В. Алексеев. – Санкт-Петербург, 2006. – 11 с.
8. Альбом общих признаков подписи (в помощь экспертам). – М. : ВНИИСЭ, 1989. – 32 с.
9. Антонюк П. Є. Щодо питання класифікації судових експертиз / П. Є. Антонюк, Д. Є. Гавриленко // Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень : зб. мат. кругл. столу. – К. : ННПФЕКП НАВС, 2014. – С. 21–25.
10. Ароцкер Л. Е. Установление автоподлога подписи / Л. Е. Ароцкер. //

Практика криминалистической экспертизы. – Сб. 1-2. – М., 1961. – С. 90–92.

11. Ароцкер Л. Е. Основные вопросы криминалистического исследования подписей, выполненных с подражанием / Л. Е. Ароцкер. // Теория и практика криминалистической экспертизы. – Вып. 3. – М., 1958. – С. 46–52.

12. Ароцкер Л. Е. Основные положения методики неидентификационной почерковедческой экспертизы / Л. Е. Ароцкер. // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 8. – К., 1971. – С. 65–71.

13. Арсеньев В. Д. Процессуальные проблемы комплексной судебной экспертизы (по уголовным делам) / В. Д. Арсеньев // Теоретические вопросы судебной экспертизы: Сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1981. – С. 68–83.

14. Арутюнян А. В. Теоретические и методические основы судебно-почерковедческой экспертизы рукописей, выполненных на армянском языке с применением методов, основанных на математическом моделировании : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / А. В. Арутюнян. – М, 1983. – 18 с.

15. Атаходжаев С. А. Теоретические основы и методика судебно-почерковедческого многообъектного исследования подписей : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / С. А. Атаходжаев. – М., 1984. – 23 с.

16. Афанасьєв І. А. Проблеми встановлення тотожності виконавця підписів в копіях документів, що відтворені електрографічним способом / І. А. Афанасьєв // Вісник Запорізького юридичного інституту. – Запоріжжя, 2009. – Вип. 1 – С. 183–192.

17. Белкин Р. С. Курс криминалистики: учеб. пособ. для вузов / Р. С. Белкин. / М. : ЮНИТИ-ДАНА; Закон и право, 2001. – 837 с.

18. Белкин Р. С. Курс криминалистики: в 3 т. Т.1. Общая теория криминалистики / Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1997. – 408 с.

19. Белкин Р. С. Общая теория советской криминалистики / Р. С. Белкин – Саратов: Изд-во Саратовского университета, 1986. – 398 с.

20. Белкин Р. С. Криминалистика: Учебный словарь-справочник /

Р. С. Белкин. – М. : Юрист, 1999. – 268 с.

21. Беляева Г. А. Методы технико-криминалистического исследования документов / Г. А. Беляева, А. Н. Калашников. – Вологоград : ВСШ МВД СССР, 1987. – 34 с.

22. Берзин В. Ф. Эксперимент при проведении криминалистических экспертиз) : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юр. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. Ф. Берзин. – К., 1963. – 16 с.

23. Бірюков В. В. Криміналістичне документознавство: Практ. посіб. / В. В. Бірюков, В. В. Коваленко, Т. П. Бірюкова, К. М. Ковальов; За заг. ред. В. В. Бірюкова. – К. : Паливода, 2007. – 332 с.

24. Бодров Н. Ф. Экспертное исследование рукописных реквизитов, выполненных с помощью плоттеров / Н. Ф. Бодров // Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях : материалы 3-й междунар. науч.-практ. конф. – М. : Проспект, 2011. – С. 504–507.

25. Большой юридический словарь / [Под ред. А. Я. Сухарева, В. Е. Крутских]. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : ИНФРА_М, 2002. – 704 с.

26. Бондар М. Є. Використання кількісних та модельних методів при проведенні почеркознавчих досліджень підписів, виконаних у незвичайних умовах / М. Є Бондар, Т. О. Сукманова // Судово-експертна діяльність: сучасний стан та перспективи розвитку : зб. мат. кругл. столу. – К. : ННПФЕКП НАВС, 2015. – 444 с.

27. Бондар М. Є. Використання спеціальних знань експерта-почеркознавця при дослідженні копій документів / М. Є Бондар // Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень : зб. мат. кругл. столу. – К. : ННПФЕКП НАВС, 2013. – С. 45–47.

28. Бондар М. Є. Можливості вирішення ідентифікаційних задач при дослідженні підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів : звіт про НДР / М. Є. Бондар, Н. Г. Драпей, Т. О. Сукманова. – К. : КНДІСЕ, 2002. – 70 с.

29. Бондар М. Є. Можливості удосконалення системи ознак почерку на сучасному етапі розвитку судово-почеркознавчої експертизи / М. Є. Бондар, Т. О. Сукманова // Теорія та практика судової експертизи та криміналістики. – Х.,

2004. – Вип.4. – С.183–187.

30. Бондар М. Є. Перспективні напрямки науково-дослідних розробок у галузі судового почеркознавства / М. Є. Бондар, Т. О. Сукманова // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 2012. – Вып. 57. – С. 10–17.

31. Бондар М. Є. Реалізація права на експертну ініціативу при дослідженнях документів у деяких експертних ситуаціях / М. Є. Бондар, Т. О. Сукманова // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 2014. – Вып. 59. – С. 204–211.

32. Бондар М. Є. Скановані підписи в судово-почеркознавчій експертизі / М. Є. Бондар // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІСЕ). – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 202–206.

33. Бондар М. Є. Удосконалена система загальних та окремих ознак почерку : метод. посіб. / М. Є. Бондар, К. П. Куріпко, Т. О. Сукманова. – К. : КНДІСЕ, 2004. – 92 с.

34. Бондар М. Є. К вопросу классификации задач судебно-почерковедческой экспертизы / М. Є. Бондар, Т. А. Сукманова // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 2009. – Вып. 55. – С.55–64.

35. Бондаренко П. В. Криміналістическое исследование подписей, выполненных от имени вымышленных лиц : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / П. В. Бондаренко. – Саратов, 2000. – 22 с.

36. Бондарь М. Е. Возможности решения почерковедческих задач в отношении подписей, представленных в виде оттисков факсимильных клише / М. Е. Бондарь, Н. Г. Драпей, Т. А. Сукманова // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 2008. – Вып. 54. – С. 48–56.

37. Бондарь М. Е. О комплексном подходе к исследованию почерковых объектов в некоторых экспертных ситуациях / М. Е. Бондарь, Т. А. Сукманова // Сучасні тенденції розвитку судової експертизи : матеріали міжнар. наук. – практ. конф. – Сімферополь : ВД «АРІАЛ», 2012. – С. 81–84.

38. Бондарь М. Е. О необходимости комплексного подхода при решении почерковедческих задач в проблемных ситуациях / М. Е. Бондарь // Судебная

экспертиза. Современное состояние и перспективы развития : междунар. науч. – практ. конф. : тез. докл. – К. : КНИИСЭ, 2010. – С. 141–143.

39. Бондар М. Є. Особливості експертного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів / М. Є. Бондарь, Т. О. Сукманова // Проблемні аспекти експертної практики : зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 4 грудня 2014 р.). – К. : НАВС, 2014. – С. 41–44.

40. Бондарь М. Е. Функции методики исследования в экспертной деятельности / М. Е. Бондарь // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : КНИИСЭ, 2001. – С. 40–47.

41. Бондарь М. Е. Особенности экспертного исследования подписей, выполненных путём перерисовки на просвет / М. Е. Бондарь, Т. А. Сукманова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 2003. – Вып. 51. – С. 48–55.

42. Бордюгов Л. Г. Комплексна експертиза в процесуальному законодавстві України: гносеологічні та процесуальні розбіжності / Л. Г. Бордюгов // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). – Х. : Право, 2013. – С. 5–6.

43. Бочарова Н. Г. Из практики исследования подписей, выполненных путём перерисовки на просвет / Н. Г. Бочарова, Л. Г. Сухорукова, И. Г. Хахина // Теорія та практика судової експертизи та криміналістики. – Х., 2009. – Вип. 9. – С. 255–261.

44. Бочарова О. С. Теоретико-прикладные подходы к решению задачи установления хронологической последовательности выполнения пересекающихся штрихов / О. С. Бочарова, О. М. Дятлов, Е. Я. Рыбалко // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення ХНІСЄ ім. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). – Х. : Право, 2013. – С. 108–110.

45. Брайчевская Е. Ю. Дифференциация штрихов рисовальных карандашей и штрихов, нанесённых через копировальную бумагу : Метод. письмо для экспертов-криминалистов / Е. Ю. Брайчевская. – К. : КНИИСЭ, 1963. – 12 с.

46. Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документов, её производство и пользование ею. – С. Петербург: Типография Спб. т-ва Печатного и Издательского дела «Труд», 1903. – 346 с.

47. Бычкова С. Ф. Становление и тенденция развития науки о судебной экспертизе / С. Ф. Бычкова. – Алма-Ата: КазНИИСЭ, 1994. – 165 с.
48. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. – К. : ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
49. Викторова Л. Н. Исследование пересекающихся штрихов / Л. Н. Викторова, Т. И. Сафроненко, И. С. Юрков. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1978. – 47 с.
50. Винберг А. И. Общая характеристика методов экспертного исследования / А. И. Винберг, А. Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы: Сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – Вып. 28. – 132 с.
51. Винберг А. И. Почерковедческая экспертиза: Учебник / А. И. Винберг, М. В. Шванкова. – Волгоград: НИ РИО ВСШ МВД СССР, 1977. – 208 с.
52. Винберг А. И. Судебная экспертология (Обще-теоретические и методологические проблемы судебных экспертиз): учеб. пособ. / А. И. Винберг, Н. Т. Малаховская. – Волгоград.: НИиРИО ВСШ МВД СССР, 1979. – 181 с.
53. Вирішення почеркознавчих задач стосовно підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів : [Метод. рекомендації]. / Кол. Авт. – К. : КНДІСЕ, 2004. – 60 с.
54. Висновок експерта як джерело доказів // Експертизи у судовій практиці [За заг. ред. В. Г. Гончаренка]. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 53–58.
55. Волобуєв А. Ф. Криміналістика : [навч. посіб.] / А. Ф. Волобуєв. – К. : КНТ, 2011. – 504 с.
56. Воробей О. В. Словник термінів техніко-криміналістичного дослідження документів / О. В. Воробей. – К. : Нац. Акад.. внутр.. справ України, 2005. – 40 с.
57. Воробей О. В. Техніко-криміналістичне дослідження документів : [навч.-метод. посіб.] / О. В. Воробей, І. М. Мельников, О. Г. Волошин. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 304 с.
58. Воробей О. В. Криміналістичне дослідження підписів : [навч. посіб.] / О. В. Воробей, З. С. Меленевська. – К. : Пульсари, 2006. – 84 с.
59. Гайдамакіна Д. І Дослідження підписів у документах, представлених у вигляді електрофотокопій / Д. І. Гайдамакіна // Теорія та практика судової

експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІСЕ). – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 215–217.

60. Гайдамакіна Д. І. Особливості дослідження підписів у документах, наданих у вигляді електрофотокопій / Д. І. Гайдамакіна // Теорія та практика судової експертизи та криміналістики. – Х., 2008. – Вип.8. – С. 207–212.

61. Гончаренко В. Г. Експертизи в судовій практиці / В. Г. Гончаренко. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.

62. Гора І. В. Проблеми використання спеціальних знань у кримінальному судочинстві України / І. В. Гора // Юридичний часопис НАВС. – 2013. – № 1. – С. 209–214.

63. Горгошидзе Л. Ш. Теоретические основы и методика решения судебно–почерковедческих задач экспертизы подписей, выполненных в необычных условиях : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно–розыскная деятельность»/ Л. Ш. Горгошидзе – М., 1985. – 22 с.

64. Господарський процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1798-12>.

65. Грига М. А. Значення порівняльного матеріалу для проведення криміналістичної експертизи підписів / М. А. Грига // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу : матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Донецьк, 15 березня 2014 р.). – Донецьк : ДЮІ МВС України, 2014. – С. 67–69.

66. Грузкова В. Г. Комплекс судебных экспертиз и комплексная судебная экспертиза / В. Г. Грузкова // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 51. – К. : МЮ Украины, 2003. – С. 3–11.

67. Гулина Е. Г. Проблема установления срока давности изготовления документа методами почерковедческой экспертизы / Е. Г. Гулина // Судебная экспертиза: дидактика, теория, практика : Сб. науч. трудов. – М. : Московский университет МВД России, 2007. – Вып. 3. – С. 68–76.

68. Гусев А. А. Установление технической подделки підписи : [Метод. письмо] / А. А. Гусев. – М. : ВНИИСЭ, 1967. – 38 с.

69. Гусев А. А. Установление технической подделки подписи / А. А. Гусев,

Т. В. Устьянцева. – М. : ЦНИИСЭ, 1967. – 56 с.

70. Гусев А. А. Применение диффузно-копировального метода при техническом исследовании документов / А. А. Гусев, А. М. Попов // Методика криминалистической экспертизы. – М. : ЦНИИСЭЮ, 1961. – № 2 – С. 91–96.

71. Дайтигсман В. И. Основы и практика судебного сличения почерков / В. И. Дайтигсман. – М., 1956. – 270 с.

72. Дмитриев Е. Н. Исследование оттисков удостоверительных печатных форм (печатей и штампов), изготовленных по новым технологиям / Е. Н. Дмитриев, Т. И. Сафроненко, М. Н. Сосенушкина // Экспертная практика. – М. : ЭКЦ МВД России, 1997. – № 43. – С. 45–48.

73. Добровольская Е. Д. Судебно-почерковедческая экспертиза / Е. Д. Добровольская, А. И. Манцетова, В. Ф. Орлова. – М. : Юридическая литература, 1971 г. – 378 с.

74. Драпей Н. Г. Особливості почеркознавчого дослідження зображень підписів, нанесених за допомогою факсимільного кліше : звіт про НДР / Н. Г. Драпей, М. Є. Бондар, Т. О. Сукманова – К. : КНДІСЕ, 2006. – 35 с.

75. Дроздова Т. А. Об особенностях заключений экспертиз рукописных записей и подписей, представленных в виде электрофотографических копий (изображений) / Т. А. Дроздова, Г. В. Логвина // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 2004. – Вып. 51. – С. 41–47.

76. Дроздова Т. А. Роль и возможности почерковедческого исследования электрофотографических копий документов в раскрытии преступлений / Т. А. Дроздова, Г. В. Логвина // Актуальные проблемы организации расследования преступлений : материалы науч.-практ. конф. – Одесса, 1996. – С. 31–34.

77. Дулов А. В. К формированию науки судебная экспертиза / А. В. Дулов // Актуальные проблемы судебной экспертизы и криминалистики (Тезисы науч.-практ. конференции). – К. : МЮ Украины, 1993. – С. 57–59.

78. Дутова Н. В. Теоретические и методические основы судебно-почерковедческого исследования подписи с целью установления её подлинности (либо неподлинности) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Дутова Наталья Валентиновна. – М., 1985. – 215 с.

79. Елисеев А. А. Методическое письмо о судебно-графической экспертизе /

А. А. Елисеев – Х. : ХНИИСЭ, 1947. – 20 с.

80. Елисеев А. А. Подпись как почерковое начертание / А. А. Елисеев // Теория и практика криминалистической экспертизы. – М. : Госюриздат, 1958. – Сб. 3. – С. 55–59.

81. Елисеев А. А. Криминалистическая экспертиза подписей / А. А. Елисеев // Проблемы криминалистики и судебной экспертизы: Сб. науч. работ. – Харьков : ХНИИСЭ, 1948. – С. 43–55.

82. Енциклопедія судової експертизи / Н. І. Клименко, В. П. Бахін, Т. В. Будко, П. В. Цимбал ; за ред. Н. І. Клименко. – Ірпінь : Нац. ун-т ДПС України, 2013. – 184 с.

83. Ефремова М. В. Производство судебно-почерковедческой экспертизы по электрофотографическим копиям: Информационное письмо / М. В. Ефремова, В. Ф. Орлова, А. Д. Старосельская // Теория и практика судебной экспертизы. – М. : ГУ РФЦСЭ при Минюсте России, 2006. – № 1(1). – С. 157–165.

84. Жакова Т. М. Теоретические и методические основы судебно-почерковедческой экспертизы сходных подписей : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т. М. Жакова. – М., 2004. – 21 с.

85. Жижина М. В. Судебно-почерковедческая экспертиза документов / М. В. Жижина. – М. : Юрлитинформ, 2006. – 176 с.

86. Журавель В. А. Криміналістичні методики: сучасні наукові концепції : [Монографія] / А. В. Журавель – Х., 2012. 304 с.

87. Закарецкий В. И. Почерковедческое исследование текстов, выполненных путём перерисовки «на просвет» / В. И. Закарецкий, В. В. Липовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 35. – К., 1987. – С. 58–61.

88. Закон України «Про інформацію». За станом на 2 грудня 2010 року / Верховна Рада України : Офіц. вид. – Парламентське вид-во, 2010. – С. 3.

89. Захарова Т. И. Методы технико-криминалистической экспертизы документов / Т. И. Захарова, Т. И. Сафроненко // Экспертная практика. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1983. – № 21. С. 120–126.

90. Зернова О. Г. Идентификационное и диагностическое значение

характеристик распределения усилий в почерковых движениях при выполнении кратких записей и подписей : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / О. Г Зернова. – Ижевск, 1999. – 22 с.

91. Зинин А. М. Судебная экспертиза : учеб. / А. М. Зинин, Н. П. Майлис. – М. : Право и закон; Юрайт-Издат, 2002. – 320 с.

92. Золотарь А. В. Возможности исследования материалов письма методом фотоакустической спектроскопии / А. В. Золотарь // Криминалистика и судебная экспертиза : Республик. междувед. науч.-метод. сб. – К. : «Вища школа», 1988. – С. 48–52.

93. Зубова Н. О. Экспертное исследование электрофотографических копий / Н. О. Зубова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІСЕ). – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 257– 260.

94. Инструкция об организации производства судебных экспертиз в научно-исследовательских судебно-экспертных учреждениях министерства юстиции УССР. – К. : МЮ УССР, 1988. – 51 с.

95. Івакін Е. О. Теоретичні та методичні питання неідентифікаційних досліджень в судовому почеркознавстві: автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність / Е. О. Івакін – К., 2002. – 18 с.

96. Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: Затв. Наказом Мін'юсту України від 30 грудня 2004 р. № 144/5 // Офіційний вісник України, – 2005. – № 5. – Ст. 325.

97. Іщенко А. В. Проблеми розвитку наукових досліджень у галузі судової експертизи : Монографія / А. В. Іщенко. – К. : УАВС. – 150 с.

98. Іщенко А. В. Поняття й система методів техніко-криміналістичного дослідження документів : навч. посіб. / А. В. Іщенко, М. Ю. Будзієвський, І. П. Красюк [за ред. С. М. Алфьорова]. – К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2011. – 97 с.

99. Іщенко А. В. Методологічні проблеми криміналістичних наукових досліджень : монографія / [за ред. І. П. Красюка]. – К. : Національна академія внутрішніх справ України, 2003. – 359 с.

100. Кеворкова И. Ш. Некоторые рекомендации по методике исследования подписей / И. Ш. Кеворкова // Экспертная практика. – 1966. – Сб.1. – С. 20–28.

101. Киричинский Б. Р. Техническое исследование подписей / Б. Р. Киричинский // Теория и практика криминалистической экспертизы. – М., 1966. – Вып.4. – С. 70–73.

102. Кирхнер Ю. Тонкослойная хроматография / Ю. Кирхнер. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1982. – 66 с.

103. Клименко Н. И. О системе идентификационных признаков письма / Н. И. Клименко, М. Я. Сегай // Вопросы совершенствования методики судебно-почерковедческой экспертизы. – М. : ЦНИИСЭ, 1958. – С. 57–59.

104. Клименко Н. І. Структура і доказове значення висновку експерта як документа, що відображує його дослідження / Н. І. Клименко, В. П. Колонюк // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Х. : Право, 2009. – Вип. 9. – С. 213–221.

105. Клименко Н. І. Судова експертологія : [курс лекцій : навч. посіб. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл.] / Н. І. Клименко. – К. : Вид. Дім «Ін Юре», 2007. – 528 с.

106. Клименко Н. І. Щодо діагностичних досліджень в судовому почеркознавстві / Н. І. Клименко // Актуальні проблеми почеркознавчих досліджень : тези доповідей наук.-практ. семінару. – К. : ННПСК НАВС. – 2011. – С. 20–26.

107. Кодекс адміністративного судочинства України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2747-15/page3>.

108. Колдин В. Я. Судебная идентификация / В. Я. Колдин. – М. : ЛексЭст, 2002. – 528 с.

109. Колдин В. Я. Криминалистика: теоретическая наука или прикладная методология / В. Я. Колдин // Вестник Московского университета. – Серия 11. – М. : Изд-во МУ, 2000. – № 4. – С. 3–19.

110. Комісарова Н. О. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю : автореф. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец.12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Н. О. Комісарова. – К., 2003. –

18 с.

111. Комісарова Н. О. Криміналістичне дослідження підписів, виконаних в умовах обмеженого зорового контролю) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Комісарова Наталя Олександрівна. – К., 2003. – 198 с.

112. Комісарова Н. О. Психофізіологічні основи формування почеркового навику / Н. О. Комісарова, М. В. Закревський // Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень : зб. мат. кругл. столу. – К. : ННПФЕКП НАВС, 2013. – С. 141–147.

113. Корухов Ю. Г. Формирование общей теории судебной экспертизы / Ю. Г. Корухов. – М. : ВНИИСЭ, 1989. – 26 с.

114. Корухов Ю. Г. Криминалистическая диагностика при расследовании преступлений: науч.–практ. пособ. / Ю. Г. Корухов. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1998. – 288 с.

115. Коршиков А. П. Общая методика проведения идентификации почерковедческих исследований для установления исполнителей рукописных записей и подписей. Часть I. Методические рекомендации по определению технологических параметров выполнения рукописных записей / А. П. Коршиков. – М., 2005 – 124 с.

116. Котюк І. І. Теорія судового пізнання : Монографія. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2006. – 435 с.

117. Криміналістика (Криміналістична техніка) : [Курс лекцій] / П. Д. Біленчук, А. П. Гель, М. В. Салтевський, Г. С. Семаков. – К. : МАУП, 2001. – 216 с.

118. Криміналістична фотографія та відеозапис (основи методики викладання) : [навч.-метод. посібн.] / С. Л. Ларін, М. В. Салтевський, Л. М. Довгий, О. В. Одерій. – Донецьк : Донецький юридичний інститут ЛДУВС, 2007. – 456 с.

119. Криміналістичне дослідження документів, виконаних новими видами пишучих приладів / [Г. Д. Бондаренко, Н. О. Зубова, Л. П. Щербаковська, Г. В. Лошманова]. // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Х. : Право, 2005. – Вип. 5. – С. 195–202.

120. Криміналістичне дослідження документів, виконаних новими видами пишучих приладів : методичні рекомендації / [Г. Д. Бондаренко,

Л. П. Щербаковська, Н. О. Зубова, Г. В. Лошманова]. – Х. : ХНДІСЕ, 2011. – 28 с.

121. Кримінальний процесуальний кодекс України : чинне законодавство зі змінами та доповненнями станом на 1 жовт. 2013 р. : (офіц.. текст). – К. : ПАЛИВОДА А. В., 2013. – 328 с.

122. Кузнєцова Т. В. Актуальність поглибленого дослідження структури штрихів рукописних записів та підписів на сучасному етапі розвитку судово-почеркознавчої експертизи / Т. В. Кузнєцова // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення ХНДІСЕ ім. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). – Х. : Право, 2013. – С. 132–133.

123. Кулик С. Д. Обзор программных средств для решения задач почерковедческой экспертизы / С. Д. Кулик, Д. А. Никонец // Судебная экспертиза: дидактика, теория, практика: Сборник научных трудов. – М. : Московский университет МВД России, 2010. – Вып. 5. – С. 58–71.

124. Куприянова А. А. Методика решения судебно-почерковедческих диагностических задач (2-е изд.) / А. А. Куприянова. – М. : Наука, 2006. – 64 с.

125. Леканова Л. Г. О комплексном, почерковедческом и техническом исследовании подписей, выполненных с помощью технических приёмов / Л. Г. Леканова // Экспертная практика и новые методы исследования. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – Вып. 15. – С. 12–17.

126. Лельчин В. А. Криминалистическая экспертиза подписей : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. А. Лельчин. – Алма-Ата, 1970. – 19 с.

127. Ли Л. Е. Количественные методы и автоматизация в судебном почерковедении / Л. Е. Ли, А. В. Смирнов // Проблемы автоматизации, создания информационно-поисковых систем и применения математических методов в судебной экспертизе: Сб. науч. трудов. – М., 1987. – С. 235–249.

128. Липень Д. В. Методика установления допечаток в документах, выполненных с использованием различных видов ЗПУ к персональному компьютеру / Д. В. Липень. – Минск : Право и экономика, 2008. – 14 с.

129. Липовский В. В. Исследование вдавленных штрихов при решении

вопроса о подлинности подписей / В. В. Липовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 46 – К., 1993. – С. 70–73.

130. Липовский В. В. Некоторые вопросы криминалистического исследования подписей / В. В. Липовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 52. – К., 2004. – С. 45–52.

131. Липовский В. В. Особенности формирования подписи / В. В. Липовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 3 – К., 1966. – С. 191–198.

132. Липовский В. В. Почерковедческое исследование подписей, исполненных с помощью технических приемов / В. В. Липовский – К. : РИО МВД СССР, 1975. – 32 с.

133. Липовский В. В. Система идентификационных признаков подписи / В. В. Липовский // Сб. Вопросы судебной экспертизы. – Баку, 1969. – № 10. – С. 18–22.

134. Липовский В. В. Устойчивость признаков подписи / В. В. Липовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 2. – К., 1965. – С. 40–44.

135. Липовский В. В. Возможности почерковедческого исследования подписей, выполненных с помощью технических приёмов / В. В. Липовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 8. – К., 1971. – С. 198–206.

136. Липовский В. В. Основные положения идентификации личности по подписи : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юр. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. В. Липовский. – К., 1969. – 19 с.

137. Липовский В. В. Экспериментальные данные о стереотипности некоторых структурно-геометрических характеристик подписей / В. В. Липовский, В. Н. Садиленко // Криминалистика и судебная экспертиза. Вып. 42. – К., 1991. С. 40–44.

138. Липовский В. В. Использование методов технического исследования документов и почерковедения при экспертизе подписей, подвергшихся изменениям / В. В. Липовский, Т.А. Дроздова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1991. – Вып. 43. – С. 74–80.

139. Липовский В. В. Почерковедческое исследование подписей, выполненных путем перерисовывания «на просвет» / В. В. Липовский // Криминалистика и судебная экспертиза. – Вып. 16 – К., 1978. – С. 64–67.

140. Липовський В. В. Основные положения криминалистической идентификации личности по подписи: дис. ... канд. юр. наук : 12.00.09 / Липовский Варлен Владимирович. – К., 1968. – 280 с.

141. Лисенко А. М. Актуальні питання криміналістичного дослідження недійсних підписів, виконаних з наслідуванням оригіналу або його узагальненого вигляду / А. М. Лисенко // Право і суспільство. – 2006. – С. 119–128.

142. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов / В. К. Лисиченко. – Киев, 1971. – 76 с.

143. Лисиченко В. К. Исправленному не верить / В. К. Лисиченко, В.В. Липовский. – К. : Лыбидь, 1990. – 128 с.

144. Лисиченко В. К. Развитие криминалистики и судебной экспертизы в первые годы советской власти РСФСР и УССР / В. К. Лисиченко, И. В. Сабуров // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Высш. шк., 1983. – Вып. 26. – С. 8–14.

145. Логвіна Г. В. Дослідження рукописних записів та підписів у документах, представлених у вигляді електрофотокопій : звіт про НДР / Г. В. Логвіна, Т. О. Дроздова, М. Є. Бондар, Н. О. Сторож та ін. – Одеса : ОНДІСЕ МЮ України, 2004. – 134 с. 179

146. Лукашевич Л. М. Экспертизы в судебной практике. / [Под ред. Л. М. Лукашевича]. – К. : «Вища школа», 1987. – 200 с.

147. Лысенко А. Н. Теоретические и методические основы криминалистической идентификации исполнителя неподлинных подписей, выполненных с подражанием: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Лысенко Анатолий Николаевич. – М., 1993. – 198 с.

148. Макарян А. А. Интеграция естественных и технических наук в криминалистике: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Макарян Акоп Андреевич. – М., 1994. – 179 с.

149. Манцветова А. И. Экспертиза почерка / А. И. Манцветова, З. Б. Мельникова, В. Ф. Орлова // Теория и практика криминалистической экспертизы. – Вип. 6–7. – М., 1961. – 215 с.

150. Манцветова А. И. Судебно-почерковедческая экспертиза / Манцветова А. И., Орлова В. Ф., Шляхов А. Р. [под ред. Е. Е. Добровольской]. –

М. : Юрид. лит., 1971. – 335 с.

151. Манцветова А. И. Теоретические (естественнонаучные) основы судебного почерковедения / Манцветова А. И., Орлова В. Ф., Славущая И. А. – М. : Наука, 2006. – 443 с.

152. Маркова Л. В. Криминалистическое исследование подписей, выполненных лицами от своего имени с намеренным искажением : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Л. В. Маркова. – М., 1992. – 24 с.

153. Мгеладзе О. М. Криминалистическое исследование текстов и подписей, выполненных на грузинском языке : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / О. М. Мгеладзе. – Х., 1965. – 16 с.

154. Меленевська З. С. Альбом загальних та окремих ознак підпису: навч.-метод. посіб. / З. С. Меленевська, Є. Ю. Свобода. – К. : УкрДГПІ, 2012. – 65 с.

155. Меленевська З. С. Методика дослідження підписів / З. С. Меленевська, К. М. Ковальов, Н. Г. Шпакович. – К : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. – 20 с.

156. Меленевська З. С. Судово-почеркознавча експертиза : Навч.-метод. посіб. / З. С. Меленевська, Є. Ю. Свобода, А. І. Шаботенко; за заг. ред. І. П. Красюка. – К. : Укр. Центр духовн. культури, 2007. – 280 с.

157. Меликов А. С. Компьютерно-техническая экспертиза как новый вид судебных экспертиз // Новые направления криминалистических исследований в практике судебной экспертизы. (Тезисы науч.-практ. семинара 24–25 апреля). – К. : КНИИСЭ, 2001. – С. 85–92.

158. Мельник Д. В. Проблемні аспекти використання існуючих кількісних методів дослідження почерку / Д. В. Мельник // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 2013. – Вып. 58. (ч.2) – С. 227–235.

159. Мельник Д. В. Дослідження малоінформативних підписів методом структурно-геометричних характеристик : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика; судова

експертиза; оперативно-розшукова діяльність» / Д. В. Мельник. – Ірпінь, 2012. – 20 с.

160. Мельник Д. В. Кількісна автоматизована методика встановлення справжності (несправжності) малоінформативних підписів / Д. В. Мельник. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2012. – 31 с.

161. Методы и средства экспертных исследований : [курс лекцій] / Н. А. Анчабадзе, Г. Г. Коновалов, А. В. Кочубей, В. П. Симаков. – Волгоград : Волгогр. акад. МВД России, 2001. – 88 с.

162. Мирский А. Л. Использование растровой электронной микроскопии для анализа микрорельефа / А. Л. Мирский, Е. И. Стащенко // Экспертная техника: Новые методы и методики исследования объектов судебной экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1986. – Вып. 93. – С. 23–27.

163. Мирский Д. Я. Понятие и структура методики экспертного исследования. Обобщённая модель методического руководства по судебным экспертизам / Д. Я. Мирский // Проблемы теории судебной экспертизы : Сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – Вып. 4. – С. 24–41.

164. Можар И. М. Криминалистическая экспертиза рукописей и подписей, выполненных с разрывом во времени в уголовном и гражданском судопроизводстве : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / И. М. Можар. – Х., 1966. – 19 с.

165. Моїсєєв О. М. Методологічні проблеми криміналістики і судової експертизи: монографія / О. М. Моїсєєв – Донецьк, 2013. – 416 с.

166. Мукашев Б. М. Графическая экспертиза текстов и подписей, выполненных буквами арабского алфавита : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юр. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Б. М. Мукашев. – Алма-Ата, 1965. – 20 с.

167. Надгорный Г. М. О понятии предмета судебной экспертизы / Г. М. Надгорный // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : «Вища школа», 1989. – Вып. 38. – С. 10–15.

168. Наказ Міністерства фінансів України від 24 травня 1995 р. № 88 «Про затвердження Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG704.html.

169. Наранович О. В. Установлення послідовності виконання штрихів записів і підписів, виконаних пастами для кулькових ручок, та штрихів текстів і зображень, виконаних електронографічним способом, за відсутності ділянок їх взаємного перетину / О. В. Наранович // Актуальні питання судової експертизи та криміналістики : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення ХНДІСЄ ім. М. С. Бокаріуса (Харків, 7–8 листоп. 2013 р.). – Х. : Право, 2013. – С. 140–141.

170. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень (затверджені наказом МЮ України № 53/5 від 08.10.1998) // Офіційний вісник України. – № 46. – С. 172.

171. Новий тлумачний словник української мови у 3-х т. / [упоряд. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – К. : «Аконіт», 2003. – Т. 1. – 928 с.

172. Новий тлумачний словник української мови у 3-х томах / [упоряд. : В. В. Яременко, О. М. Сліпушко]. – К. : «Аконіт», 2003. – Т.2. – 927 с.

173. Образцы экспертных заключений. Судебное почерковедение / [Ковальчук З. А., Липовский В. В., Меленевская З. С. и др.]. – К. : РИО МВД Укр., 1995. – 164 с.

174. Общие положения технико-криминалистической экспертизы документов : Учебное пособие / [Под ред. Проф. В. А. Снеткова]. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1987. – 88 с.

175. Орлова В. Ф. Идентификационные признаки подписи / В. Ф. Орлова // Теория и практика криминалистической экспертизы. – Сб. 3. – М., 1958. – С. 27–28.

176. Орлова В. Ф. Комплексная методика решения судебно-почерковедческих идентификационных задач, связанных с исследованием буквенных текстов : методическое пособие для экспертов / Орлова В. Ф., Погибко Ю. Н. – М. : ВНИИСЭ, 1982. – 231 с.

177. Орлова В. Ф. Методические основы решения судебно-почерковедческих диагностических задач / В. Ф. Орлова // Теорія та практика судової експертизи і

криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування ХНДІСЕ). – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 182–188.

178. Орлова В. Ф. Основы идентификации личности по почерку в советской криминалистике : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / В. Ф. Орлова. – М., 1952. – 21 с.

179. Орлова В. Ф. Принципы классификации задач криминалистической экспертизы / В. Ф. Орлова, А. Р. Шляхов // Актуальные проблемы теории судебной экспертизы. – М., 1984. – 187 с.

180. Орлова В. Ф. Совершенствование методики идентификационного исследования подписей / В. Ф. Орлова // Экспертная практика. – М., 1982. – № 1 – С. 10–17.

181. Орлова В. Ф. Состояние теоретических и экспериментальных разработок в области проблемы комплексного исследования подписей и перспективы их развития / В. Ф. Орлова // Проблемы комплексного криминалистического исследования подписей : матер. Всесоюз. науч.-практ. семин. (Харьков, 29 – 31 окт. 1985 г.). – М. : ВНИИСЭ, 1986. – С. 3–17.

182. Орлова В. Ф. Теория судебно-почерковедческой идентификации / В. Ф. Орлова. – М. : ВНИИСЭ, 1973. – 336 с.

183. Орлова Т. В. Теоретические основы и практика криминалистического исследования подписей : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юр. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Т. В. Орлова. – М, 2003. – 14 с.

184. Орлова Т. В. Теоретические основы и практика криминалистического исследования подписей : дис. ... канд. юр. наук : 12.00.09. / Орлова Татьяна Владимировна. – М, 2003. – 165 с.

185. Осика І. М. Проблеми криміналістичного дослідження електронних документів / І. М. Осика // Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві : матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 14–15 берез. 2003 р.) – Х. : Вид-во Нац. ун-та внутр. справ, 2003. – С. 267–272.

186. Охлупина А. Н. К вопросу о возможности применения методов почерковедческой экспертизы для установления давности выполнения подписи в

документах [Электронный ресурс] / А. Н. Охлупина. – Режим доступа : http://proexpertizu.ru/theory_and_practice/624/.

187. Павленко С. Д. Предмет, объекты, задачи и методы криминалистической экспертизы печатных форм и их отпечатков С. Д. Павленко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : Вища школа, 1987. – Вып. 34. – С. 73–78.

188. Палиашвили А. Я. Признаки подделки документа, изготовленного из другого документа, содержащего подлинную подпись / А. Я. Палиашвили // Теория и практика криминалистической экспертизы. – Сб. 1. – М. : Госюриздат, 1955. – С. 139–145.

189. Палиашвили А. Я. Экспертиза в суде по уголовным делам / А. Я. Палиашвили – М. : «Юрид. лит.», 1973. – 144 с.

190. Панова Р. Х. Криминалистическое исследование динамических свойств подписного почерка : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / Р. Х. Панова. – М., 1989. – 25 с.

191. Панова Т. О. Комплексное исследование имитации рукописных реквизитов / Т. О. Панова, Є. С. Карпухіна, О. Ю. Миловидова // Теория и практика судебной экспертизы. – М. : ГУ РФЦСЭ, 2008. – № 3(11). – С. 118–121.

192. Папаспираки А. К. К исследованию подписей / А. К. Папаспираки // Сб. работ Одесского НИИСЭ / [Под ред. М. А. Кравцова]. – Одесса, 1948. – Вып. 1. – С. 41–50.

193. Пахомов А. В. Судебно-экспертное исследование современной підписи : Учеб. пособие / А. В. Пахомов, Л. А. Сысоева. – М. : ЭКЦ МВД России, 2007. – 60 с.

194. Пелюшок В. Г. Можливості встановлення послідовності нанесення реквізитів у документі, що виготовлений електрофотографічним способом, при відсутності видимих місць перетину штрихів / В. Г. Пелюшок. // Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень : зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 10 квітня 2014 р.). – К. : НАВС, 2014. – С. 219–221.

195. Пинхасов Б. И. Криминалистическая экспертиза / Б. И. Пинхасов. – Ташкент, 1963. – 145 с.

196. Пиріг І. В. Класифікація судових експертиз за характером завдань, що вирішуються / І. В. Пиріг // Криміналістичний вісник. – К. : ТОВ «Еліт Прінт», 2011. – Вип.1(15) – 218 с.

197. Полтавський А. О. Розробка методики встановлення факту монтажу при проведенні почеркознавчих досліджень за копіями документів : звіт про НДР / А. О. Полтавський. – К. : КНДІСЕ, 2013. – 109 с.

198. Попова В. А. Химические методы обнаружения травящих веществ при техническом исследовании документов / В. А. Попова // Экспертная техника: материалы теоретического семинара по техническому исследованию документов (Москва, 24–29 октября 1966 г.). – М., 1966, Вып. 16 – 17: Ч. 2. – С. 67–71.

199. Порфирьев К. Г. Значение установления технического приёма выполнения подписей / К. Г. Порфирьев // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1979. – Вып. 19. – С. 134–136.

200. Порфирьев К. Г. Количественные характеристики признаков подписей, выполненных с подражанием / К. Г. Порфирьев // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1981. – Вып. 23. – С. 54–57.

201. Постанова Правління Національного банку України від 29 грудня 2000 р. № 520 «Про затвердження Положення про порядок здійснення операцій з чеками в іноземній валюті на території України» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/REG5343.html.

202. Потапов С. М. Введение в криминалистику / С. М. Потапов. – М., 1946. – 273 с.

203. Потапов С. М. Принципы криминалистической идентификации / С. М. Потапов // Советское государство и право. – М., 1940. – № 1. – С. 42–47.

204. Потапов С. М. Графическая экспертиза (судебное почерковедение) // Настольная книга следователя. – М., 1949. – С. 175–179.

205. Потапов С. М. Научное почерковедение / Потапов С. М. // Советское государство и право. – 1940. – № 12. – С. 80–88.

206. Поташник Д. П. О возможности установления времени выполнения подписи в документе методами судебно-почерковедческой экспертизы / Д. П. Поташник, Е. Г. Гулина // Вестник криминалистики. – Вып. 3(27). – М. : Спартак, 2008. – С. 18–25.

207. Применение методов исследования, основанных на вероятностном моделировании, в судебно-почерковедческой экспертизе : метод. пособ. / Богачкина Г.Ф., Вул С.М., Орлова В.Ф. и др. ; [под ред. В.Ф. Орловой]. – М., 1976. – 360 с.

208. Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки і призначення судових експертиз: Наказ Мін'юсту України від 8 жовтня 1998 р. № 53/5 (зі змінами, внесеними наказом МЮ від 26.12.2012 № 1950/5) // Судово-експертна діяльність : Довідник для суддів. – К. : Видавничий Дім «Ін Юре», 2001. – С. 90–142.

209. Про судову експертизу: Закон України // Експертизи у судовій практиці / За заг. ред. В. Г Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2005. – С. 3–50.

210. Прохоров-Лукин Г. В. Предмет судебной экспертизы и общие основания деления экспертных задач на категории / Г. В. Прохоров-Лукин // Криминалистика и судебная экспертиза. – К. : КНИИСЭ, 2001. – С. 3–15.

211. Российское законодательства X-XX веков. – М. : Юрид. лит., 1985. – Т. 2 : Законодательство периода образования и укрепления Русского централизованного государства. – 520 с.

212. Российское законодательство X-XX веков. – М. : Юрид. лит., 1985. – Т. 3 : Акты Земских соборов конца XVI – начала XVII веков. Соборное Уложение 1649 года. Акты Земских соборов 50-х годов. – 511 с.

213. Российское законодательство X-XX веков. – М. : Юрид. лит., 1985. – Т. 8 : Судебная реформа. – 495 с.

214. Российское законодательство X-XX веков. – М. :Юрид. лит., 1985. – Т. 4 : Законодательство периода становления абсолютизма. – 511 с.

215. Российское законодательство X-XX веков. – Юрид. лит., 1985. – Т. 6 : Законодательство первой половины XIX века. – 431 с.

216. Россинская Е. Р. Судебная экспертиза в гражданском, арбитражном, административном и уголовном процессе / Е. Р. Россинская. – М. : НОРМА, 2005. – 656 с.

217. Ростов М. Н. Комплексная экспертиза как разновидность комиссионной экспертизы / М. Н. Ростов. // Обще-теоретические, правовые и организационные

основы судебной экспертизы : Сб. науч. тр. – М. : ВНИИСЭ, 1986. – С. 48–56.

218. Садченко О. О. Экспертиза у правозастосовному процесі : збірн. нормативних актів / О. О. Садченко – К. : НАВС, 2013. – 264 с.

219. Салтевский М. В. Судебная фотография и кинематография в деятельности органов внутренних дел / М. В. Салтевский, Ю. С. Гапонов. – К. : КВШ МВД, 1974. – 159 с.

220. Салтевский М. В. Идентификация и установление групповой принадлежности / М. В. Салтевский. – Харьков : ХЮИ, 1965. – 46 с.

221. Салтевський М. Л. Криміналістика : [навч.-довід. посіб.] / М. Л. Салтевський – К. : 1996. – 159 с.

222. Свобода Є. Ю. Судово-почеркознавчі дослідження підписів : сучасні можливості / Є. Ю. Свобода // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 2013. – Вип. 58. – С. 235–244.

223. Сегай М. Я. Современные возможности судебных экспертиз в свете достижений науки и техники / М. Я Сегай. – К., 1987. – 246 с.

224. Сегай М. Я. Судова експертологія : курс лекцій : [навч. посіб.]. – К., 2007. – 528 с.

225. Сегай М. Я. Идентификационные признаки письма и принципы их классификации / Сегай М. Я. // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 1957. – Вып. 14. – С. 99–100.

226. Сегай М. Я. Криміналістическая идентификация и особенности её применения в отдельных видах криміналістической экспертизы : автореф. дис. на соискание уч. ст. канд. юр. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криміналістика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / М. Я. Сегай. – К., 1959. – 16 с.

227. Сегай М. Я. О взаимозависимости и идентификационном значении признаков почерка в однотипных элементах разноименных письменных знаков / Сегай М. Я., Ципенюк С. А. // Криміналістика и судебная экспертиза. – К., 1965. – Вып. 2. – С. 130–145.

228. Сегай М. Я. Устойчивость признаков почерка при компетентном его изменении / М. Я. Сегай, А. Д. Топольский, Штерн Б. А. // Вопросы криміналістики и судебной экспертизы. – Душанбе, 1962. – Вып. 2. – С. 138-142.

229. Селиванов Н. А. Актуальные теоретические вопросы криминалистической идентификации / Н. А. Селиванов // Вопросы борьбы с преступностью. – М., 1971. – Вып. 14. – С. 143–146.

230. Серёгин В. В. Почерковедение и почерковедческая экспертиза: курс лекций / В. В. Серёгин. – Волгоград, 2002. – 228 с.

231. Силкин П. Ф. Криминалистическая экспертиза: Судебная фотография : учебник. / П. Ф. Силкин, А. А. Эйман. – М. : ВШ МВД СССР, 1969. – 215 с.

232. Сімакова-Єфремян Е. Б. Загальна методика призначення та проведення комплексних судових експертиз, що виконуються комісією експертів (внесено до Реєстру методик проведення судових експертиз у 2009 році за № 0.1.16) / Е. Б. Сімакова-Єфремян. – Х. : ХНДІСЕ, 2007. – 97 с.

233. Сімакова-Єфремян Е. Б. Науково-методичні проблеми комплексних судово-експертних досліджень / Е. Б. Сімакова-Єфремян // Теорія та практика судової експертизи та криміналістики. – Х., 2009. – Вип.9. – С.185–195.

234. Скічко В. Г. Проблемні питання правового врегулювання виконання комплексних експертиз / В. Г. Скічко, К. Ф. Ворошилов, Т. С. Зеленська // Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень : зб. мат. кругл. столу. – К. : ННПФЕКП НАВС, 2014. – С. 271–273.

235. Скригонюк М. І. Криміналістична термінологія : [навч. посіб.] / М. І. Скригонюк. – К. : Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2003. – 125 с.

236. Словарь основных терминов почерковедческой и автороведческой экспертиз : [справочное пособие] / под. ред. И. И. Рубцовой, Л. А. Сысоева, А. П. Коршикова. – М. : ЭКЦ МВД РФ, 2008. – 64 с.

237. Словарь основных терминов судебных экспертиз. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – 92 с.

238. Словарь основных терминов теории и практики судебно-почерковедческой экспертизы. – М., 1981. – 187 с.

239. Снетков В. А. Определение орудий письма по штрихам (оттискам) в документе : Учебное пособие / В. А. Снетков – М. : ВНИИ МВД СССР, 1987. – 64 с.

240. Снетков В. А. Особенности исследования некоторых объектов

традиционной криминалистической экспертизы : Учебное пособие. / [Под ред. д-ра юрид. наук, проф. В. А. Снеткова]. – М. : ЭКЦ МВД России, 1993. – 260 с.

241. Собко Г. М. О проблеме комплексного идентификационного исследования подписей с помощью математических методов и ЭВМ / Г. М. Собко , Г. Р. Богачкина // Современное состояние судебно-почерковедческой экспертизы. – М. : ВНИИСЭ, 1980. – С. 16–51.

242. Соколов С. В. Экспертно-криминалистическое исследование факсимильных копий почерковых объектов : Информационное письмо / С. В. Соколов, Е. А. Куранова, Е. В. Розанова. – М. : ГУ ЭКЦ МВД России, 2000. – 8 с.

243. Соколовский З. М. Некоторые вопросы идентификации личности по безбуквенным подписям / Соколовский З. М. // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1957. – С. 87–95.

244. Солнцева Л. Ф. Идентификация личности по подписям / Л. Ф. Солнцева – М., 1960. – 141 с.

245. Солнцева Л. Ф. Транскрипция подписи и ее идентификационное значение / Л. Ф. Солнцева // Теория и практика криминалистической экспертизы. – М. : Госюриздат, 1958. – Сб. 3. – С. 46–51.

246. Сорокин И. А. Формирование системы признаков для идентификации личности по динамике воспроизведения подписи : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. технических наук : спец. 05.13.01 «Системный анализ, управление и обработка информации» / И. А. Сорокин. – Пенза., 2005. – 21 с.

247. Сохранич Т. В. Значення якісного порівняльного матеріалу в судово-почеркознавчій експертизі / Т. В. Сохранич, В. Г. Абросимова. // Теорія і практика судової експертизи і криміналістики. – Вип.11. – Х., 2011. – С. 271–277.

248. Суєтнова О. И. О значении сравнительных материалов при решении отдельных идентификационных задач исследования подписей / О. И. Суєтнова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів. – Х. : Право, 2004. – Вип. 4. – С. 202–206.

249. Суєтнова О. І. Дослідження групи підписів, виконаних шляхом перерисовування на просвіт / О. І. Суєтнова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування

Харківського НДІСЕ). – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 182–188.

250. Сукманова Т. О. До питання про можливість вирішення ідентифікаційних задач при дослідженні підписів, виконаних шляхом перерисовки на просвіт / Т. О. Сукманова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІСЕ). – Х. : Право, 2003. – Вип. 3. – С. 207–211.

251. Сукманова Т. О. Про недопустимість використання відбитків факсимільних кліше як посвідчу вального знаку певної особи / Т. О. Сукманова // Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии : материалы междунар. науч.-практ. конф. – Симферополь : Крымский НИИСЭ, 2007. – С. 287–291.

252. Сукманова Т. А. О возможностях решения почерковедческих задач в отношении подписей, представленных в виде ксерокопий / Т. А. Сукманова // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 2004. – Вип.52. – С.57–64.

253. Сукманюк О. А. К вопросу идентификационного исследования подписей, выполненных при помощи технических приёмов / О. А. Сукманюк // Экспертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы : Сб. науч.-практ. материалов. – Симферополь, 2000. – С.254–257.

254. Сухова Т. Э. Интеграция знаний как фактор развития теории и практики судебной экспертизы : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Сухова Татьяна Эдуардовна. – Тула, 2001. – 174 с.

255. Терзиев Н. В. Лекции по криминалистике. (Технико-криминалистическое исследование документов). – М. : ВЮЗИ, 1952. – 112 с.

256. Терзиев Н. В. Введение в криминалистическое исследование документов / Н. В. Терзиев , А. А. Эйсман. – М. : Госюриздат, 1949. – 123 с.

257. Техничко-криминалистическая экспертиза документов : Курс лекций / [Под ред. В. Е. Ляпичева]. – Волгоград : ВА МВД России, 2001. – 208 с.

258. Техничко-криминалистическая экспертиза документов : учебник для вузов МВД СССР / [отв. ред. Р. С. Белкин, А. Н. Самончик]. – Волгоград : ВСШ МВД СССР, 1978. – 215 с.

259. Тихенко С. И. Проблемы индивидуальности и устойчивости признаков почерка в судебной экспертизе письма / Тихенко С. И. // Криминалистика и

судебная экспертиза. – К., 1948. – Вып. 2. – С. 127–148.

260. Тихенко С. И. Судебно-графическая экспертиза рукописных текстов : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / С. И. Тихенко. – К., 1945. – 33 с.

261. Установление технической подделки подписей // Криминалистическая экспертиза. – Вып.4. – М. : РИО МООП СССР, 1966. – С.57–64.

262. Фурлетов В. И. Современное состояние и направление развития методов исследования пересекающихся штрихов / В. И. Фурлетов // Теория и методика судебно-почерковедческого и технического исследования документов. – М. : ВНИИСЭ, 1988. – С. 192–207.

263. Хачатурян В. С. Разработка и реализация методов распознавания рукописной подписи : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. техн. наук : спец. 05.12.04 «Радиотехника, в том числе системы и устройства телевидения» / В. С. Хачатурян. – Ереван : Ин-т проблем информатики и автоматизации НАН РА, 2013. – 19 с.

264. Цивільний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/435-15/page4>.

265. Цивільний процесуальний кодекс України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1501-06/page2>.

266. Цимбал М. Л. Связь интеграционных процессов в судебных экспертизах с разработкой их классификации / М. Л. Цимбал, Э. Б. Симакова-Ефремян // Вестник криминалистики. – М., 2007. – Вып. 3/23 – С. 44–49.

267. Ципенюк С. А. Криминалистическое исследование рукописных текстов, выполненных с подражанием печатному шрифту и специальными шрифтами : автореф. дис. на соискание уч. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс и криминалистика; судебная экспертиза; оперативно-розыскная деятельность» / С. А. Ципенюк. – К., 1961. – 15 с.

268. Ципенюк С. А. Структура решения идентификационных задач, связанных с исследованием текстов выполненных с подражанием буквам печатной формы / Ципенюк С. А. // Криминалистика и судебная экспертиза – К., 1989. – Вып. 38. – С. 51–55.

269. Четвёркин П. А. Методы цифровой обработки слабовидимых изображений при технико-криминалистическом исследовании документов : Монография / П. А. Четвёркин. – М. : Юрлитинформ, 2009. – 200 с.

270. Шашкин С. Б. Основы судебно-технической экспертизы документов, выполненных с использованием средств полиграфической и оргтехники (теоретический, методологический и прикладной аспекты) : Монография / С. Б. Шашкин // Теория и практика судебной экспертизы / Под ред. А. В. Пахомова. – СПб. : Питер, 2003. – С. 325–592.

271. Шведова О. В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій: дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шведова Олена Вікторівна. – К., 2006. – 262 с.

272. Шевченко Б. И. О некоторых улучшениях методики криминалистического исследования подписей / Б. И. Шевченко // Теория и практика криминалистической экспертизы. – М. : Госюриздат, 1955. – Сб. 1. – С. 58–73.

273. Шейко В. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності / В. М. Шейко, Н. М. Кушнарєнко. – К. : Знання, 2006. – 307 с.

274. Шелковін А. О. Поняття та класифікація зразків почерку та підписів / А. О. Шелковін, О. О. Шелковіна. // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики. – Вип. 10. – Х., 2010. – С. 257–262.

275. Шерстюк В. Н. Экспертные методики : понятие, структура и некоторые вопросы разработки и практического применения / В. Н. Шерстюк, В. В. Лукьяненко // Актуальні проблеми криміналістики. – Х. : «Гриф», 2003. – С. 248–251.

276. Шлыков Д. А. Теория и практика экспертизы копий почерковых объектов / Д. А. Шлыков. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.proexpertizu.ru/theory_and_practice/pocherk/617/.

277. Шляхов А. Р. Основания классификации судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Общее учение о методах судебной экспертизы : сб. науч. трудов – Вып. 28. – М. : ВНИИСЭ, 1977. – 132 с.

278. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза. Организация и проведение / А. Р. Шляхов – М. : Юрид. лит., 1979. – 168 с.

279. Шляхов А. Р. Теория и практика криминалистической экспертизы : Сб. № 9–10. – М. : Гос. издат. юрид. лит-ры, 1962. – 447 с.

280. Шляхов А. Р. Классификация судебных экспертиз : Учеб. пособ. / А. Р. Шляхов – Волгоград: ВСШ МВД СССР, 1980. – 79 с.

281. Шляхов А. Р. Задачи судебной экспертизы / А. Р. Шляхов // Экспертные задачи и пути их решения в свете НТР : Сб. науч. трудов. – М., 1980. – Вып. 42. – С. 54–61.210

282. Шнайдер В. А. Разработка идентификационных признаков почерка : проблемы и решения / В. А. Шнайдер , М. Н. Шухнин , С. П. Яровой // Судебная экспертиза. – Саратов, 2009. – № 1 (17). – С. 118–121.

283. Щербаковская Л. П. Криминалистическое исследование документов, выполненных на полноцветных копировальных аппаратах / Л. П. Щербаковская, А. Ф. Дьяченко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 2001. – Вып. 50. – С. 136–142.

284. Щербаковський М. Г. Судова експертологія : [навч. посіб.] / М. Г. Щербаковський. – Х. : Вид-во Харк. нац. ун-ту внутр. справ, 2009. – 199 с.

285. Щербаковський М. Г. Встановлення сучасних способів та технічних засобів підроблення паперових документів / М. Г. Щербаковський, Л. П. Щербаковська, І. М. Осика // Экспертное обеспечение правосудия на современном этапе судебно-правовой реформы : сб. науч.-практ. материалов. – Симферополь, 2000. – С. 108–112.

286. Щодо визначення об'єктів дослідження при проведенні почеркознавчих та технічних експертиз документів / [Полтавський А. О., Молибога М. П., Гуменський О. А., Ковальов К. М.] // Актуальні питання судово-експертного забезпечення кримінальних проваджень : зб. мат. кругл. столу. – К. : ННПФЕКП НАВС, 2014. – С. 231–234.

287. Энциклопедия судебной экспертизы / [под ред. Т. В. Аверьяновой, Е. Р. Россинской]. – М. : Юристъ, 1999. – 552 с. 38

288. Юридична енциклопедія у 6-ти томах / [гол. редкол. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Укр. енцикл., 2002. – Т. 4. – 720 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведені дані анкетування, проведеного серед співробітників експертних установ МВС та МЮ України з питань криміналістичного дослідження підписів, виконаних із застосуванням технічних прийомів (всього 159 респондентів)

Запитання/відповіді	Кількість	%
Відомство:		
МВС	109	68,5%
МінЮст	49	31,5%
Стаж роботи у правоохоронних органах:		
до 3 років	27	16,9%
4-7 років	51	32,2%
більше 7 років	81	50,9%
Стаж роботи експертом:		
до 3 років	28	17,5%
4-7 років	73	45,9%
більше 7 років	58	36,6%
Допуск на проведення яких видів експертиз Ви маєте:		
дактилоскопічна	156	98,1%
почеркознавча	157	98,7%
балістична	108	67,9%
технічна експертиза документів	132	83,0%
трасологічна	158	99,4%
фототехнічна і портретна	102	64,2%
інші	90	56,6%
Скільки почеркознавчих експертиз за рік Ви проводите (в дужках вкажіть скільки з них – дослідження підписів):	5778 (4992)	100% (86,4%)
Чи надходили Вам на дослідження підписи, виконані за допомогою технічних прийомів?		
так	123	77,4%
ні	36	22,6%
Якщо так, зазначте, які саме способи використовувались при виконанні даних підписів:		
попереднє перемальовування підпису з подальшим його обведенням	19	11,9%
перемальовування підпису на просвіт	71	44,7%
копіювання підпису через копіювальний папір або без нього (продряпування, перетиснення тощо)	8	5,0%
за допомогою копіювально-розмножувальної техніки з подальшим обведенням	59	37,1%
інші способи	2	1,3%
Чи є, на Вашу думку, отримання зображення підпису за допомогою вологого копіювання, кліше (факсиміле) та копіювально-розмножувальної техніки видами технічного підроблення підпису:		
так	123	77,4%
ні	36	22,6%

Чи були у Вашій практиці випадки відмови від проведення почеркознавчого дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, якщо так, то з якої причини:		
недостатність представленого на експертизу порівняльного матеріалу	78	49,1%
недостатність корисної графічної інформації у досліджуваному підписі	73	45,9%
інше	8	5,0%
На Вашу думку, до об'єктів якого виду експертних досліджень належать підписи, виконані за допомогою технічних прийомів?		
почеркознавча експертиза	25	15,7%
технічна експертиза документів	31	19,5%
комплекс досліджень	103	64,8%
Найчастіше результатами експертизи даного виду об'єктів були:		
категоричний висновок	54	33,8%
ймовірний висновок	32	20,3%
висновок про неможливість вирішення питання по суті	73	45,9%
Чи виносили Ви категоричний висновок щодо підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів?		
так	62	38,9%
ні	97	61,1%
Чи можливе проведення ідентифікаційного дослідження даного виду об'єктів?		
так	57	35,8%
ні	102	64,2%
Чи проводили Ви ідентифікаційне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів?		
так	31	19,5%
ні	128	80,5%
Чи виявлявся первинний підпис під час проведення експертизи даного виду об'єктів?		
так	61	38,4%
ні	98	61,6%
Якщо так, то чи проводилось його окреме дослідження?		
так	29	18,2%
ні	130	81,8%
Ознаки, що відносять до симптомокомплексу підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів:		
наявність сторонніх штрихів	147	92,5%
уповільнення темпу	139	87,4%
недиференційований натиск	124	78,9%
дрібна звивистість елементів	149	93,7%
інше	25	15,7%
Чи траплялись у Вашій практиці дослідження підписів, представлених у вигляді ксерокопій ?		
так	126	79,2%
ні	33	20,8%
На Вашу думку, чи доцільне проведення досліджень підписів, представлених у вигляді ксерокопій?		
так	25	15,7%
ні	134	84,3%

Додаток Б**Аналітична довідка****про результати анкетування, проведеного серед співробітників експертних установ МВС та МЮ України з питань криміналістичного дослідження підписів, виконаних із застосуванням технічних прийомів**

З метою вивчення проблемних питань, що виникають під час проведення криміналістичних досліджень підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, нами було проведено анкетування практичних співробітників ДНДЕКЦ МВС України, НДЕКЦ при УМВС України у Вінницькій, Дніпропетровській та Луганській областях, НДЕКЦ при ГУМВС України у Київській області, а також КДНІСЕ МЮ України (всього 159 респондентів), у період з листопада 2013 р. до грудня 2014 р. Зауважимо, що умовою участі у анкетуванні була наявність у співробітників допусків на проведення відповідного виду досліджень (ТЕД та почеркознавчої експертизи).

Респондентам було запропоновано дати відповідь на 20 запитань. Ряд питань стосувалися загальних відомостей, зокрема: відомства, якому належить підрозділ, де працює фахівець; стаж його роботи в якості експерта-криміналіста; кількість експертиз за рік, тощо. Інша частина питань безпосередньо стосувалася проблематичних, а інколи – дискусійних позицій, що стали предметом нашого дисертаційного дослідження.

Під час опрацювання анкетних даних, ми звернули увагу на суттєву різницю у поглядах фахівців різних відомств (МВС та МЮ) щодо ряду питань. Даний факт змусив нас провести окремий аналіз відповідей на ці запитання, результати якого представлені нижче.

Так, експерти МВС та МЮ України по-різному висловились щодо належності суто механічних способів відтворення підписів (за допомогою факсиміле (кліше), вологого копіювання та копіювально-розмножувальної техніки) до видів технічного підроблення. Зокрема, 98,2 % фахівців підрозділів МВС відносять дані способи до видів технічного підроблення, водночас 95,7 % експертів з КНДІСЕ МЮ не вважають дані способи такими.

Різняться позиції і щодо винесення категоричного висновку щодо підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Зокрема, 86,1 % представників

експертних підрозділів МВС не виносили категоричні висновки щодо таких об'єктів, водночас, майже 94,6 % експертів з МЮ – виносили такі висновки.

Неоднозначний підхід виявився і щодо можливості проведення ідентифікаційних досліджень таких підписів. Більшість респондентів з МВС не вважають за можливе (56,8 %) та ніколи не проводили (68,2 %) таких досліджень, тоді як 80,9 % фахівців МЮ передбачають можливість та проводили ідентифікаційні дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів.

Переважає більшість фахівців обох відомств підтвердили факт надходження для дослідження підписів, представлених у вигляді ксерокопій (всього 79,4 %). Однак, по-різному висловились щодо доцільності проведення таких досліджень. Так, 91,5 % представників МВС не вважають за доцільне їх проводити, у той час як майже 90,3 % респондентів з МЮ вбачають проведення таких досліджень цілком можливими.

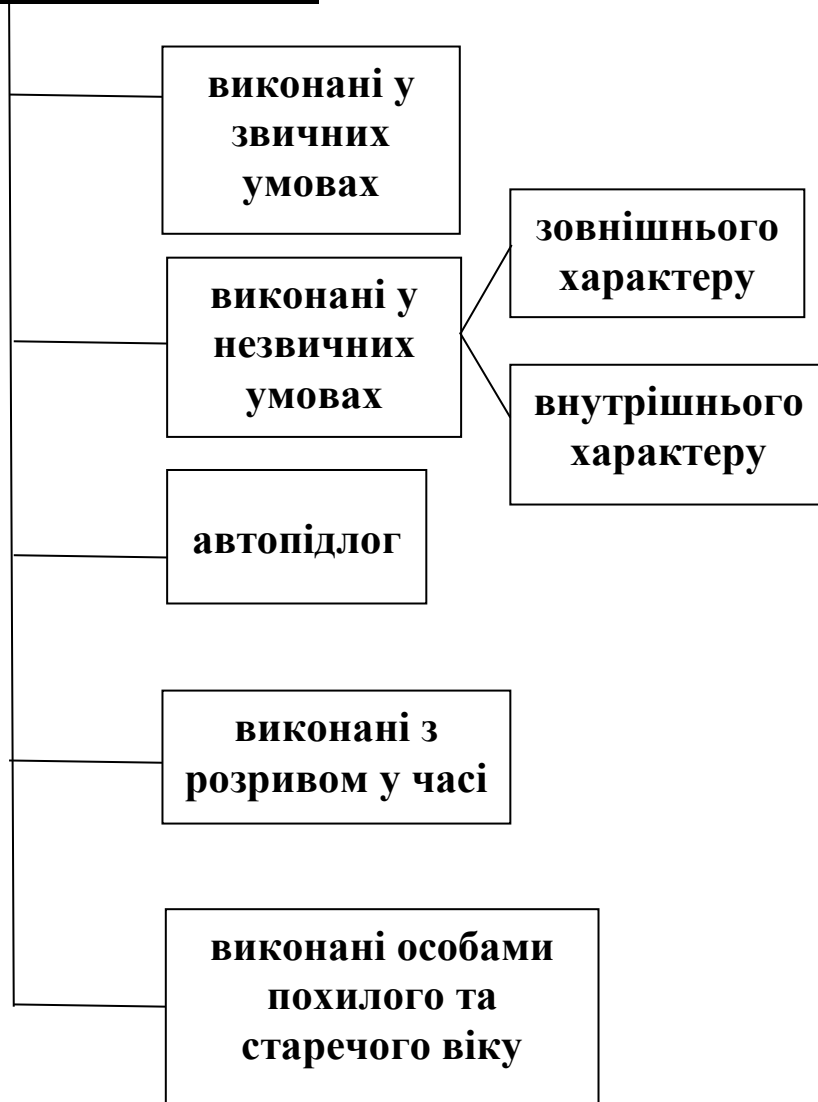
Слід зауважити, що з ряду питань думки практичних працівників, незалежно від відомства, були однотайними. Зокрема, щодо необхідності проведення комплексу досліджень (ТЕД та почеркознавчих) щодо підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів (96,3 % – представники МВС, 97,2 % – МЮ).

Не відрізнялись позиції фахівців і щодо симптомокомплексу ознак, характерних для підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів. Переважає більшість практиків відносять до них наявність сторонніх штрихів (92,5 %), уповільнення темпу (87,4 %), недиференційований натиск (78,9 %) та дрібну звивистість елементів (93,7 %). Крім зазначених ознак, експерти також виділили: необґрунтовані (незумовлені будовою елементу) зупинки приладу письма (25,4 %) та зміни напрямку рухів при виконанні елементів (13,6 %).

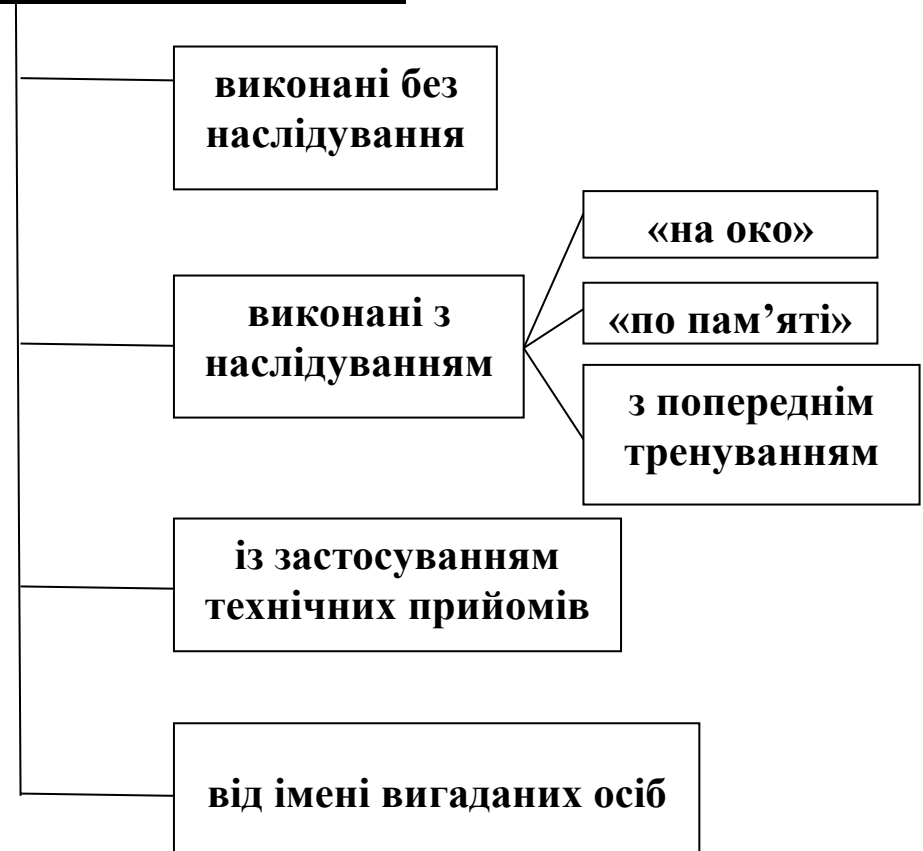
Невтішними виявилися результати і щодо виявлення та дослідження практичними працівниками первинних підписів під час дослідження даної категорії об'єктів. Переважає більшість представників обох відомств (разом 61,6 % від загальної кількості опитаних) не виявляли, та 81,8 % – не проводили окреме дослідження первинних підписів, що є прямим порушенням положень існуючої методики.

Підписи

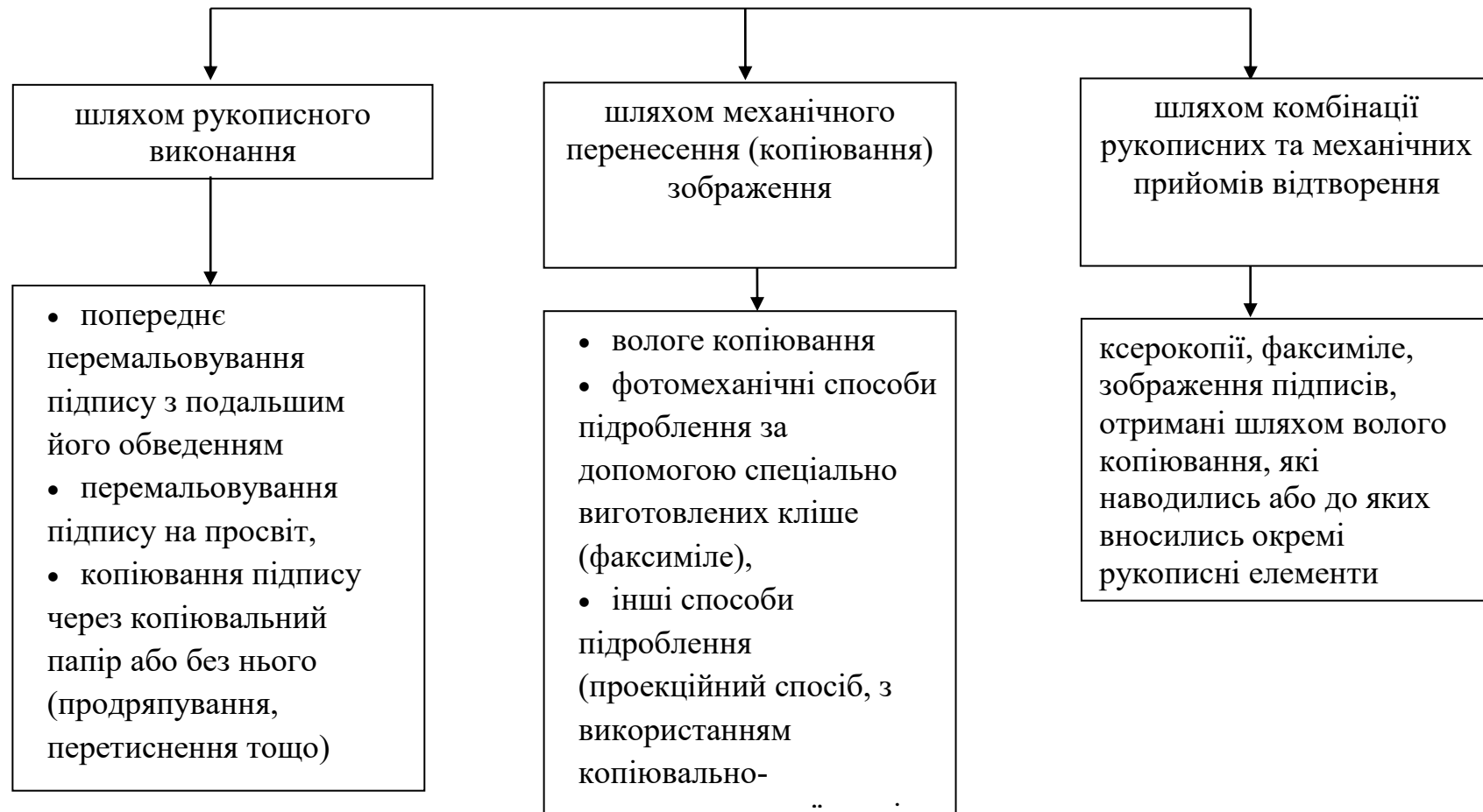
Автентичні

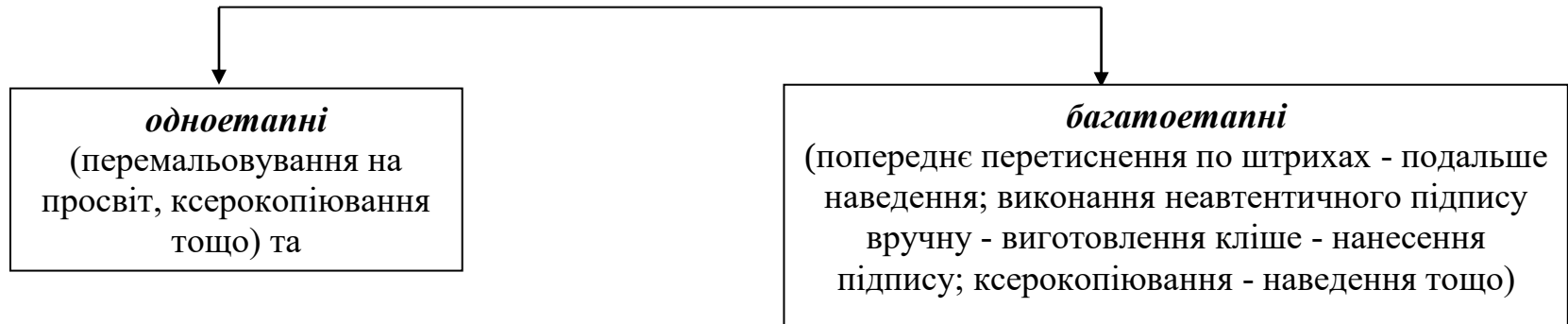
Неавтентичні

Класифікація прийомів технічного підроблення: за способом здійснення

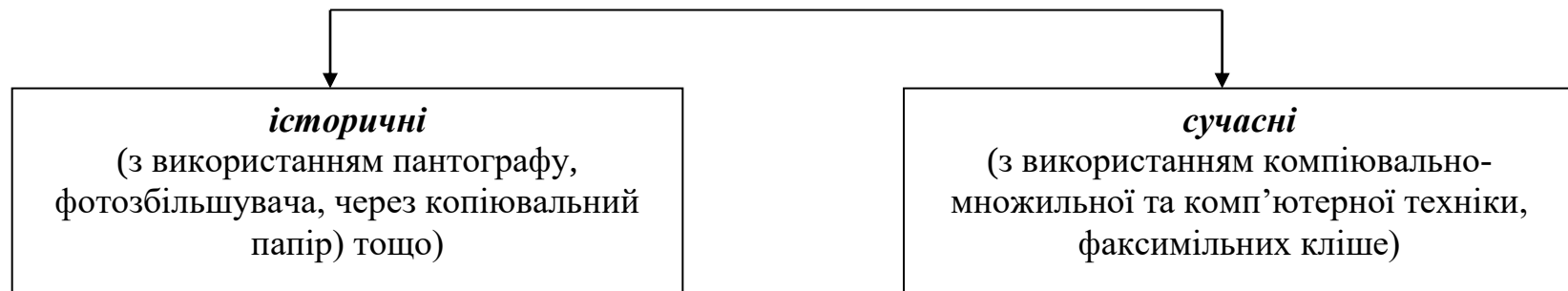
за кількістю етапів виконання

за ступенем можливості виявлення ознак почерку виконавця

за хронологією виникнення та поширення

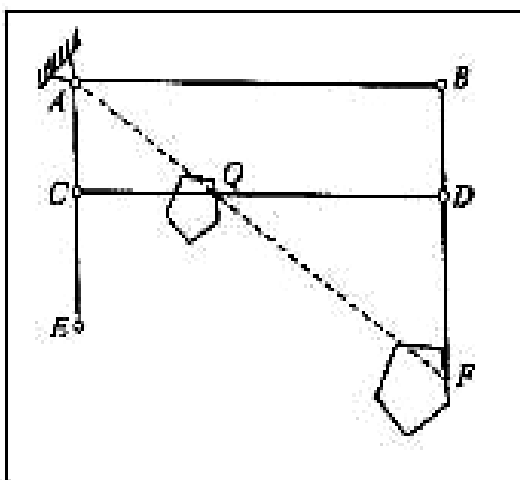

Додаток Д

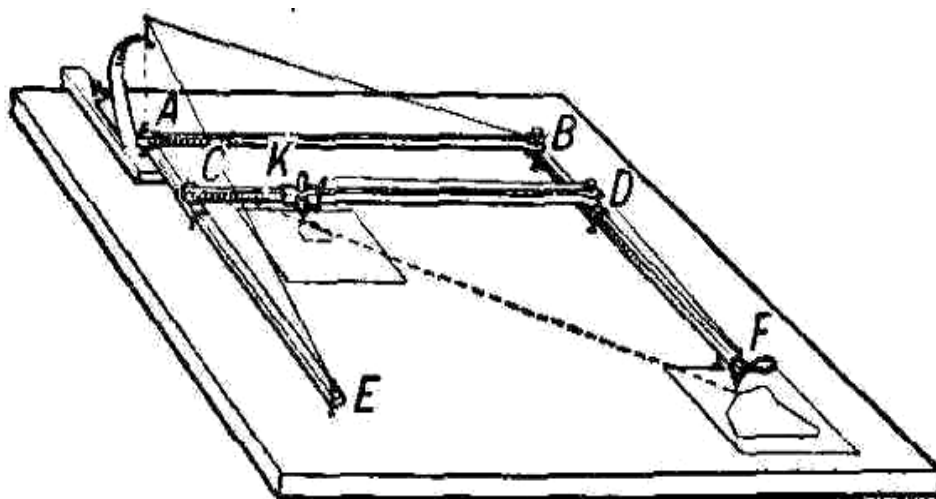
Ознаки, характерні для втиснених штрихів різного походження

№ з/п	Ознаки, що характеризують втиснені штрихи	Типові обставини, що обумовлюють появу втиснених штрихів	
		перетиснення як технічний прийом підроблення підписів чи автопідлог	інші причини
1	2	3	4
1	Локалізація незабарвлених втиснених штрихів	В окремих місцях розміщення елементів профарбованого підпису	Впродовж майже всіх елементів профарбованого підпису
2	Темп виконання штрихів	Уповільнений (наявність звивистості штрихів, невмотивованих зупинок рухів)	Швидкий чи середній, однаковий з темпом виконання профарбованих елементів
3	Форма рухів	При виконанні овальних та дугових елементів, як правило, хвиляста чи кутаста, відрізняється за формою рухів від таких самих елементів, виконаних барвником	Прямолінійна чи дугова, збігається за формою рухів з елементами, виконаними барвником
4	Протяжність рухів по вертикалі та горизонталі	Більша чи менша порівняно з профарбованими штрихами	Однакова з профарбованими штрихами
5	Розміщення відносно профарбованих штрихів	У більшості співпадають з профарбованими штрихами чи розміщуються на окремих ділянках справа (зліва) від них	Не співпадають на значних ділянках чи не співпадають по всій довжині з профарбованими штрихами, розміщені завжди справа від них на однаковій відстані
6	Ступінь і характер натиску	Сильний, недиференційований, відрізняється від натиску при виконанні відповідних ділянок профарбованих елементів	Середній, диференційований, співпадає за характером з натиском при виконанні відповідних профарбованих штрихів
7	Характер і розміщення перерв у рухах	Невмотивовані, розміщені у місцях зміни напрямку рухів, в овальних елементах. Нерідко маскуються (перекриваються) наступними елементами	Відсутні невмотивовані зупинки рухів чи розміщуються лише в місцях зміни напрямку рухів, при переході від згинальних до розгинальних рухів

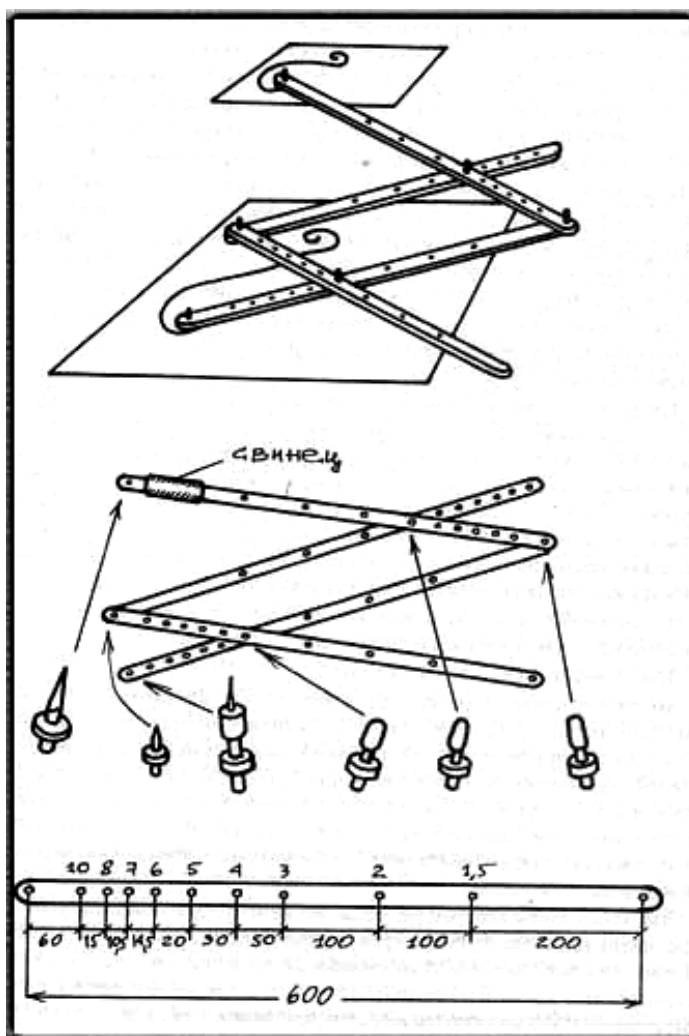
Принцип роботи пантографу

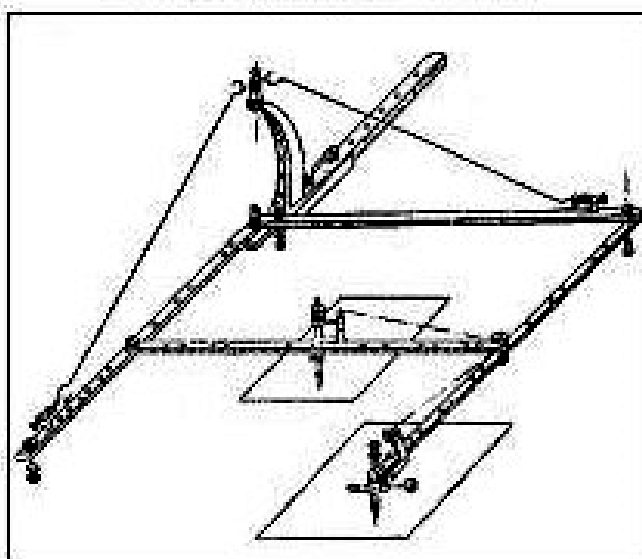
Малюнок 1. Схематичне зображення принципу роботи пантографу.

Малюнок 2 Схема роботи пантографу.

Малюнок 2.3. Зображення принципу роботи пантографу.

Малюнок 2.4. Зображення пантографу типу ПГ-2.

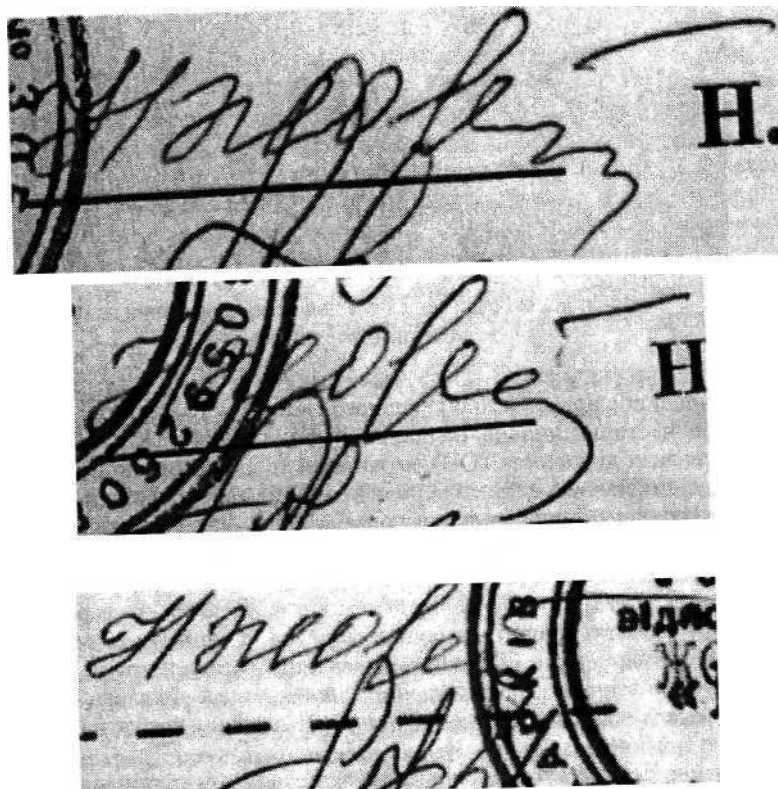
Додаток Є

**Переважні прояви загальних і окремих ознак почерку у підписах,
виконаних шляхом перемальовування на просвіт**

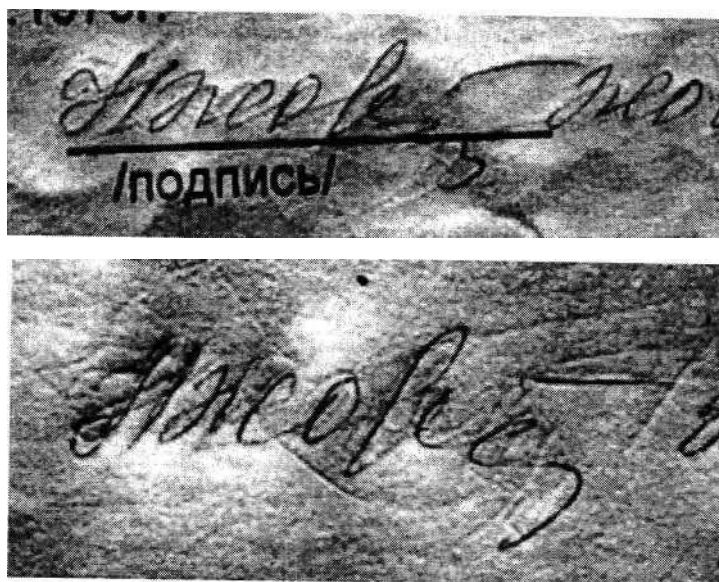
Почеркові ознаки	Підписи, виконані шляхом перемальовування на просвіт	
	підпису іншої особи	власного підпису
<i>Загальні ознаки</i>		
<u>1. Темп письма</u>		
1) Відносно рівномірний:		
- в цілому швидкий	0	112
- інший	807	520
2) Нерівномірний	193	368
3) Ознаки уповільненості темпу:		
- тупі початки та (або) закінчення штрихів	773	355
- зупинки приладу письма	171	180
- домальовки (виправлення)	145	0
- явні перерви в рухах, незумовлені будовою елементів підпису	289	51
<i>Почеркові ознаки</i>		
<u>2. Координація рухів першої групи</u>		
- дрібна досить виражена звивистість	141	78
- дрібна слабо виражена звивистість	755	571
- кутастість у місцях зміни напрямку рухів	110	18
- переважна локалізація ознак порушення координації рухів у штрихах, виконаних згинаючими рухами	254	232
- переважна локалізація ознак порушення координації рухів у штрихах, виконаних розгинаючими рухами	62	105
- без явної переваги	580	312
<u>3. Зв'язність елементів підпису</u>		
- зменшилася	349	141
- збільшилася	10	46
<u>4. Натиск</u>		
- диференційований в цілому	170	342
- диференційований фрагментарно	556	467
- недиференційований в цілому	274	191
<i>Окремі ознаки</i>		
<u>1. Будова елементів підпису за конструкцією в цілому</u>		
- спростилася	78	0
- ускладнилася	66	12
<u>2. Будова елементів підпису за ступенем складності</u>		
- спрощена по відношенню до моделі	142	41
- ускладнена по відношенню до моделі	23	13
<u>3. Форма рухів при виконанні та поєднанні елементів підпису</u>		
3.1. підписів взагалі	640	825
3.2. фрагментів у масиві підписів:	1329	3131
- зворотно-прямолінійна форма змінилася на петльову	372	234

- зворотно-прямолінійна - на кутасти	125	146
- зворотно-прямолінійна - на дугову	23	52
- петльова - на зворотно-прямолінійну	116	702
- петльова - на кутасти	20	124
- петльова - на дугову	54	131
- кутасти - на зворотно - прямолінійну	82	336
- кутасти - на дугову	127	323
- кутасти- на петльова	44	102
- дугова - на зворотно-прямолінійну	18	128
- дугова- на кутасти	241	314
- дугова - на петльову	36	55
- дугова - на прямолінійну	48	332
- прямолінійна - на дугову	23	152
<u>3.3. форми петльових елементів:</u>		
- підписів в цілому	689	552
- фрагментів підписів	1085	841
<u>4. Напрямок рухів при виконанні елементів підпису змінився на протилежний</u>		
- підписів в цілому	227	43
- фрагментів підписів	295	43
<u>5. Послідовність рухів при виконанні елементів підпису</u>		
- підписів в цілому	216	0
- фрагментів підписів	298	0
<u>6. Протяжність елементів підпису по вертикалі та горизонталі</u>		
6.1 підписів в цілому	414	353
6.2 фрагментів підписів	569	414
- збільшилася	254	256
- зменшилася	315	158
<u>7. Розташування елементів відносно один одного</u>		
7.1 підписів в цілому	364	246
7.2 фрагментів підписів	447	297
- по горизонталі	203	151
- по вертикалі	244	146
<u>8. Розташування точок початку рухів</u>		
- підписів в цілому	165	154
- фрагментів підписів	189	182
<u>9. Розташування точок закінчення рухів</u>		
- підписів в цілому	487	281
- фрагментів підписів	651	336
<u>10. Розташування точок перетину рухів</u>		
- підписів в цілому	266	25
- фрагментів підписів	384	144

Додаток Ж

Малюнок 1. Досліджувані підписи від імені Ж., виконані шляхом перемальовування на просвіт справжніх підписів.

Малюнок 2. Підписи Ж., які слугували моделями для перемальовування на просвіт досліджуваних підписів.

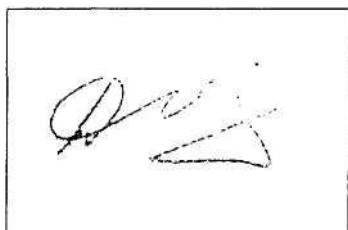
Додаток 3

**Ознаки, що відображаються у штрихах зображень підписів,
отриманих за допомогою факсимільних кліше, виготовлених у різний спосіб**

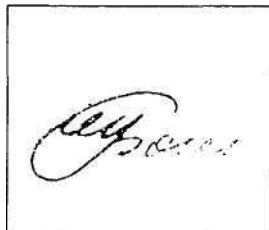
фотополімерні кліше	фотоцинкографські кліше	вирізані рельєфні саморобні кліше	кліше, виготовлені лазерним гравіюванням
- висока графічна точність відтворення оригіналу; - велика чіткість печатних елементів; - рівномірна насиченість барвних штрихів; - певне розширення барвних штрихів у відтисках (за рахунок деформації друкуючих елементів); - натиск менший, ніж у відтисках, отриманих з інших форм високого друку; - більш рівні краї штрихів порівняно з відтисками, отриманими з фотомеханічних форм, на яких краї штрихів і точки дещо протравлені.	- штрихи підпису забарвлені рівномірно, краї досить чіткі, може спостерігатися слабкий рельєф; - металеві друкуючі елементи кліше зумовлюють своєрідну мікроструктуру штрихів підпису; - не спостерігаються борозни, які залишаються знаряддями письма, що проявляється в особливості розподілу барвника: краї штрихів при великому збільшенні виявляються переривчастими, у серединах штрихів спостерігаються пробільні ділянки.	- характерна нерівномірність товщини штрихів у всіх елементах підпису; - потовщення у сполучних штрихах, кутааста форма овальних елементів, відсутність тонких штрихів та інших дрібних деталей тощо.	- графічна складність зображення з якісною проробкою дрібних деталей; - барвна речовина в штрихах розподіляється нерівномірно, по краях штрихів спостерігається облямівка більш інтенсивного забарвлення; - краї штрихів рівні, кутові елементи чіткі; - наявність сторонніх крапкових зафарбованих штрихів (у результаті присутності на пробільних ділянках друкарської форми ділянок невидаленого формного матеріалу).

Додаток I

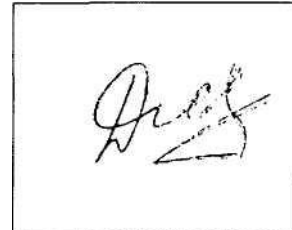
Зображення підписів, відтворених за допомогою факсимільних кліше

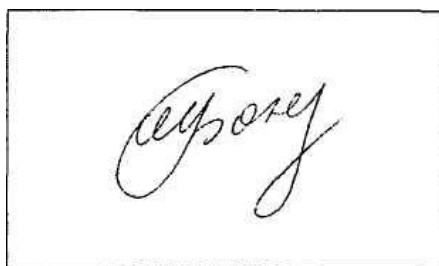
Малюнок 1

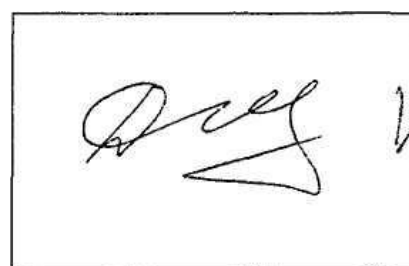
Малюнок 2

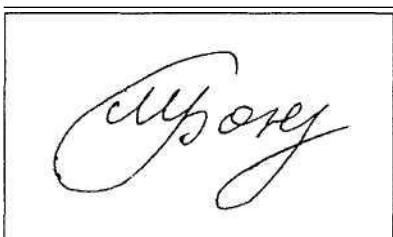
Малюнок 3

Малюнок 4

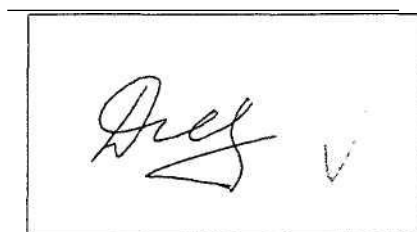
Малюнок 5

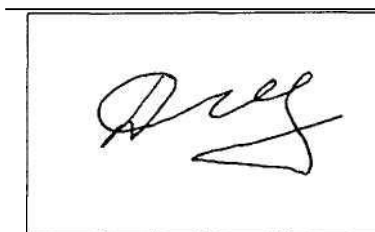
Малюнок 6. Підпис-оригінал, виконаний з наслідуванням.

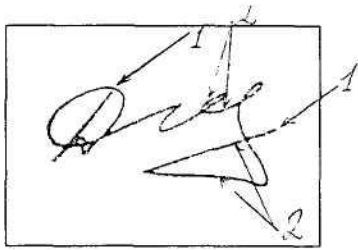
Малюнок 7. Підпис-оригінал, виконаний шляхом перемальовування на просвіт.

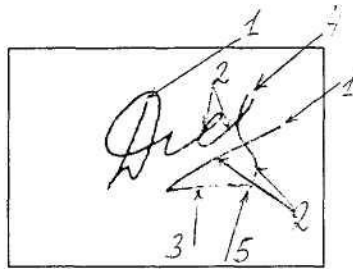
Малюнок 8. Підпис-оригінал, виконаний з наслідуванням.

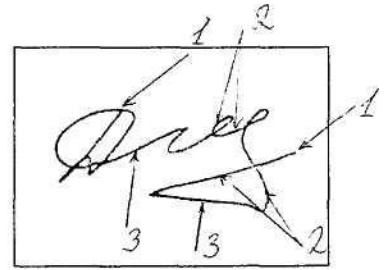
Малюнок 9. Підпис-оригінал, виконаний шляхом перемальовування на просвіт.

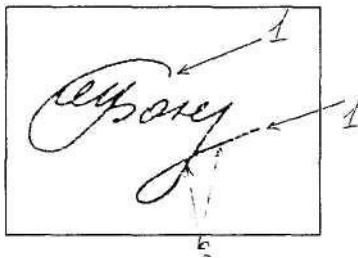
Малюнок 10. Факсиміле справжнього підпису.

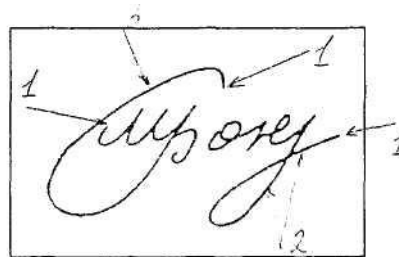
Малюнок 11. Факсиміле підпису, виконаного з наслідуванням.

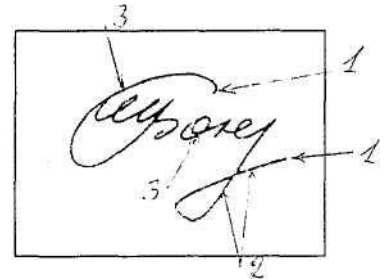
Малюнок 12. Факсиміле підпису, виконаного шляхом перемальовування на провіт.

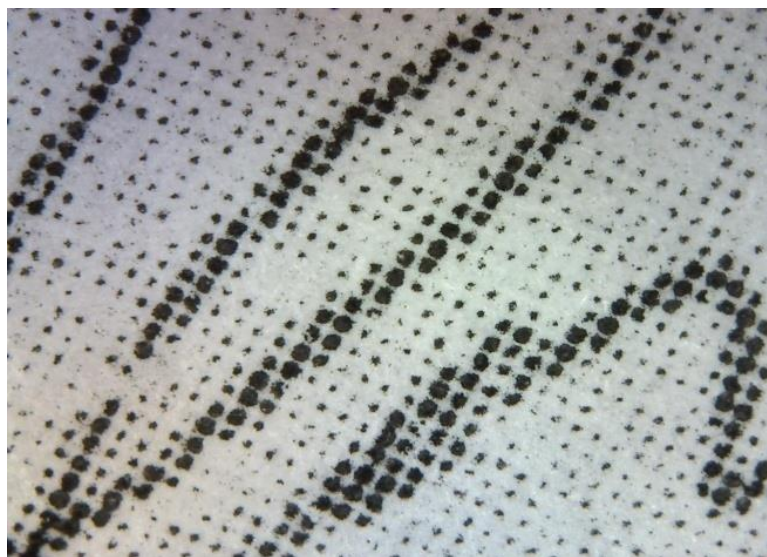
Малюнок 13. Факсиміле справжнього підпису.

Малюнок 14. Факсиміле підпису, виконаного з наслідуванням.

Малюнок 15. Факсиміле підпису, виконаного шляхом перемальовування на провіт.

Додаток К**Ознаки відтворення підписів за допомогою принтерів різного типу**

Малюнок 1. Збільшене зображення фрагменту підпису, відтвореного за допомогою лазерного принтеру.

Малюнок 2. Збільшене зображення фрагменту підпису, відтвореного за допомогою струменевого принтеру.

Додаток Л

**Ознаки та можливі дефекти, що проявляються у реквізитах документів,
відтворених за допомогою принтерів різного типу**

Тип принтеру	Ознаки	Можливі дефекти
Принтер струменевого типу (крапельно-струменевий метод нанесення барвної речовини)	- барвна речовина штрихів добре розчиняється у воді (спирті) - штрихи слабо видимі у відображених ІЧ променях - штрихи складаються з окремих дрібних крапок - барвна речовина проникає у товщу паперу та має матову поверхню, іноді проходить на зворотній бік аркуша - краї штрихів нерівні через розтікання барвної речовини вздовж волокон паперу - зліва та справа штрихів наявні сліди розбризкування барвної речовини, що вказують на напрямок руху друкуючої голівки принтера	Внаслідок дефектів друкуючої голівки можуть виникати незабарвлені полоси, паралельні напрямку руху голівки. В разі закінчення чорнил у такому принтері відбувається збільшення кількості таких полос. У разі перекошування аркуша реквізити можуть змінювати кут нахилу.
Принтер лазерного типу (електростатичний спосіб з термофіксацією зображень)	- барвна речовина штрихів не розчиняється у воді і погано розчиняється у спирті - штрихи утворені сумішшю окремих дрібних крапок блакитного, малинового, жовтого та чорного кольорів (якщо принтер кольоровий) або лише чорного кольору (якщо принтер монохромний) - барвна речовина розміщується на поверхні паперу щільним шаром частинок, що спеклися та має блискучу чи напівматову поверхню - краї штрихів відносно рівні, навколо знаків присутні незначні сторонні штрихи у вигляді ореолу	Дефекти барабану (подряпини, «простріли» тощо) можуть відображатися на аркуші. Якщо тонер закінчується, може мати місце зменшення щільності барвної речовини або її нерівномірний розподіл.
Принтер матричного типу (ударно-голковий метод)	- барвна речовина штрихів не розчиняється у воді (спирті) - штрихи знаків складаються з окремих відносно крупних	У випадках поновлення фарбувальних якостей стрічки у кустарних умовах на аркуші може

	точок чорного кольору - штрихи непрозорі у відображених ІЧ променях - барвна речовина втиснена у поверхню паперу та має матову поверхню - іноді у відкладеннях барвної речовини відображується тканинна структура стрічки	виникати нерегулярна зміна щільності відкладення барвної речовини.
--	--	---

Додаток М

Характеристика співвідношення прояву діагностичних ознак підписів у оригіналі та електрофотокопії документа

№ з/п	Умови виконання	Ступінь прояву діагностичних ознак	Висновок про характер збиваючого фактору по «Dia» і результуюча сума значень		Діагностичні ознаки, зазначені у оригіналі, не зазначені у ксерокопії	Діагностичні ознаки, зазначені у ксерокопії, не зазначені у оригіналі
			оригінал	ксерокопія		
1	2	3	4	5	6	7
1	наслідування	слабкий	штучн., категорич. (-5)	штучн., категорич. (-3)	–домальовування у елементах за відсутності непрофарбованих штрихів	-
2	наслідування (зі зразк.)	слабкий	штучн., категорич. (-3)	штучн., категорич. (-2)	–«рефлекторний» штрих заключній частині елемента; –наявність фрагментів з малопомітною дрібною звивистістю у штрихах, виконаних згинальними рухами, її відсутністю у штрихах, виконаних розгинальними елементами	-більш повільний темп в початковій частині підпису
3	наслідування (зі зразк.)	слабкий	штучн., категорич. (-4)	штучн., категорич. (-6)	–сильний недиференційований натиск у всьому підписі	-наявність безпідставного потовщення у місці зміни напрямку рухів -середній недиференційований натиск у всьому підписі
4	тяжкий хворобливий стан	сильний	природн., категорич. (+23)	природн., категорич. (+23)	-	-
5	наслідування	слабкий	штучн., категорич. (-4)	штучн., категорич. (-4)	–дрібна малопомітна звивистість у штрихах, виконаних згинальними рухами, за її відсутності у штрихах, виконаних розгинальними рухами	–незумовлена будовою літер та елементів перерва рухів

1	2	3	4	5	6	7
6	наслідування	слабкий	штучн., категорич. (-7)	штучн., категорич. (-5)	–наявність необґрунтованого потовщення у елементі; –дрібна малопомітна звивистість у штрихах, виконаних згинальними рухами, за її відсутності у штрихах, виконаних розгинальними рухами	–тупі початки та закінчення штрихів
7	зовнішні (поза, підложка-на стіні)	слабкий	природн., категорич. (+9)	природн., категорич. (+4)	–«рефлекторні» штрихи у початковій та заключній частинах елементів; –надто сильний натиск в окремих штрихах підпису	-
8	зовнішні (поза, підложка-на стіні)	середній	природн., категорич. (+9)	природн., категорич. (+6)	–наведення у елементах поряд з наявністю непрофарбованих штрихів у них; –відсутність «рефлекторних» та «волосяних» штрихів у початкових та заключних частинах елементів	-
9	зі зразк.: старечій вік, хронічн. захворювання, пов'яз. з порушенням рух. функцій орган-му	середній	природн., категорич. (+35)	природн., категорич. (+27)	–немотивовані штрихи у місці розміщення підпису; –сильний недиференційований натиск; –«рефлекторні» штрихи	-
10	незвичне утримування приладу письма (підпис рукою ін. особи)	середній	природн., категорич. (+10)	природн., категорич. (+10)	-	-
11	алкогол. сп'яніння (зі зразк.)	слабкий	природн., категорич. (+7)	природн., категорич. (+7)	-	-

1	2	3	4	5	6	7
12	алкогол. сп'яніння	слабкий	природн., категорич. (+4)	природн., категорич. (+5)	–дрібна малопомітна звивистість в окремих прямолінійних та дугових штрихах	-
13	алкогол. сп'яніння	слабкий	природн., категорич. (+14)	природн., категорич. (+11)	–«волосяний» штрих невизначеної конфігурації у початковій частині елемента	–«рефлекторний» штрих початковій частині елемента
14	незвич. ліва рука (зі зразк.)	середній	природн., категорич. (+14)	природн., категорич. (+11)	–сильний диференційований натиск за наявності ознак порушення координації рухів 1 групи	-
15	перемаль овування на просвіт (зі зразк.: модель)	слабкий	штучн., категорич. (-7)	штучн., категорич. (-9)	-	–невмотивован а зупинка рухів
16	перемаль овування на просвіт (зі зразк.: модель)	слабкий	штучн., категорич. (-12)	штучн., категорич. (-11)	–наявність малопомітного корегування (домальовування) штриха у елементі за відсутності не профарбованих елементів у ньому; –«рефлекторні» штрихи у заключних частинах елементів	–невмотивован а зупинка рухів; –сильний недиференційо ваний натиск у всьому підписі
17	перемаль овування на просвіт (зі зразк.: модель)	слабкий	штучн., категорич. (-8)	штучн., категорич. (-7)	–відсутність збігу у досліджуваному підписі та у зразках характеру та локалізації ознак порушення координації рухів 1 групи за наявності збігів ознак порушення координації рухів 2 групи	–тупі початки та закінчення штрихів –середній недиференційо ваний натиск у всьому підписі
18	перемаль овування на просвіт	слабкий	штучн., категорич. (-8)	штучн., категорич. (-5)	–невмотивована зупинка рухів у сполученні з точним подальшим розміщенням приладу письма	-

1	2	3	4	5	6	7
19	перемальовування на просвіт (зі зразк.: модель)	слабкий	штучн., категорич. (-11)	штучн., категорич. (-15)	–наведення у елементах поряд з наявністю непрофарбованих штрихів у них; –«рефлекторні» штрихи у початкових та заключних частинах елементів; –наявність фрагментів, виконаних високоординованими рухами	–домальовування у штрихах за відсутності непрофарбованих штрихів у них
20	перемальовування на просвіт	слабкий	штучн., категорич. (-4)	штучн., категорич. (-5)	–відносно рівномірна незначна звивистість при середньому темпі штрихів	–дрібна малопомітна звивистість у складних за будовою ациклічних фрагментах
21	незвич. ліва рука (зі зразк.)	середній	природн., категорич. (+9)	природн., категорич. (+4)	–у елементах підпису не профарбовані ділянки штрихів; –наявність слабконатискних «волосяних» штрихів невизначеної конфігурації у початкових частинах елементів підпису	-
22	незвич. ліва рука	середній	природн., категорич. (+10)	природн., категорич. (+5)	–наявність слабконатискних «волосяних» штрихів невизначеної конфігурації у початкових та заключних частинах елементів підпису	-
23	автопідлог	слабкий	штучн., категорич. (-9)	штучн., категорич. (-9)	–наявність немотивованих потовщень елементів підпису; –дрібна малопомітна звивистість у складних за будовою ациклічних фрагментах	–невмотивована зупинка рухів; –дрібна малопомітна звивистість в окремих прямолінійних та дугових штрихах
24	зовнішні (транспорт, що рухається)	слабкий	штучн., категорич. (+6)	штучн., ймовірн. (+2)	–натиск – дуже нерівномірний за ступенем прояву (від сильного до слабого)	-

1	2	3	4	5	6	7
25	зовнішні (транспорт що рухається)	слабкий	штучн., категорич. (+6)	штучн., категорич. (+7)	–у непофарбовані ділянки штрихів внаслідок недостатнього надходження барвної речовини	–наявність у місці розміщення підпису немотивованих слабконатискн их штрихів невизначеної конфігурації

Додаток Н

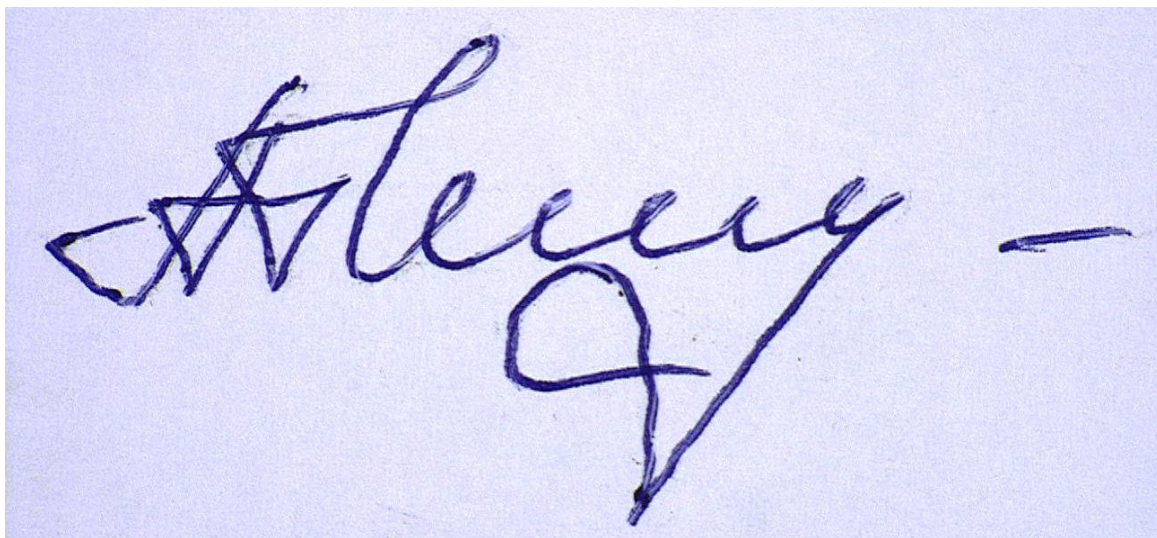
Результати виконання контрольних завдань (25.03.2014 р.)

область, виконавець		Питання, поставлені на вирішення	
		1. Ким, Прокопенко А.О., чи іншою особою виконані підписи в додатках 1-5?	2. Чи одним кліше нанесено відбитки штампу в додатках 1-5?
Правильні відповіді:		Додаток № 1 – неавтентичний підпис з олівцевою підготовкою; Додаток № 2 – неавтентичний підпис за втисненими штрихами; Додаток № 3 – автентичний підпис; Додаток № 4 – підпис неавтентичний (перемальовування на око); Додаток № 5 - автентичний підпис з імітацією ПТП (попередня технічна підготовка) за втисненими штрихами;	Додаток № 1 – відбиток печатки нанесено струменевим способом друку; Додаток № 2 – відбиток печатки нанесено лазерним друком; Додаток № 3 – не автентичний відбиток; Додаток № 4 – автентичний відбиток; Додаток № 5 - автентичний відбиток з рельєфної подушки.
1.	Полтавська обл., нач. сектору (стаж з 1994 р.)	Додаток № 1 – правильно - ПТП (ідентифікація – обґрунтоване НВМ); Додаток № 2 – правильно - ПТП (ідентифікація особи – обґрунтоване НВМ); Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – правильно.	все правильно
2.	м. Київ, головний експерт (стаж з 2001) та експерт Юдіна І.В. (стаж з 2010 р.)	Додаток № 1 – правильно - ПТП (ідентифікація – обґрунтовано не вирішувалось); Додаток № 2 – правильно - ПТП (ідентифікація – обґрунтовано не вирішувалось); Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – правильно.	все правильно
3.	Кіровоградська обл., експерт (стаж з 2012 р.)	Додаток № 1 – правильно - ПТП (ідентифікація особи – обґрунтоване НВМ); Додаток № 2 – правильно - ПТП (ідентифікація особи – обґрунтоване НВМ); Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – правильно.	все правильно
4.	Київська обл., ст. експерт (стаж з 2005 р.) ст. експерт (стаж з 2005 р.)	Додаток № 1 – правильно - ПТП (ідентифікація – обґрунтовано не вирішувалось); Додаток № 2 – правильно - ПТП (ідентифікація – обґрунтовано не	все правильно

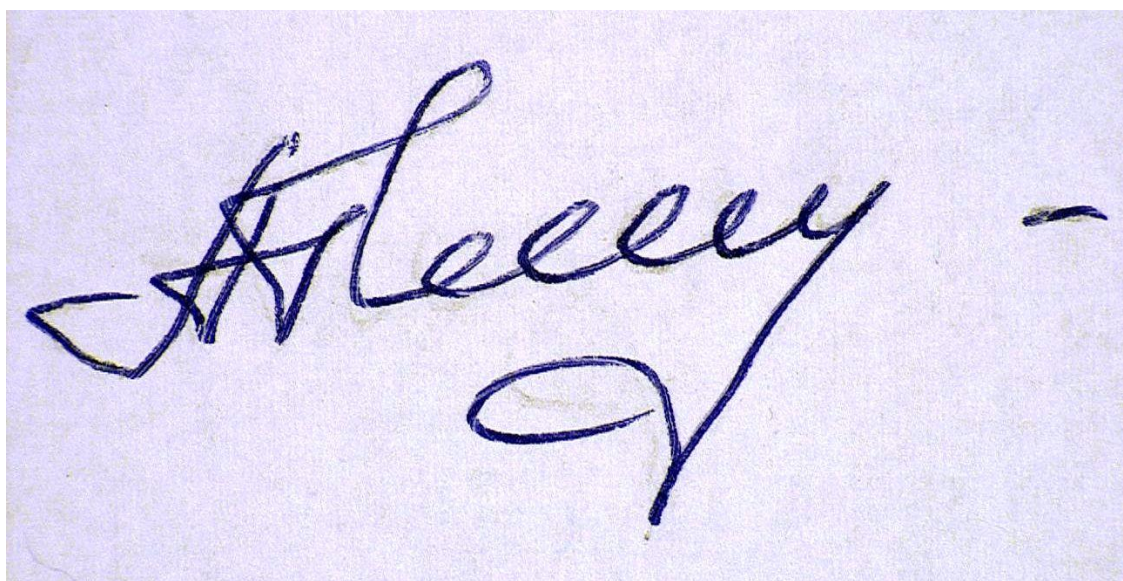
		вирішувалось); Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – правильно.	
5.	Чернігівська обл., нач. сектору (стаж з 2010 р.) та експерт (стаж з 2005 р.)	Додаток № 1 – не вирішувалось (штрихи олівцевої підготовки не встановлені); Додаток № 2 – правильно (але втиснені штрихи попередньої підготовки не встановлено); Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – правильно.	все правильно
6.	Чернівецька обл., ст. експерт (стаж з 2009 р.)	Додаток № 1 – не вирішувалось у зв'язку з ПТП (попередньою технічною підготовкою); Додаток № 2 – не вирішувалось у зв'язку з ПТП; Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – правильно.	все правильно
7.	Донецька залізниця, Заст. нач. центру, нач. відділу (стаж з 2002 р.) та гол. експерт (стаж з 1997 р.)	Додаток № 1 – правильно - ПТП (ідентифікація – обґрунтоване НВМ); Додаток № 2 – правильно – (наявні ознаки навмисного або ненавмисного внесення ПТП, ідентифікація – обґрунтоване НВМ); Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно (ймоправильно не Прокопенко); Додаток № 5 – правильно (наявні ознаки навмисного або ненавмисного внесення ПТП).	все правильно, Додаток № 4, №5 – вірогідно-позитивний, обґрунтований.
8.	Південно-Західна залізниця, ст. експерт (стаж з 2010 р.) та головний експерт	Додаток № 1 – правильно; Додаток № 2 – правильно; Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – правильно.	все правильно, Додаток № 3 – НВМ обґрунтований.
9.	Одеська залізниця, головний експерт (стаж з 1995р.)	Додаток № 1 – правильно – ПТП, неправильно – ідентифікація особи; Додаток № 2 – правильно – ПТП, неправильно – ідентифікація особи; Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – правильно.	все правильно
10	Придніпровська залізниця, начальник відділу (стаж з 2004 р.) та ст. експерт	Додаток № 1 – правильно - ПТП (питання відносно особи – НВМ у зв'язку з не відображенням ознак виконавця);	все правильно

	(стаж з 2011 р.)	Додаток № 2 – правильно - ПТП (питання відносно особи – НВМ у зв'язку з не відображенням ознак виконавця); Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – неправильно (автопідлог); Додаток № 5 – правильно.	
11	Львівська залізниця, експерт (стаж з 2003 р.)	Додаток № 1 – неправильно; Додаток № 2 – НВМ; Додаток № 3 – правильно; Додаток № 4 – правильно; Додаток № 5 – неправильно (НВМ)	Додаток №1 – правильно; Додаток № 2 – правильно; Додаток №3 – неправильно; Додаток №4 – неправильно; Додаток № 5 – неправильно

**Збільшені зображення підписів,
виконаних із застосуванням технічних прийомів**

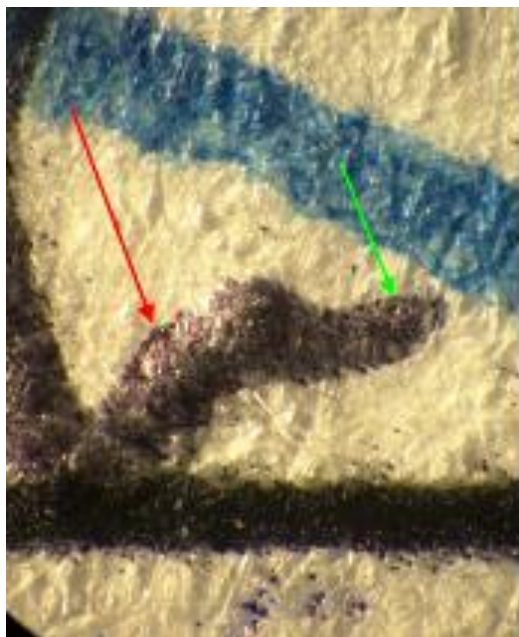

Малюнок 1. Збільшене зображення підпису
з ознаками незвичного виконання.

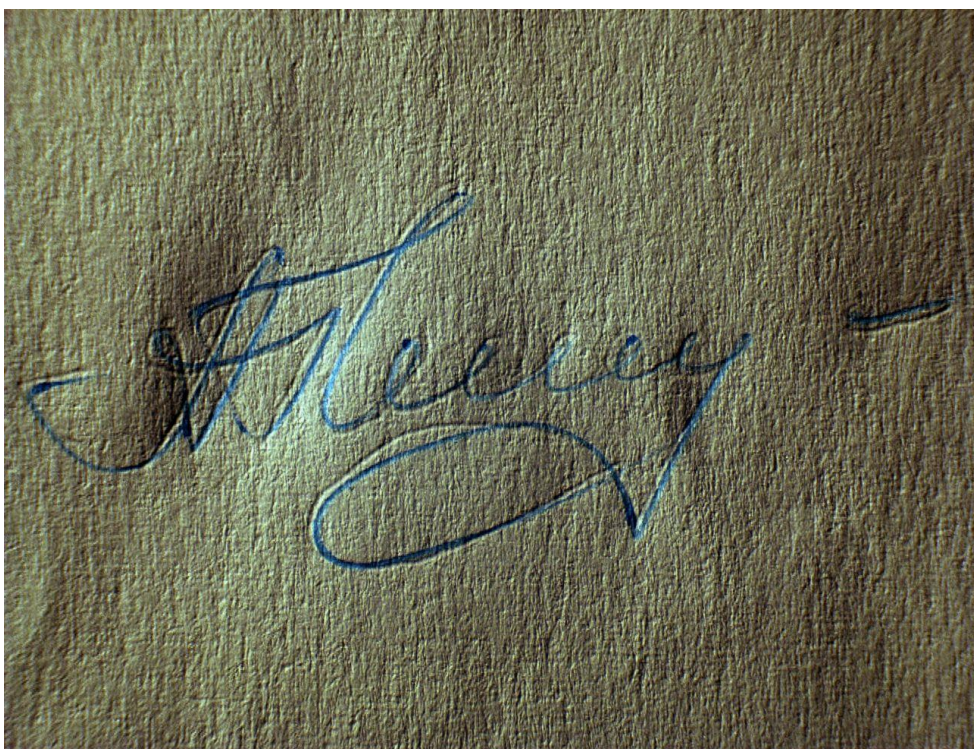

Малюнок 2. Збільшене зображення підпису зі слідами попередньої підготовки
у вигляді штрихів графітного олівця.

Додаток П

**Застосування методів ТЕД при дослідженні підписів,
виконаних із застосуванням технічних прийомів**

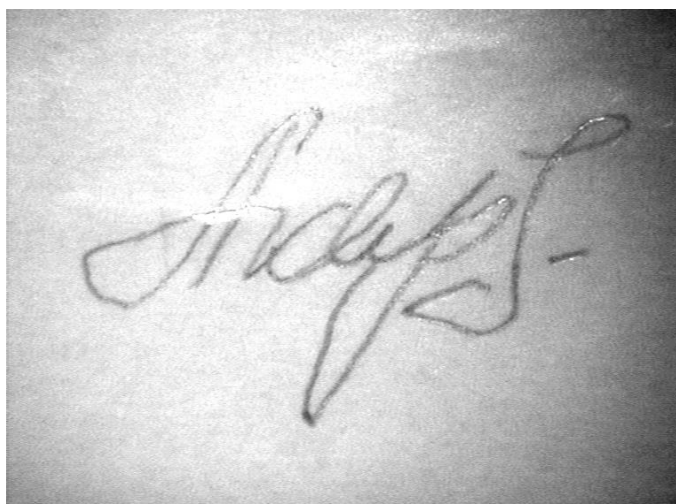
Малюнок 1. Мікроскопічне дослідження структури штриха.

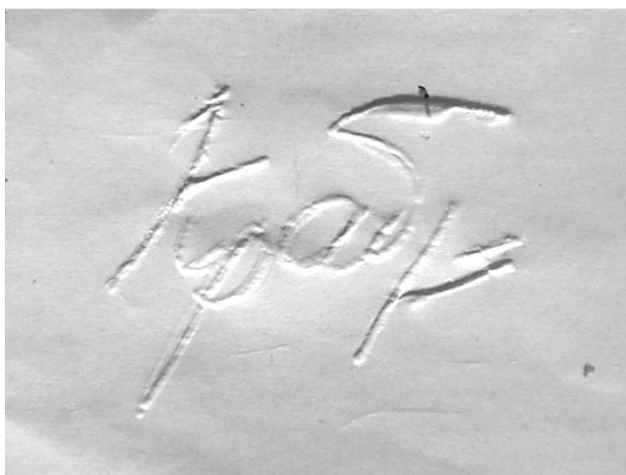
Малюнок 2. Фотографічне зображення підпису у кососпрямованих променях (виявлено утиснені штрихи попередньої підготовки).

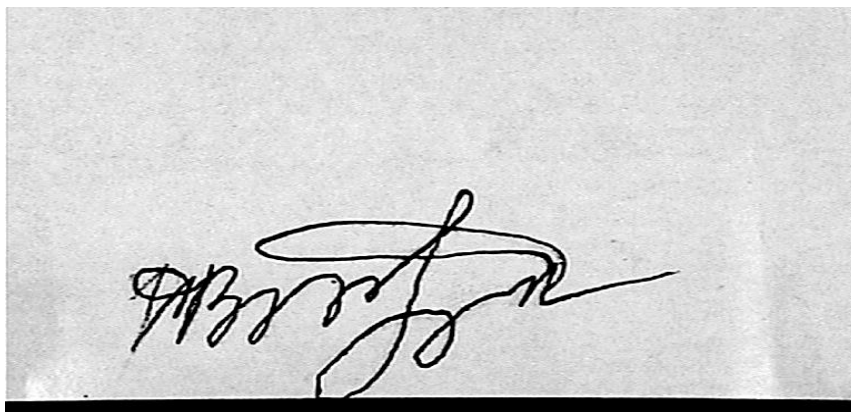
Малюнок 3. Застосування методу вологого копіювання для визначення порядку нанесення штрихів (барвник синього кольору розташований над барвником чорного кольору).

Малюнок 4. Збільшене зображення підпису у кососпрямованих променях з використанням світлофільтру «ИКС-3» (виявлено сліди попередньої підготовки у вигляді штрихів графітного олівця).

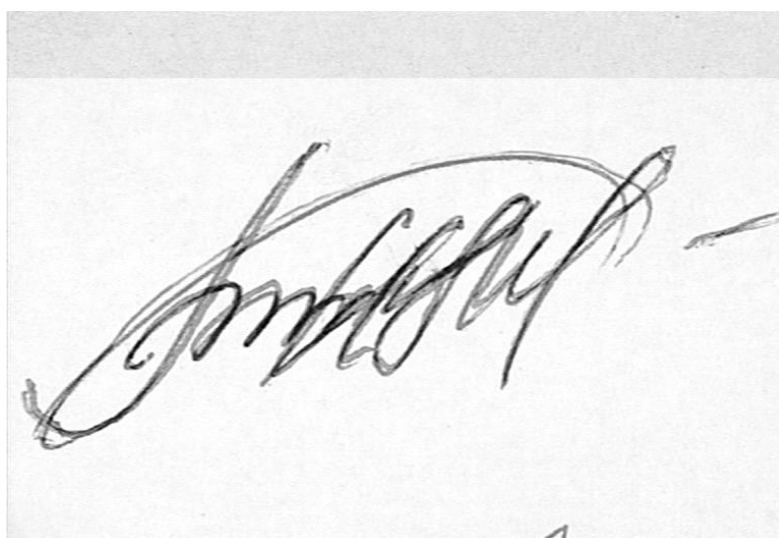
Малюнок 5. Збільшене зображення підпису у кососпрямованих променях з використанням світлофільтру «КС-19» (виявлено утиснені штрихи попередньої підготовки, барвна речовина прозора).

Малюнок 6. Зображення фрагмента документа з підписом.

Малюнок 7. Дослідження підпису (див. мал. № 6) в ультрафіолетових променях – на документі виявлено характерні ознаки технічного підроблення підпису (метод копіювання підпису-оригіналу на зволожену підложку – відфіксований фотопapір з подальшим перенесенням на документ).

Малюнок 8. Застосування методу накладання зображень підпису-оригіналу та підпису-копії.

Додаток Р

Акти впровадження

ЗАТВЕРДЖУЮ

Начальник Державного
науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру
МВС України

О.А. Федотов

А.М. Космач

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта наукової лабораторії з проблем досудового розслідування
ННПФПСКМ НАВС Григи Марії Андріївни з теми «Криміналістичне
дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів» у
практичну діяльність Експертної служби МВС України**

Комісія у складі: заступника начальника лабораторії інженерно-технічної та економічної експертизи – начальника відділу автотехнічної експертизи ДНДЕКЦ МВС України, к. ю. н. **Бичкова А.С.**; заступника начальника відділу технічної експертизи документів та почеркознавчої експертизи лабораторії криміналістичної експертизи ДНДЕКЦ МВС України **Шпакович Н.Г.**; головного експерта відділу експертизи зброї та трасологічної експертизи лабораторії криміналістичної експертизи ДНДЕКЦ МВС України, к. ю. н. **Р.В. Мельника**, склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта наукової лабораторії з проблем досудового розслідування **ННПФПСКМ НАВС Григи М.А.** на тему «Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів» (спеціальність 12.00.09) впроваджені у практичну діяльність Експертної служби МВС України при проведенні почеркознавчих експертиз та досліджень, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

– Грига М. А. Возможности идентификационного исследования подписей, выполненных с помощью технических приёмов / М. А. Грига // Право и политика (Кыргызская Республика). – Бишкек, 2013. – Специальный выпуск. – С. 75-77;

– Грига М. А. Нові підходи щодо визначення та класифікації способів технічної підробки підписів / М. А. Грига // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2013. – Випуск 23. – Част. 2. – Том 3. – С. 73-75;

– Грига М. А. Комплексне криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів / М. А. Грига // Юридичний вісник. – Одеса, 2014. – № 1. – С. 133-137;

– Грига М. А. Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів у системі завдань судової експертизи / М. А. Грига // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К., 2014. – № 1(21). – С. 118-125;

– Грига М. А. Особливості криміналістичного дослідження слабовидимих або невидимих підписів / М. А. Грига // Актуальні питання техніко-

криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень: зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 21 листопада 2013 р.). – К. : НАВС, 2013. – С. 75-78;

– Грига М. А. Особливості методики експертного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів / М. А. Грига // Актуальні проблеми права очима молодих учених: матеріали підсумкової наук.-теорет. конф. (ННПФПСКМ НАВС, 4 березня 2014 року). – К. : НАВС, 2014. – С. 84-87;

– Грига М. А. Значення порівняльного матеріалу для проведення криміналістичної експертизи підписів / М. А. Грига // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Донецький юридичний інститут МВС України, 15 березня 2014 р.). – Донецьк, 2014. – С. 67-69;

– Грига М. А. Особливості криміналістичного дослідження підписів, виконаних шляхом перемальовування проти світла / М. А. Грига // Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень: зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 10 квітня 2014 р.). – К. : НАВС, 2014. – С. 70-72;

– Грига М. А. Питання систематизації завдань судово-почеркознавчої експертизи / М. А. Грига // Актуальні проблеми розслідування злочинів: зб. тез доповідей III Всеукр. наук.-практ. конф. (ННПФПСКМ НАВС, 1 липня 2014 р.). – К. : НАВС, 2014. – С. 149-151.

Члени комісії

А.С. Бичков

Н.Г. Шпакович

Р.В. Мельник

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Заступник начальника управління
Головного слідчого управління
МВС України

кандидат юридичних наук

М.С. Цуцкірідзе

2015 р.

А К Т

**впровадження у практичну діяльність органів внутрішніх справ
матеріалів дисертаційного дослідження ад'юнкта докторантури та
ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ
Григи Марії Андріївни на тему: "Криміналістичне дослідження підписів,
виконаних за допомогою технічних прийомів"**

Комісія у складі: старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ МВС України, кандидата юридичних наук Шевчишена А.В., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ МВС України, кандидата юридичних наук Мірковця Д.М., старшого слідчого в особливо важливих справах ГСУ МВС України Гордієнко А.О., склала цей акт про те, що матеріали дисертаційного дослідження ад'юнкта докторантури та ад'юнктури Національної академії внутрішніх справ Григи Марії Андріївни на тему: "Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів" можуть застосовуватися у практичній діяльності слідчих підрозділів, а також під час проведення занять в системі службової підготовки.

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ МВС України
кандидат юридичних наук**

А.В. Шевчишен

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ МВС України
кандидат юридичних наук**

Д.М. Мірковець

**Старший слідчий в особливо важливих справах
ГСУ МВС України**

А.О. Гордієнко

ЗАТВЕРДЖУЮ

Перший проректор НАВС
доктор юридичних наук,
професор

С.Д. Гусарєв

09. 2014

АКТ

**про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта наукової лабораторії з проблем досудового розслідування
ННПФПСКМ НАВС Григи Марії Андріївни з теми «Криміналістичне
дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів»
у навчальний процес та науково-дослідну роботу
Національної академії внутрішніх справ**

Комісія у складі: начальника навчально-методичного центру, кандидата юридичних наук **Корж-Ікаєвої Т.Г.**; начальника відділу організації науково-дослідної роботи, кандидата юридичних наук **Калиновського О.В.** та начальника докторантури та ад'юнктури, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника **Сербина Р.А.** склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта наукової лабораторії з проблем досудового розслідування **ННПФПСКМ НАВС Григи М.А.** з теми **«Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів»** (спеціальність 12.00.09) впроваджені у навчальний процес та науково-дослідну роботу академії.

1. Матеріали дисертаційного дослідження Григи М.А. застосовуються у навчальному процесі при підготовці лекційних, семінарських та практичних занять з наступних дисциплін: «Судово-почеркознавча експертиза», «Судова експертиза документів», «Криміналістика» та «Теорія судової експертизи».

2. Результати дисертаційного дослідження Григи М.А. використовувалися при розробці науково-практичних та навчально-методичних матеріалів з вищезазначених дисциплін, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

– Грига М. А. Возможности идентификационного исследования подписей, выполненных с помощью технических приёмов / М. А. Грига // Право и политика (Кыргызская Республика). – Бишкек, 2013. – Специальный выпуск. – С. 75-77;

– Грига М.А. Нові підходи щодо визначення та класифікації способів технічної підробки підписів / М.А. Грига // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2013. – Випуск 23. – Част. 2. – Том 3. – С. 73-75;

– Грига М.А. Комплексне криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів / М.А. Грига // Юридичний вісник. – Одеса, 2014. – № 1. – С. 133-137;

– Грига М.А. Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів, у системі завдань судової експертизи / М. А. Грига // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К., 2014. – № 1(21). – С. 118-125;

– Грига М.А. Особливості криміналістичного дослідження слабовидимих або невидимих підписів / М.А. Грига // Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень: зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 21 листопада 2013 р.). – К. : НАВС, 2013. – С. 75-78;

– Грига М.А. З історії виникнення та дослідження підробки підписів, як об'єктів криміналістичної експертизи / М.А. Грига // Перспективні напрями розвитку сучасної юридичної науки: матеріали міжнарод. науч.-практ. конф. (г. Симферополь, 24-25 лютого 2014 р.). – Симферополь, 2014. – С. 130-132;

– Грига М.А. Особливості методики експертного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів / М.А. Грига // Актуальні проблеми права очима молодих учених: матеріали підсумкової наук.-теорет. конф. (ННПФПСКМ НАВС, 4 березня 2014 року). – К. : НАВС, 2014. – С. 84-87;

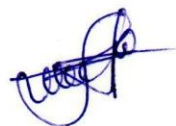
– Грига М.А. Значення порівняльного матеріалу для проведення криміналістичної експертизи підписів / М.А. Грига // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукр. науч.-практ. конф. молодих вчених (Донецький юридичний інститут МВС України, 15 березня 2014 р.). – Донецьк, 2014. – С. 67-69;

– Грига М.А. Особливості криміналістичного дослідження підписів, виконаних шляхом перемальовування проти світла / М.А. Грига // Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень: зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 10 квітня 2014 р.). – К. : НАВС, 2014. – С. 70-72;

– Грига М.А. Питання систематизації завдань судово-почеркознавчої експертизи / М. А. Грига // Актуальні проблеми розслідування злочинів: зб. тез доповідей III Всеукр. науч.-практ. конф. (ННПФПСКМ НАВС, 1 липня 2014 р.). – К. : НАВС, 2014. – С. 149-151.

Члени комісії:

**Начальник навчально-методичного
центру НАВС, кандидат юридичних наук**

Т.Г. Корж-Ікаєва

**Начальник відділу організації
науково-дослідної роботи,
кандидат юридичних наук**

О.В. Калиновський

**Начальник докторантури та
ад'юнктури НАВС,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник**

Р.А. Сербин

ЗАТВЕРДЖУЮ
Начальник ДНДІ
МВС України, доктор
юридичних наук, професор

Т.О. Проценко

05.11 2015 р.

АКТ

про впровадження результатів дисертаційного дослідження
ад'юнкта наукової лабораторії з проблем досудового розслідування ННІФПСКМ
НАВС Григи Марії Андріївни з теми «Криміналістичне дослідження підписів,
виконаних за допомогою технічних прийомів» у науково-дослідну роботу ДНДІ
МВС України

Комісія у складі: головного наукового співробітника ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук, доцента, старшого наукового співробітника **Дрозд В.Г.**; провідного наукового співробітника ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук, старшого наукового співробітника **Пономаренко А.В.**; провідного наукового співробітника ДНДІ МВС України, кандидата юридичних наук, старший науковий співробітник **Расюк А.О.** склала даний акт про те, що результати дисертаційного дослідження ад'юнкта наукової лабораторії з проблем досудового розслідування **ННІФПСКМ НАВС Григи М.А. з теми «Криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів» (спеціальність 12.00.09)** впроваджені у науково-дослідну роботу ДНДІ МВС України.

1. Матеріали дисертаційного дослідження Григи М.А. застосовуються у навчальному процесі при підготовці лекційних, семінарських та практичних занять з наступних дисциплін: «Судово-почеркознавча експертиза», «Судова експертиза документів», «Криміналістика» та «Теорія судової експертизи».

2. Результати дисертаційного дослідження Григи М.А. використовувалися при розробці навчально-методичних матеріалів з вищезазначених дисциплін, де в якості джерел рекомендовано такі публікації:

– Грига М. А. Возможности идентификационного исследования подписей, выполненных с помощью технических приёмов / М. А. Грига // Право и политика (Кыргызская Республика). – Бишкек, 2013. – Специальный выпуск. – С. 75-77;

– Грига М. А. Нові підходи щодо визначення та класифікації способів технічної підробки підписів / М. А. Грига // Науковий вісник Ужгородського національного університету. – Ужгород, 2013. – Випуск 23. – Част. 2. – Том 3. – С. 73-75;

– Грига М. А. Комплексне криміналістичне дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів / М. А. Грига // Юридичний вісник. – Одеса, 2014. – № 1. – С. 133-137;

– Грига М. А. Дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів у системі завдань судової експертизи / М. А. Грига // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. – К., 2014. – № 1(21). – С. 118-125;

– Грига М. А. Особливості криміналістичного дослідження слабовидимих або невидимих підписів / М. А. Грига // Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень: зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 21 листопада 2013 р.). – К. : НАВС, 2013. – С. 75-78;

– Грига М. А. Особливості методики експертного дослідження підписів, виконаних за допомогою технічних прийомів / М. А. Грига // Актуальні проблеми права очима молодих учених: матеріали підсумкової наук.-теорет. конф. (ННПФПСКМ НАВС, 4 березня 2014 року). – К. : НАВС, 2014. – С. 84-87;

– Грига М. А. Значення порівняльного матеріалу для проведення криміналістичної експертизи підписів / М. А. Грига // Актуальні проблеми адміністративного та кримінального права і процесу: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. молодих вчених (Донецький юридичний інститут МВС України, 15 березня 2014 р.). – Донецьк, 2014. – С. 67-69;

– Грига М. А. Особливості криміналістичного дослідження підписів, виконаних шляхом перемальовування проти світла / М. А. Грига // Актуальні питання техніко-криміналістичного забезпечення кримінальних проваджень: зб. матеріалів круглого столу (ННПФЕКП НАВС, 10 квітня 2014 р.). – К. : НАВС, 2014. – С. 70-72;

– Грига М. А. Питання систематизації завдань судово-почеркознавчої експертизи / М. А. Грига // Актуальні проблеми розслідування злочинів: зб. тез доповідей III Всеукр. наук.-практ. конф. (ННПФПСКМ НАВС, 1 липня 2014 р.). – К. : НАВС, 2014. – С. 149-151.

Члени комісії:

Головний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, к.ю.н., доцента, с.н.с.

В.Г. Дрозд

Провідний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, к.ю.н., с.н.с.

А.В. Пономаренко

Провідний науковий співробітник
ДНДІ МВС України, к.ю.н., с.н.с.

А.О. Расюк